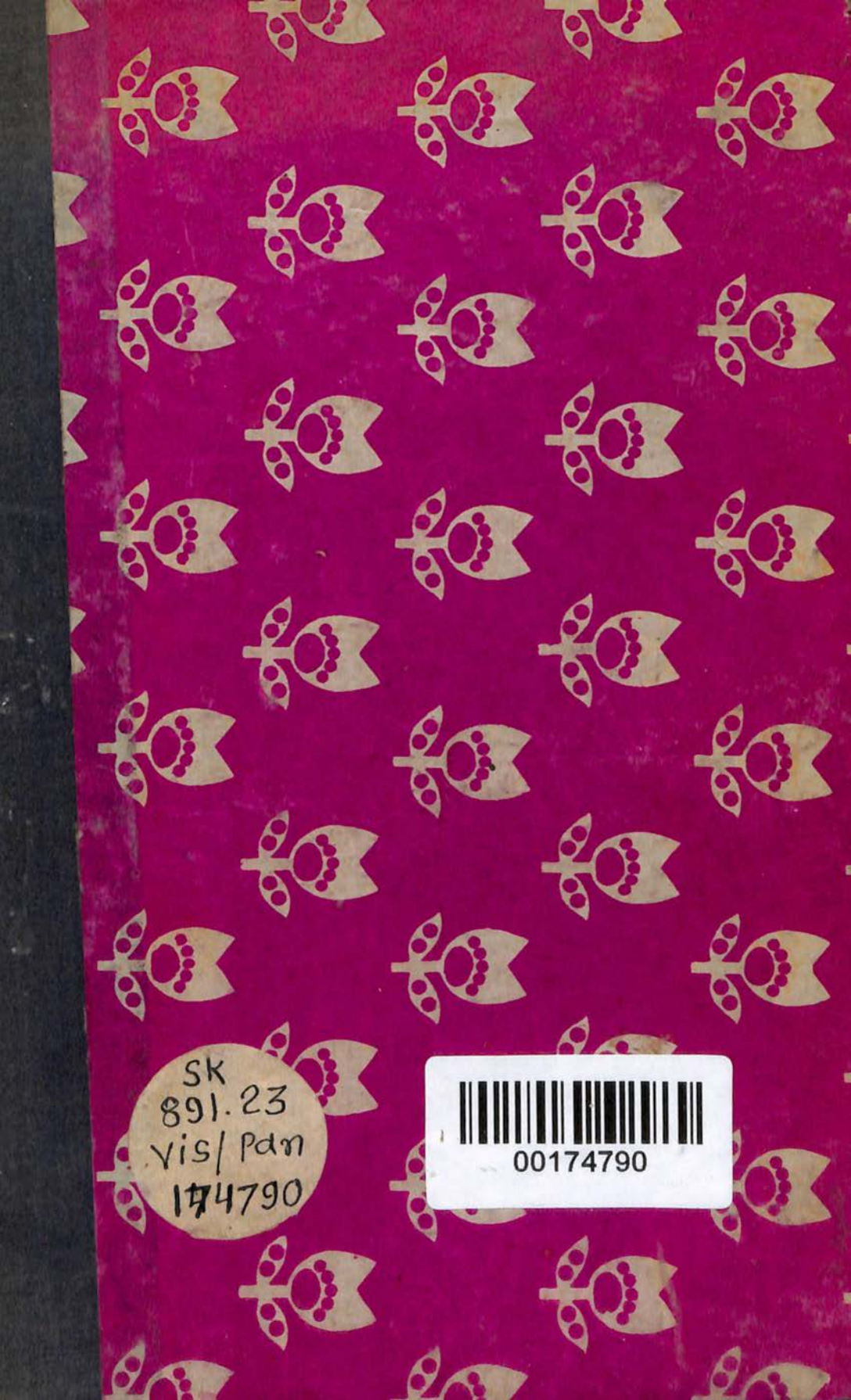
SK
891.23
Vis/Pan
174790

00174790

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 15 June, 2016

ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
Presented by:-
Shri V.R. Patil
Date 12.4.93

VISNUSHARMA'S

PANCHATANTRAM

WITH

Grammatical and Explanatory Notes

and

Different Readings

FOR

The use of Schools and Colleges.

POONA.

Vittal Sukaram Agnihotree's Press.
1866.

अथ

विष्णुशर्मणा विरचितं

पञ्चतन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं

टीकापाठांतररसहितं

विद्यालयांतरगतानां संस्कृतभाषाजिज्ञासूनां

छात्राणां हितार्थं.

पुण्यपत्तने

विठ्ठल सखाराम अग्निहोत्रीत्याख्यस्य शिलायन्त्रे

मुद्रितं

शकाब्दाः १७८८

SK
891.23
Vis/Pan
174790
AS
11 MAY 1993

00174790

Poona

Preface.

The study of Sanscrit which was hitherto falling into neglect, is now rapidly recovering under the munificent British rule. The cultivation of Sanscrit has passed from Asia into Europe, where it has attracted the attention of many learned scholars who could not but admit its claims as the oldest among the languages of the Arian stock. Sanscrit is one of the highly cultivated languages in which are found works on different branches of learning which have been studied in modern times with such deligence and application. Sanscrit is universally admitted as the store of learning and learning of that time when all the other parts of the world were sunk in gross ignorance and barbarity. The University of Bombay has contributed not a little to its rapid progress by making one of the classical languages necessary for the higher examinations. And with a view to further this end is published

The present work from the German edition and manuscripts of the same procurable here. In order to have a correct notion of the utility of this work it may be sufficient to say that a little volume—Hitopadesha—which a Persian king was so anxious to get a translation of, which in the present century is translated into different European languages, and from which Aesop is suspected to have drawn many fables is only an abstract of this. In this Vishnu sharma has instilled the principles of morality in the minds of the three princes in a small period of six months. This work is divided into five chapters and hence is its name Panchatantra. Each of the chapters contains stories or fables all pointing to one common moral. It is diversified with prose and poetry. The verses are extracts from eminent sanscrit works such as Mahabharat, Mahabhagwat &c and are expressive of the esteem in which the principles of pure morality were held by the ancient Hindus. The parts of this work are set down in the University Calendar for three successive years among the required books for the First Examination in Arts. And

in order to assist the students difficult words and constructions are explained at the bottom of every page by foot-notes, and different readings are also given in various places. The Editor entertains high hopes that this work will be found to be of great use and that it will also serve as a hand-book for beginners of the study of Sanscrit.

In this work the editor is indebted to Mr Appa Shastree Vaze, a good Sanscrit scholar, who has assisted in the task of revising and annotating the work where necessary.

Poonah.
April 1866

The Editor.

उपोद्घातः

इयं खलु गीर्वाणभाषा गीर्वाणाशनपुरन्ध्रा सुमनो मनोल्हादिका सकल-विषयशङ्कनविहारा समायायाणा च। यज्ज्ञानेन सर्वेषां लाभस्त्वपि भरतखण्डीयानां महालाभो भवति। यूरोपखण्डीया अपि यदर्थिनः सन्ति। एवंविधाया उपयोगिन्याया अप्यस्या यदि नदाधारैर्जनैः सा नाभ्यस्यते चेन्नैषां महालज्जास्पदं स्यात्। अतस्तैः सर्वदा नदभ्यासजन्यज्ञानाराभे सुखेन विलसनीयमित्यादिप्रकारं मनसि निधाय तस्या गहनत्वादानन्त्याच्च साकल्येन नदभ्यासो न भविष्यतीति नद्रचिनं पञ्चनन्दपरीतं पञ्चनन्दनामकं जर्मनदेशीयैः स्वदेशोद्भवं हितोपदेशस्येसापार्द्धानां ग्रीसदेशादिवासिनां नीतिग्रन्थानां च स्वनीभूतमेतद्देशीयानां लोकानां बहुमूल्यत्वात्-पुस्तकाभावाच्च दुर्लभमेतादृशं बहुगुणं सर्वविद्याभ्यासज्ञानानन्ददायिनं च नृपादिनीतिशास्त्रग्रन्थं दृष्ट्वा ग्राहकजनलालसालक्षमादिकं मनसि निधाय च शीघ्रमङ्कितो ऽयं ग्रन्थइति दोषानवलोकनेन गुणग्रहणमेव करिष्यन्ति श्रमज्ञाः प्रेक्षावन्त इत्यादिका ग्रन्थप्रकाशकस्याशा ऽस्ति। किञ्चात्र शब्दार्थकाठिन्यनिराकरणं पाठशोधश्च स्वबुद्ध्यनुसारेण कृतइति बुधैः सत्कर्तव्यं साहसं बालिशीयमिति। अलं बहुजल्पनेन बुधान्यति शिवं।

इमं ग्रन्थं शोधयितुमर्पणाशास्त्री वङ्गे इतिनाम धारिणा संस्कृतज्ञेन जनकृष्णादिशास्त्रिणारणेण बहवः परिश्रमाः कृताः। तस्य सहायेनैवा तस्या ग्रन्थभाषाया गहनत्वं प्रकाशीभूतं। अत एवासाधारी ग्रन्थप्रकाशकस्तस्मा ऽस्ति।

मुद्रणकालः
वैक्रमाब्दः १९८८ शकाब्दाः ५७८८

ग्रन्थप्रकाशकः

श्रीगणेशाय नमः॥

ब्रह्मा रुद्रः कुमारो हरिवरुणयमा वह्निरिन्द्रः कुबेर
श्चन्द्रादित्यौ सरस्वत्युदधियननगा वायुरुर्वी भुजङ्गाः।
सिन्धू नद्यो ऽश्विनौ श्रीर्दितिरदितिसुता मातरश्चण्डिकाद्या
वेदास्तीर्थानि यज्ञा गणवसुमुनयः पान्तु नित्यं ग्रहाश्च॥१॥
मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय।
चाणक्याय च विदुषे नमो ऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः॥२॥
सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मेदं।
तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रं॥३॥

तद्यथानुश्रूयते। अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे मिहिलारोप्यं नाम नगरं। तत्र च सकलशास्त्रकल्पद्रुमः प्रवरनृपमुकुटमणिमरीचिचयचर्चितचरणः सकलकलापारं गतो ऽमरशक्तिर्नाम राजा बभूव। तस्य च त्रयः पुत्राः परमदुर्मेधसो बहुशक्तिरुग्रशक्तिरनन्तशक्तिश्चेति बभूवुः। अथ तान् शास्त्रविमुखान् समालोक्य स राजा सचिवानाहूय प्रोवाच। भो ज्ञातमेतद्भवद्भिर्यन्ममैते पुत्राः शास्त्रविमुखा विवेकरहिताः। तदेतान् पश्यतोमम हतकण्टकमपि राज्यं न सौख्यमावहति। अथवा साधिदमुच्यते।

अजातमृतमूर्खेभ्यो मृताजातौ सुतौ वरं।
यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत्॥४॥
किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा।
को ऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान्॥५॥
वरमिहवा सुतमरणं मा मूर्खत्वं कुलप्रसूतस्य।

---

१ कार्त्तिकेयः - २ गणदेवता - ३ किरणसमुदाय - ४ अजातश्च मृतश्च मूर्खश्च तेभ्यः - ५ सम्पूर्णं नास्ति।

येन विबुधजनमध्ये जारजइव लज्जते मनुजः॥६॥
गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य।
तेनाम्बा यदि सूतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति॥७॥
वरं गर्भस्रावो वरमृतुषु नैवाभिगमनं
वरं वन्ध्या भार्या वरमपि च कन्यैव जनिता।
वरं जातः प्रेतो वरमपि च गर्भे स्थितिरहो
न जात्विहान् रूपद्रविणगुणयुक्तो ऽपि तनयः॥८॥
एकेनापि गुणवता जातिविशुद्धेन चारुरूपेण।
सकुलमलङ्कृतमखिलं मुकुटं मुक्ताफलेनेव॥९॥

तदेतेषां बुद्धिप्रबोधनं यथा भवति। तथा केनाप्युपायेनानुष्ठीयतामिति। तत्रैकैकशः प्रोचुः। देवबृहदशनिप्रभृतिभिर्वैयाकरणैः शास्त्रावद्याकरणं श्रूयते। तद्यदि कथमपि ज्ञायते धर्मार्थकाममोक्षाणां दुःखेन प्रबोधनं भवति। अथ तन्मध्यगतः सुमतिर्नाम सचिवः प्राह। देव अशाश्वतोऽयं जीवितव्यविषयः प्रभूतकालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि। तत्सङ्क्षेपमार्गं किञ्चिदेतेषां प्रबोधनार्थं चिन्त्यतामिति।

उक्तं च। अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः।
सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात्॥१०॥

तदस्ति देव विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणो ऽनेकशास्त्रसंसिद्धिलब्धकीर्तिस्तस्मै समर्पयैतान्। स नूनं द्वाभ्यामेतानि प्रबुद्धान् करिष्यति। सोऽपि तदाकर्ण्य विष्णुशर्माणं बाहूयं प्रोवाच। भो महाबुद्धे मदनुग्रहार्थमेतान् मदीयकुमारानिदंशास्त्रं प्रति यथा द्वाभ्यन्यसदृशान् विदधासि तथा कार्यं। अहं ते शासनशतेन नियोजयिष्यामि। अथ विष्णुशर्मा तं राजानमूचे। देव श्रूयतां मे तथ्यवचनं। नाहं विद्याविक्रयं करोमि। शासनशतेनापि एतान् पुनर्मासषट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञान् न करोमि। तदा स्वनामपरित्यागं करोमि। किं बहुना। श्रूयतां मम सिंहनादो। नाहमर्थलिप्सुर्ब्रवीमि ममाशीतिवर्षस्य व्यावृत्तसर्वेन्द्रियार्थस्य न किञ्चिदर्थेन प्रयोजनं। किंतु स्वल्पार्थनासिद्ध्यर्थं सरस्वतीविनोदं करिष्या

---

१ कनिष्ठिका- २ द्रव्य- ३ क्रियतां- ४ एकएकइति एकैकशः- ५ बहु- ६ तुच्छं- ७ राजसम्बोधनं- ८ शीघ्रं- ९ राजदत्तपृथ्वी लेखनेन शासनं तस्य शतेन- १० विषयस्य।

+ गुणिगणगणनारम्भे पतति न साध्वी कनिष्ठिका यस्य +

मि। तच्छ्रूयतामद्यतनो दिवसो यद्यहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान् नयशास्त्रं प्रत्यनभ्यसदृशान् न करिष्यामि ततो नार्हामि मे देवो देवमार्गं सन्दर्शयितुं। अथासौ तदाकर्ण्य प्रहृष्टमनास्तांस्तस्मै सादरं समर्प्य परां निर्वृतिं जगाम। विष्णुशर्मणापि तान्नात्य स्वगृहं गत्वा तदर्थं मित्रभेदमित्रसम्प्राप्तिकाकोलूकीयलब्धप्रणाशापरीक्षितकरणीयानि पञ्चतन्त्राण्येतानि रचयित्वा पाठितास्ते राजपुत्राः। ते ऽपि तान्यधीत्य नरपत्यनुग्रहेण मासषट्केन यथोक्ताः संवृत्ताः। ततः प्रभृति एतत्पञ्च तन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं बालावबोधनार्थं भूतले प्रवृत्तं। किं बहुना।

यो ऽधैतत्पठति नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति वा।
न पराभवमाप्नोति स शक्रादपि कर्हिचित्॥ ११॥

कथामुखमेतत्

१राजमार्गे - २मुखं - ३ कथारम्भः एषः।

अथेदमारभ्यते मित्रभेदो नाम प्रथमं तन्त्रं तस्यायमाद्यः श्लोकः।

वर्धमानो महान् स्नेहः सिंहगोवृषयोर्वने।
पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बुकेन विनाशितः॥ १॥

तद्यथानुश्रूयते। अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरं। तत्र धर्मोपार्जितवृत्तिर्वर्धमानको नाम वणिक्पुत्रो बभूव। तस्य कदाचिद्रात्रौ गच्छतः चिन्ता समुत्पन्ना यत्प्रभूते ऽपि वित्ते अर्थोपायाश्चिन्तनीयाः कर्तव्याश्च। उक्तं च यतः। न हि तद्विद्यते किञ्चिद्यदर्थेन न सिद्ध्यति।

यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत्॥ २॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च जीवति॥ ३॥
न सा विद्या न तच्छिल्पं न तद्दानं न सा कला।
अर्थार्थिभिर्न तद्दृश्यं धनिनो यन्न काङ्क्षते॥ ४॥
इह लोके तु धनिनां परो ऽपि स्वजनायते।
स्वजनो ऽपि दरिद्राणां सर्वदा दुर्जनायते॥ ५॥
अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यो ततस्ततः।
प्रवर्तन्ते क्रियाः सर्वाः पर्वतेभ्य इवापगाः॥ ६॥
पूज्यते यदपूज्यो ऽपि यदगम्यो ऽपि गम्यते।
वन्द्यते यदवन्द्यो ऽपि तत् प्रभावो धनस्य च॥ ७॥
अज्ञानादिन्द्रियाणीव स्युः कार्याण्यखिलान्यपि।
एतस्मात्कारणाद्विद्वन् सर्वसाधनमुच्यते॥ ८॥
अर्थार्थी जीवलोको ऽयं श्मशानमपि सेवते।
जनिनारमपि त्यक्त्वा निःस्वं गच्छति दूरतः॥ ९॥

---

१ सूचनेन - २ द्रव्यं - ३ भोजनात् - ४ सुप्तानीव व्यापाराः - ५ निर्द्रव्यं।

+ सिंहवृषभवर्णने +

प्रीयानां च सर्वेषामुपायः पण्यसम्भवः।
धनार्थं शस्यते या न्यु उपायः संशयात्मकः॥१०॥
गतवयसामपि पुंसां रयमर्था भवन्ति ने तरुणाः।
अर्थेषु तु ये हीना वृद्धास्ते यौवने ऽपि स्युः॥११॥

सत्यार्थः पुरुषाणां षड्भिरुपायैर्भवति। अथ भिक्षया नृपसेवया कृषिकर्मणा वा विद्योपार्जनेन वा व्यवहारेण वा वणिक्कर्मणा वा सर्वेषामप्येतेषां वाणिज्येनातिरिक्तो ऽर्थलाभः स्यात्।

उक्तं च यतः। कृता भिक्षा रङ्कैर्विवरति नृपो नोचितमहो।
कृषिः क्लिष्टा विद्या गुरुविनयवृत्त्यातिविषमा।
कुसीदाद्दारिद्र्यं परकरगतग्रन्थकरणं
न मन्ये वाणिज्यात् किमपि परमं वर्तनमिह॥१२॥

तच्च वाणिज्यं समविधं विज्ञागमाय स्यात्। तद्यथा कूटतुलामानं मिथ्याक्रयकथनं निक्षेपप्रवेशः परिचितग्राहकागमो गोष्ठिककर्म च गाणिक्यव्यवहारो देशान्तरभाण्डानयनंचेति।

उक्तं च यतः। पूर्णापूर्णे माने परिचितजनवञ्चनं तथा नित्यं।
मिथ्याक्रयस्य कथनं प्रकृतिरियं स्यात किरातानां॥१३॥
गोष्ठिककर्मनियुक्तः श्रेष्ठी चिन्तयति चेतसा हृष्टः।
वस्त्राभरणसमृद्धा मयाद्य लब्धा किमन्येन॥१४॥
वणिगालोक्य निजे हृदि सोत्साहं परिचितग्रहीतारं।
हृष्यति नटनलुब्धो वहन सुतेन जातेव॥१५॥

तथा च। निक्षेपे पतिते हर्म्ये श्रेष्ठी स्तोति स्वदेवतां।
तदीशो म्रियतामाशु नृप्यं दास्यामि याचितं॥१६॥
पण्यानां गोष्ठिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिकैः।
एकेनैव च यत्र क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते॥१७॥

तच्च दरिद्राणां चार्हं न विद्यते।

---

१ क्रयवस्तुसमानरूपायाः २ परकरगतस्य द्रव्यस्य ग्रंथकरणसंपादनं- ३ वितथतुलाद्यूनमानं - ४ मो न्यून निक्षेपस्य स्वगृहप्रवेशः - ५ गोष्ठिकः सभासदः पंच इतिप्रसिद्धः तस्य कर्मणि नियुक्तः- ६ मुखासट्टव्यरूपं।

॥पञ्चतन्त्रकं॥

उक्तं च यतः। येषां स्याद्गृपुलं वित्तं प्रोद्भूतैरपि दूरतः।
ते ऽर्थैरर्थान्निबध्नन्ति गजैरिव महागजान्॥१८॥
द्विगुणं त्रिगुणं वित्तं भाण्डक्रयविचक्षणाः।
प्राप्नुवन्त्युद्यमाल्लोका दूरदेशान्तरं गताः॥१९॥
अन्यच्च। सुभीताः परदेशस्य बह्वालस्याः प्रमादिनः।
स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः॥२०॥
उक्तं च नीतौ। यो न निर्गत्य निःशेषामालोकयति मेदिनीं।
अनेकाश्चर्यसम्पूर्णां स नरः कूपदर्दुरः॥२१॥
को ऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनां।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनां॥२२॥

इत्येवं हृदये सम्प्रधार्य मथुरागामीनि सारभाण्डान्यादाय शकटे निधी गुरुजनानुज्ञा तः शकटारूढः प्रस्थितः। तस्य मङ्गलवृषभौ गृहोत्पन्नौ नन्दकसञ्जीवकनामानावव ग्रधुरायां वोढारौ यौप्रस्थितौ। तयोरेकः सञ्जीवकाभिधानो यमुनाकच्छमासाद्य प ङ्कपरिगुण्ठितचरणमङ्गं कृत्वा निषसाद। अथ तं तदवस्थं समालोक्य वर्धमानकः परं विषादमगमत्। तदर्थं च शिबिरं स्नेहार्द्रहृदयः प्रयाणमङ्गमकरोत्। अथ तं वि षण्णमालोक्य सार्थिकैरभिहितं। भो श्रेष्ठिन् किमेवमेकवृषभकृते सिंहव्याघ्रस माकुले बह्वापाये वने ऽस्मिन् समस्तसार्थस्त्वया सन्देहे नियोजितः।

उक्तं च। न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्नातिमान्नरः।
एतदेवात्र पाण्डित्यं यत् स्वल्पाद्भूरि रक्षणं॥२३॥

अथासौ तदवधार्य सञ्जीवकस्य रक्षापुरुषानिरूप्य शेषसार्थरक्षार्थं प्रस्थितः। अथ ते रक्षका बह्वापायं वनं विदित्वा सञ्जीवकं परित्यज्य पृष्ठतो गत्वा अन्ये द्युस्तं सार्थवाहं मिथ्योचुः। स्वामिन् मृतो ऽसौ सञ्जीवको ऽस्माभिस्तं वहिला संस्कृत इति। तच्छ्रुत्वा सार्थवाहः कृतज्ञतया स्नेहार्द्रहृदयस्तस्यौर्द्धदेहिकाः क्रिया दृषोत्सर्गादिकाः सर्वाश्चकार। सञ्जीवकोप्यायुःशेषतया यमुनासलि लबृंहणभिश्चैः शिशिरनवैर्वायुभिराप्यायितशरीरः कथञ्चिदुत्थाय यमुनातटमुपपेदे

---

१ प्रकाशितैः - २ भाडं - भांडवलइतिप्र० तस्यक्रयः - ३ जलमयदेशं - ४ सहचरैर्वणिग्भिः - ५ धनिनः - ६ वणिक्समूहः - ७ मरणोत्तरकालिकाः - ८ वनसंबंधिभिः - ९ पुरं।

तत्र च मरकतमहीशानि शष्पाग्राणि भक्षयाणः कतिपयैरहोभिर्हरवृषभ इव पीनकक्षः संवृत्तः। ततश्च सैनुचः प्रत्यहं वल्मीकशिखराणि शृङ्गाग्र्याभ्यां विदारयन् गर्जमान आस्ते। साधु वेदमुच्यते।

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति॥२४॥

अथ कदाचित् पिङ्गलको नाम सिंहः सर्वमृगपरिवृतः पिपासाकुल उदकपानार्थं यमुनातटमवतीर्णः सञ्जीवकस्य गम्भीरतरवं दूरादेवाशृणोत्। तच्छ्रुत्वानीवश्याकुलहृदयो वेगेन साध्वसाकारं प्रच्छाद्य वप्रतले चतुर्मण्डलावस्थाने नावस्थितः। आह च। चतुर्मण्डलावस्थानं नाम सिंहस्य। सिंहानुपायिनः काकरुक्षाः किंवृत्ताश्चेति। तथा च।

नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः।
विक्रमार्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता॥२५॥

अथ तस्य करटकदमनकनामानौ द्वौ शृगालौ मन्त्रिपुत्रौ त्रयीधिकारौ सदानुयायिनावास्ताम्। तौ च परस्परं मन्त्रयतः। तत्र दमनकोऽब्रवीत् भद्र करटक अयं तावदस्मत्स्वामी पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थितः। स किमिमिर्न पिपासाकुलोऽपि निहत्य व्यूहरचनां विधाय दौर्मनस्येनाभिभूतोऽत्र वप्रतले व्यवस्थितः। करटक आह। भद्र किमावयोरनेन मिथ्याव्यापारेण प्रयोजनं। उक्तं च यतः।

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति।
स एव निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः॥२६॥

दमनक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्।

कथा १ अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने नगरासन्ने केनापि वणिक्सुतेन[2] तरुषण्डमध्ये देवायतनं कर्तुमारब्धं। तत्र च ये कर्मकराः स्थपत्यादयस्ते मध्याह्नवेलायामाहारार्थं नगरमध्यं गच्छन्ति। अथ कदाचित् कस्मात्षड्विंशं वानरयूथपतिश्चेतश्च परिभ्रममाणमागच्छत्। तत्रैकस्य शिल्पिनोऽर्धपाटितो[3] महावृक्षदारुमयस्तम्भ एव दिरदकीलकेन[4] मध्यनिहितेन तिष्ठति। एतस्मिन्नन्तरे ते वानरास्तरुशिखरप्रासादशृङ्ग

---

१ मणिविशेषः पाचइतिप्र०–२ भयाकारं–३ क्षीरवः–४ नगरे–५ नगरसमीपे–६ क्षुद्रवृक्षे–७ स्थपत्यादयः।

॥पञ्चतन्त्रकं॥

दारुपर्यन्तेषु यथेष्टं भक्षितुमारब्धाः। एकश्च तेषां प्रत्यासन्नमृत्युरापन्नान् तस्मिन्नर्थमादितस्तम्भ उपविश्य दारुबन्धनरज्जुं प्रक्षिप्येदमाह। अहो केनाप्यस्थाने कीलको निहित इति। पाणिभ्यां सङ्घट्योत्पाटयितुमारम्भमकरोत्। अथ तस्य स्तम्भविवरगतनृषणस्य स्थानाच्चलितेन कीलकेन यद्दृत्तं तत् तव-मागेव निवेदितं ते नाहमेनं द्रुवीमि। अन्यापरेषु व्यापारमिति अपरमावयोर्भक्षितशेषमहोरात्रमस्ते च तत् किमनेन व्यापारेण। दमनक आह। तत् किं भवानाहारार्थी केवलमेतन्न युक्तं। उक्तं च यैतः।

सुहृदामुपकारकारणात् द्विषतामप्यपकारकारणात्।
नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं कोन बिभर्त्ति केवलं॥२७॥

अपि च। यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवतु।
वयांसि किं न कुर्वन्ति चञ्च्वा स्वोदरपूरणं॥२८॥

तथा च। यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै
र्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतं।
तन्नेषु जीवितफलं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काको ऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुङ्क्ते॥२९॥
यो नात्मना न च रवेण न बन्धुवर्गे।
दीने दयां न कुरुते न च मर्त्यवर्गे।
किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके
काको ऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुङ्क्ते॥३०॥
सुपूरः स वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः।
सकृत्सन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति॥३१॥

अन्यच्च। किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा।
आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा॥३२॥
परिवर्तिनि संसारे मृतो वा को न जायते।
जातस्तु गण्यते सोऽत्र यः स्मरेच्च श्रियाधिकः॥३३॥
जातस्य नदीकूले तस्य तृणस्यापि जन्म कल्याणं।

---

१ मरणरूपं दुःखं- २ पक्षिणः- ३ उपहारं- ४ सुखेनपूरयितुंशक्यो- ५ अल्पाञ्जलिः- ६ ज्ञानिनः- ७ कुलस्य- ८ वेणोश्च- ९ सफलम्-

यत् सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥३४॥
तथा च। स्तिमितोऽर्तिसम्भारा जनसन्तापहारिणः।
जायन्ते विरला लोके जलदा इव सज्जनाः॥ ३५॥
अपि च। निश्चितिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
यत् कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति॥ ३६॥
अन्यच्च। अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनान् तिरस्क्रियां लभते।
निवसन्नन्तर्दारुणि लङ्घ्यो वह्निर्ननु ज्वलितः॥ ३७॥
करटक आह। आर्य तावदप्रधानो। तत् किमावयोरनेन व्यापारेण। उ
क्तं च। अपृष्टो ऽग्र प्रधानो यो ब्रूते राज्ञः पुरः कुधीः।
न केवलमसन्मानं लभते च विडम्बनं॥ ३८॥
तथा च। वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलं।
स्थायि भवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा॥ ३९॥
दमनक आह। भ्रातर्मैवं वद। उक्तं च। भ्रातर् मा एवं वद
अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि पार्थिवम्।
प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः॥ ४०॥
तथा च। आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसंस्कृतं वा।
प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च
यत्पार्श्वतो भवति तत्परिवेष्टयन्ति॥ ४१॥
तथा च। कोपप्रसादवस्तूनि ये विचिन्वन्ति सेवकाः।
आरोहन्ति शनैः पश्चात् धुन्वन्तमपि पार्थिवं॥ ४२॥
विद्यावतां महेच्छानां शिल्पविक्रमशालिनां।
सेवा वृत्तिविदं चैव नाश्रयः पार्थिवं विना॥ ४३॥
ये जात्यादिमहोत्साहान्नरेन्द्रान्नोपयान्ति च।
तेषामाभरणं शिक्षा प्रायश्चित्तं विनिर्मितं॥ ४४॥
ये च मौर्दुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः।

१आर्द-२गुरोर्भावः गरिमा-तं-३ रुद्रः-४समीपस्थं-५शोधयन्ति।
*माद्दुर्दुरात्मानो दुराराध्याः+

॥पञ्चतन्त्रकं॥

प्रमादालस्यजाड्यानि स्थापितानि जिजानि तैः॥४५॥
सर्पान् व्याघ्रान् गजान् सिंहान् दृष्ट्वोपायैर्वशीकृतान्।
राजेति कियती मात्रा धीमतामप्रमादिनाम्॥४६॥
राजानमेव सश्रित्य विद्वान् याति पराङ्गतिं।
विना मलयमन्यत्र चन्दनं न विवर्धते॥४७॥
धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः।
सदामदाश्च मातङ्गाः प्रसन्नेसाति भूपतौ॥४८॥

करटक आह। अथ भवान किं कर्तुमनाः। सो ऽब्रवीत्। अयमस्मत्स्वामी पिङ्गलको नाम ज्ञानपरिवारः। तदेनं गत्वा भयकारणं विज्ञाय सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावानामेकतमेन संविधास्ये। करटक आह। कथं वेत्ति भवान् यद्भयाविष्टो ऽयं स्वामी। सो ऽब्रवीत्। किमत्र ज्ञेयम्। उक्तं च यतः।

उदीरितो ऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः॥४९॥

तथा च। आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतें ऽन्तर्गतं मनः॥५०॥

तत् तावदेनं भयाकुलं भाव्य निर्भयं कृत्वा स्वबुद्धिप्रभावेन वशीकृत्य निजामात्यव्यपदेशं समासादयिष्यामि। करटक आह। अनभिज्ञो भवान सेवाधर्मस्य। तत् कथमेनं वशीकरिष्यसि। सो ऽब्रवीत्। कथमहं सेवानभिज्ञः। मया हि बालोत्सङ्गे क्रीडताप्यागमसाधूनां नीतिशास्त्रं पठतां यच्छ्रुतं सेवाधर्मस्य सारभूतं हृदि स्थापितं। श्रूयतां तच्चेदं।

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति नरास्त्रयः।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुं॥५१॥
सा सेवा या प्रगृहिता ग्राम्यवाक्या विशेषतः।
आश्रयेत् पार्थिवं विद्वान् नदीरोधेव नान्यथा॥५२॥
यो न वेत्ति गुणान् यस्य न तं सेवेत पण्डितः।
न हि तस्मात् फलं किञ्चित् सङ्कटादूषरादिव॥५३॥
द्रव्यप्रकृतिहीनो ऽपि सेव्यः सेव्यगुणान्वितः।

---

१ छत्राणि - २ करिष्ये - ३ समाद्रयिष्यामि - ४ कृतकर्षणात् - ऊषरात् - क्षारयुक्तप्रदेशात्।

भवत्याजीवनं तस्मात् फलं कालान्तरादपि ॥५४॥
अपि स्थाणुवदासीनः शुष्यन् परिगतः क्षुधा।
अयाचितैरशक्तात्मसम्पन्नां वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥५५॥
सेवकः स्वामिनं द्वेष्टि कृपणं पञ्चाक्षरं।
आत्मानं किं न सह्येष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्ति यः ॥५६॥
यमाश्रित्य न विश्रामं क्षुधार्ता यान्ति सेवकाः।
सो ऽर्कवन्नृपतिस्त्याज्यः सदा पुष्पफलो ऽपि सन् ॥५७॥
राजमातरि देव्यां च कुमारे मुख्यमन्त्रिणि।
पुरोहिते प्रतीहारे सदा वर्तेत राजवत् ॥५८॥
जीवेति प्रब्रुवन् प्रोक्तः कृत्याकृत्यविचक्षणः।
करोति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवल्लभः ॥५९॥
प्रभुप्रसादजं वित्तं सुपात्रे यो नियोजयेत्।
वस्त्राद्यं च दधात्यङ्गे स भवेद्राजवल्लभः ॥६०॥
अन्तः पुरचरैः सार्द्धं यो न मन्त्रं समाचरेत्।
न कलत्रे नरेन्द्रस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥६१॥
द्यूतं यो यमदूताभं हालां हालाहलोपमां।
पश्येद्दारान् वृथाकारान् स भवेद्राजवल्लभः ॥६२॥
युद्धकाले ऽग्रगो यः स्यात् सदा पृष्ठानुगः पुरे।
प्रभुद्वाराश्रितो हर्म्ये स भवेद्राजवल्लभः ॥६३॥
प्रोक्तः प्रत्युत्तरं नाह विरुद्धं प्रभुणा च यः।
न समीपे हसत्युच्चैः स भवेद्राजवल्लभः ॥६४॥
सम्मनो ऽहं विभोर्नित्यमिति मत्वा व्यतिक्रमेत्।
दुःखेष्वपि न मर्यादां स भवेद्राजवल्लभः ॥६५॥
द्वेषिद्वेषपरो नित्यमिष्टानामिष्टकर्मकृत्।
यो नरो नरनाथस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥६६॥
यो रणं शरणं नृपस्यन्यते भयवर्जितः।

---

१ यावज्जीवं- २ वृक्षविशेषः इई इनिमसि०- ३ द्वारपाले- ४ स्त्रीभिः- ५ मद्यं- ६ विषविशेषः-
७ स्त्रीः- ८ युद्धकालव्यतिरिक्तकाले- ९ शरणंगृहरक्षिणो-

भवासं सपुरावासं स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६७॥
न कुर्यान्मरनाथस्य योषद्भिः सह सङ्गतिं ।
न निन्दां न विवादं च स भवेद्राजवल्लभः॥ ६८॥

करटक आह। अथ भवांस्तत्र गत्वा किं तावत् प्रथमं वदयति तत् तावदुच्यतां। सो ऽब्रवीत् । उक्तं च।

उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां सम्प्रजायते ।
सुबुद्धिगुणसम्पन्नाद्बीजाद्बीजमिवापरं॥ ६९॥

अपिच। अपायसन्दर्शनजां विपत्तिमुपायसन्दर्शनजां च सिद्धिं।
मेधाविनो नीतिगुणप्रयुक्तां पुरः स्फुरन्तीमिव वर्णयन्ति॥७०॥
एकेषां वाचि शुकवदन्येषां हृदि मूकवत् ।
हृदि वाचि तथान्येषां बल्गु बल्गन्ति सूरयः॥७१॥ सूत्रे

करटक आह।

दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा।
व्यालार्कीर्णाः सविषमाः कठिना दुरसंविताः॥७२॥

तथा च। भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः।
सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव॥७३॥

तथा च। द्विजिह्वाः क्रूरकर्माणो निष्ठाच्छिद्रानुसारिणः।
दूरतो ऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव॥७४॥
स्वल्पमप्यपकुर्वन्ति ये ऽनीष्टा हि महीपतेः।
ते वन्हाविव दह्यन्ते पतङ्गाः पापचेतसः॥७५॥
दुस्तरोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतं।
स्वल्पेनाप्यपकारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति॥७६॥
दुराराध्याः स्त्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः।
निमन्त्र्याय इवाधारे चिरमात्मनि संस्थिते॥७७॥

दमनक आह। सत्यमेतत्। परं किन्तु।

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन समाचरेत्।

---

१ सुदरं-२खलपद-दुर्जन-३सर्पशरीरं-इत्योपमोगश्च भोगः-४सर्पश्च-कांतरतिप्र०-कार. वाणः-विहसवत इत्यादि प्र०-५निद्रया छिद्रावसारिणः-६ एतश्च दोहद इत्यादि प्र०-१

अनुमन्यविशेष्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥७८॥
भर्तुश्चित्तानुवर्तित्वं स्वहृत्तं चानुजीविनां ।
राजसाश्रापि गृह्यन्ते नित्यं छन्दानुवर्तिभिः ॥७९॥
ऋषिनृपे स्तुतिवचनं तदभिमते प्रेम तद्विषि द्वेषः ।
तद्दानस्य च शंसा अमन्त्रतन्त्रं वशीकरणं ॥८०॥

करटक आह । यद्येवमभिमतं तर्हि शिवास्ते पन्थानो भवन्तु । यथाभिलषितमनुष्ठीयतां । सोऽपि तं प्रणम्य पिङ्गलकाभिमुखं प्रतस्थे । अथागच्छन्तं दमनकमवलोक्य पिङ्गलको द्वारस्थमब्रवीत् । अपसार्यतां वेत्रलता । अयंमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः तत् प्रवेश्यतां द्वितीयमंडलक्षागीति । स आह । यथाज्ञापयति भवानिति । अथोपसृत्य दमनको निर्दिष्ट आसने पिङ्गलकं प्रणम्योपविष्टः । सतु तस्य नखकुलिशालङ्कृतं दक्षिणं पाणिमुपरिरुह्य मानपुरःसरमुवाच । अपि शिवं भवतः । कस्माच्चिराद्दृश्यसे । दमनक आह । न किञ्चिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनमस्ति । परं भवतामपि प्राप्तकालं वक्तव्यं । यत उत्तममध्यमकनीयोभिरपि राज्ञां सदैव प्रयोजनं विद्यते । उक्तं च यतः ।

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।
तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्गवाग्यस्तवता नरेण ॥८१॥

तथा वयं देवपादानामन्वयागता भृत्याः आपत्स्वपि पृष्ठानुगामिनो यद्यपि सर्वाधिकारं न लभामहे । तथापि देवपादानामेतद्युक्तं न भवति । उक्तं च ।

स्थानेष्वेव नियोज्यानि भृत्याश्चाभरणानि च ।
न हि चूडामणिः पादे प्रभावानिति बध्यते ॥८२॥
अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते ।
धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि भूपतिः ॥८३॥

तथा च । असमैः समीयमानः समैश्च परिहीयमानसत्कारः ।
धुरि यो न युज्यमानस्त्रिभिरर्थपतिं त्यजति भृत्यः ॥८४॥

यच्चाविवेकतया राजा भृत्यानुत्तमपदयोज्यान् हीनाधमस्थाने नियोजयति । ते च तत्रैव तिष्ठन्ति । स भृपतेर्दोषो न तेषां । उक्तं च ।

कनकभूषणसङ्ग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।

---

१ वक्तव्यं-२ चिरकालेन-३ कनिष्ठ-४ वृद्धितः-५ वंशे कथितवृत्तिप्र०

न स विरोति न चाप्युपशोभते भवति योजयितुर्वचनीयता।
यच्च स्वाम्येवं वदति। चिरादृश्यसे। तदपि श्रूयतां। तथा चोक्तं।

सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नास्ति हस्तयोः।
कस्तत्र क्षणमप्यार्यो विद्यमानमनिर्वसेत् ॥८५॥
काचो मणिर्मणिः काचो येषांबुद्धिर्विकल्पते।
न तेषां सन्निधौ भृत्यो नामशात्रोऽपि तिष्ठति ॥८७॥
परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं मणिं वराटैः विपणन्ति गोपाः॥८८॥
लोहितास्यस्य च मणेः पद्मरागस्य चान्तरं।
यत्र नास्ति कथं तत्र क्रियते रत्नविक्रयः॥ ८९॥
निर्विशेषं यदा स्वामी समं भृत्येषु वर्तते।
तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥९०॥
न विना पार्थिवो भृत्यैर्न भृत्याः पार्थिवं विना।
तेषां च व्यवहारोऽयं परस्परनिबन्धनः॥९१॥
भृत्यैर्विना स्वयं राजा लोकानुग्रहकारिभिः।
मयूरैरिव टीमाद्यैस्त्यजन्त्यपि न शोभते॥९२॥
अरैः सन्धार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्तते ॥९३॥
शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न सेवकाः॥९४॥
राजा तुष्टो हि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति।
ते तु सन्मानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वते ॥९५॥
एवं ज्ञात्वा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या विचक्षणाः।
कुलीनाः शौर्यसम्पन्नाः शक्ता भक्ताः क्रमागताः॥९६॥
यः कृत्वा सुकृतं राज्ञो दुष्करं हितमुत्तमं।
लज्जया वक्ति नो किञ्चित्तेन राजा सहायवान् ॥९७॥

---

१ निंद्यता- २ योग्यमौल्यंन प्राप्नुवन्ति- ३ गवर्ध्याम्र०-४ कवर्धीनिम्ब०- ५ क्रीणन्ति- ६ मणिकं- ७ किरणैः- ८ चक्रावयवैः- ९ पिण्डिका- मंडलाकारचक्रमध्यः- १० तैलेन- प्रीत्यानु-

यो ऽनाहूतः समभ्येति द्वारि तिष्ठति सर्वदा।
पृष्टः सत्यं मितं ब्रूते स भृत्यो ऽहो महीभुजां॥९८॥
अनादिष्टो ऽपि भूपस्य दृष्ट्वा हानिकरं च यः।
यतते तस्य नाशाय स भृत्यो ऽहो महीभुजां॥९९॥
ताडितो ऽपि दुरुक्तो ऽपि दण्डितो ऽपि महीभुजा।
यो न चिन्तयते पापं स भृत्यो ऽहो महीभुजां॥१००॥
न गर्वं कुरुते माने नापमानेन तप्यते।
स्वाकारं रक्षयेद्यस्तु स भृत्यो ऽहो महीभुजाम्॥१०१॥
न क्षुधा पीड्यते यस्तु निद्रया न हि केनचित्।
न च शीतातपाद्यैश्च स भृत्यो ऽहो महीभुजाम्॥१०२॥
श्रुत्वा साङ्ग्रामिकीं वार्तां भविष्यां स्वामिनं प्रति।
प्रसन्नास्यो भवेद्यस्तु स भृत्यो ऽहो महीभुजां॥१०३॥
सीमा वृद्धिं समायाति शुक्लपक्षे यथेन्दुराट्।
नियोगसंस्थिते यस्मिन् स भृत्यो ऽहो महीभुजां॥१०४॥
सीमा सङ्कोचमायाति वह्नौ चर्म यथा धृतं।
स्थितिं यस्मिन् स तु त्याज्यो भृत्यो राज्यं समीहता॥१०५॥
यस्मिन् कृत्यं समावेश्य निर्विशङ्केन चेतसा।
आस्यते सेवकः स स्यात् कलत्रमिव चापरं॥१०६॥

तथा गुणाढ्यो ऽयमिति मन्यमानेन ममोपरि यत् स्वामिनावज्ञा क्रियते तदप्यसुखं। उक्तं च यतः।

कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलात्कार्पासमूर्णापि गोलोमतः
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्।
काष्ठादग्निरहेः फणादपि मणिर्गोपित्रतो रोचनी
प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना॥१०७॥
ऐरण्डश्मिण्डार्कनलैः प्रभूतैरपि सञ्चितैः।

---

१ क्षुध्-तथा-१ कदाचित्-३ इच्छता-४ स्थीयते-५ कौशेयं-वस्त्रविशेषः तत् कृमिजं-६ सुवर्णं उपलात्पाषाणात्-उत्पद्यते-फल्गवे-७ एरण्डश्मिण्डः तदन्तर्भागः-तत्स्मृणविशेषः-+ यथोडुराट्+

॥पञ्चतन्त्रके॥

दारुकृत्यं यथा नास्ति तथैवाज्ञैः प्रयोजनं ॥१०८॥
मूषिकागृहजाता ऽपि हन्तव्या सापकारिणी।
उपप्रदानैर्मार्जारो हितकृत् प्रार्थ्यते ऽन्यतः॥१०९॥
किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा।
भक्तं शक्तं च मां राजन्नावज्ञातुं त्वमर्हसि॥११०॥

पिङ्गलक आह। भवत्वेवं तावदसमर्थः समर्थो वा चिरन्तनस्त्वमस्माकं मन्त्रिपुत्रः। तद्ब्रूहि यत् किञ्चिद्वक्तुकामः। दमनक आह। देव विज्ञाप्यं किञ्चिदस्ति। पिङ्गलक आह। तन्निवेद्याभिप्रेतं। सोऽब्रवीत्।

अपि स्वल्पतरं कार्यं यद्भवेत् पृथिवीपतेः।
तन्न वाच्यं सभामध्ये प्रोवाचेदं बृहस्पतिः॥१११॥

तद्वाक्यान्ते महिज्ञाप्यमाकर्ण्यतु देवपादाः। यतः।

षड्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत्।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन षड्कर्णं वर्जयेत् सुधीः॥११२॥

अथानन्तरं पिङ्गलकाभिप्रायज्ञेर्व्याघ्रहूीपिरुकपुरःसरैः सर्वैरपि तद्वचः समाकर्ण्य संसदि तल्लक्षणादेव दूरीभूतं। ततश्च दमनक आह। उदकग्रहणार्थं प्रस्थस्य स्वामिनः किमिह निवृत्त्यावस्थानं। पिङ्गलक आह। सविलक्षस्मितं न किञ्चित्। सोऽब्रवीत्। देव यद्यनार्य्येयं तन्निगद्यतु। उक्तं च।

दारेषु किञ्चित् पुरुषेषु किञ्चिद्धार्य्यं वयस्येषु सुतेषु किञ्चित्।
युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य वदेद्विपश्चिन्महतो ऽनुरोधात्॥११३॥

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकश्चिन्तयामास। यौग्यो ऽयं दृश्यते। तत् कथयाम्येतस्यात्मनो ऽभिप्रायं। उक्तं च।

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्ये ऽनुवर्तिनि कलत्रे।
स्वामिनि सौहृदयुक्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवति॥११४॥

भो दमनक शृणोषि शब्दं दूरान्महान्तं। सोऽब्रवीत्। स्वामिन् शृणोमि। तत् किं पिङ्गलक आह। भद्राहमस्माद्देशादुड्डीय गन्तुमिच्छामि। दमनक आह। कस्मात्कारणात्। पिङ्गलक आह। यतो ऽद्यास्मद्देशे किञ्चिदपूर्वं सत्त्वं प्रविष्टं। यन्महान् श-

---

१गज-२विलक्षं-आश्चर्ययुक्तं तच्चतन्त्रस्मितंच-विलक्षस्मितं विलक्षस्मितेनसहितंसविलक्षस्मितं

ऽः श्रूयत तस्य च शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भाव्यमिति। दमनक आह। यच्छ ब्दमात्रादपि भग्नमुपगतः स्वामी तदयुक्तं। उक्तं च यतः।

अभ्यासा भिद्यते शैलस्तया मन्त्रो ऽपरक्षितः।
पैशुन्याद्विद्यते स्नेहो वाग्भिर्भिद्यते कातरः ॥११५॥

तस्य युक्तं स्वामिनः पूर्वोपार्जितं वनं त्यक्तुं। यतो भेरिवेणुवीणामृदङ्गनादपटहशङ्खकाहलादिभेदेन शब्दा अनेकविधाः। ततो न शब्दमात्रादेव केवलं भेतव्यं। उक्तं च। अप्युत्कटे च रौद्रे च शब्दो यस्य न हीयते।

धैर्यं यस्य महानाथे न स याति पराभवं ॥११६॥
दर्शितभये ऽपि धात्रि धैर्यध्वंसो भवेन्न वीराणां।
शोणितसरसि निमज्ये नितरामेवोद्धतः सिन्धुः॥११७॥

तथा च। विपदि न यस्य विषादः सम्पदि हर्षो रणे न भीरुत्वं।
तं भुवननिलकभूतं जनयति जननी सुतं विरलं॥११८॥
शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाल्लघीयसः।
जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः॥११९॥

अपि च। अन्यप्रतापमासाद्य यो हृदत्वं न गच्छति।
जातुषांभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किं॥१२०॥

तदेव ज्ञात्वा स्वामिना धैर्यावष्टम्भः कार्यः। न शब्दमात्राद्भेतव्यं। उक्तं च यतः।

पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा।
यावत्र प्रविश्य पश्यामि तावच्चर्म च दारु च॥१२१॥

पिङ्गलक आह। कथमेतत्। सो ऽब्रवीत्।

कथा २ एकस्मिन् प्रदेशे कश्चिद्गोमायुर्नाम शृगालः क्षुत्क्षामकण्ठ इतश्चेतश्च परिभ्रमन् वने सैन्यहूयसङ्ग्राम भूमिमपश्यत्। तस्यां च दुन्दुभेः पतितस्य गो युवशावदूहनशारवाग्रैर्हन्यमानस्य शब्दमशृणोत्। अथ क्षुभित हृदयश्चिन्तयामास। अहो विनष्टो ऽस्मि। तद्यावन्नास्य प्रोज्झितस्य दृष्टिगोचरे गच्छामि। तावदन्यतो व्रजामीति। अथवा नेतद्युज्यते सहसैव पित्र्यैपर्यायागतं वनं त्यक्तुं। उक्तं च।

भये वा यदि वा हर्षे सम्प्राप्ते यो विमर्शयेत्।

१ग्रीवो-२अभिमान-उन्नति-३शुतलाङ्गलादिभि-४शब्द-५क्रम-६विचारयेत्-
+ भिरेव +

॥पञ्चतन्त्रकं॥

कृत्यं न कुरुते वेगान्न स सन्तापमाप्नुयात्॥१२२॥

तत्तावज्ज्ञानामि कस्यायं शब्द इति। धैर्यमालम्ब्य व्यमर्शयत्। आवन्मन्दं मन्दं प्रति गच्छंति तावद्दुन्दुभिमपश्यत्। यावच्छास्त्रार्थैर्वायुवशाद्दूयते तावच्छब्दं करोति। अन्यथा तूष्णीमास्ते। ततश्च सम्यक् परिज्ञाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकादताडयत्। भूयश्च हर्षादचिन्तयत्। अहो चिरादेतदस्माकं महद्भोजनमापतितं। तन्नूनमेतन्मांसमेदोऽस्थिभिः पूरितं भविष्यति। ततः परुषचर्मावगुण्ठितं कथमपि विदार्य एकदेशे छिद्रं कृत्वा संहृष्टमनाः प्रविष्टः। परं चर्म विदारयतो दंष्ट्राभङ्गः सञ्जातः। अथ तद्दारुचर्मविशेषमालोक्य निराशीभूतः श्लोकमेनमपठत्।

पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा।
यावत्प्रविश्य पश्यामि तावच्चर्म च दारु च॥१२३॥

ततो न शब्दमात्राद्भेतव्यं। पिङ्गलक आह। भो पश्यायं मम सर्वोऽपि परिग्रहो हा भयाद्व्याकुलमनाः पलायितुमिच्छति। तत् कथमहं धैर्यावष्टम्भं करोमि। सोऽब्रवीत्। स्वामिन् नैषामेषदोषः। स्वामिसदृशा भवन्ति भृत्याः। उक्तं च।

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वाणी वीणा नरश्च नारी च।
पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्ति योग्या अयोग्याश्च॥१२४॥

तत् पौरुषावष्टम्भं कृत्वा त्वं तावदत्रैव प्रतिपालय। यावदहमेतच्छब्दरूपं ज्ञात्वागच्छामि। ततः पश्चाद्यथोचितं कार्यमिति। पिङ्गलक आह। किं तत्र भवान् गन्तुमुत्सहते। स आह। किं स्वाम्यादेशेन सुभृत्यस्य कृत्याकृत्यमस्ति। उक्तं च।

स्वाम्यादेशात् सुभृत्यस्य न भीः सञ्जायते क्वचित्।
प्रविशेद्विगाहेऽपि दुस्तरेऽपि महार्णवे॥१२५॥

तथा च। स्वाम्यादिष्टस्तु यो भृत्यः समं विषममेव च।
मन्यते न समन्यायो भूभुजा भूतिमिच्छता॥१२६॥

पिङ्गलक आह। भद्र यद्येवं तद्गच्छ शिवास्ते पन्थानो भवन्विति। दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकशब्दानुसारी प्रतस्थे। अथ दमनके गते भयाकुलः पिङ्गलकश्चिन्तयामास। अहो न शोभनं कृतं मया। यत्तस्य विश्वासं गत्वा तदभिप्रायो निवेदितः। कदाचिद्दमनकोऽयमुभयवेतनो भूत्वा ममोपरि दुष्टबुद्धिः स्यात् भक्षणाधिकारत्वात्। उक्तं च।

अशोणित—२ परिजनः—

ये भवन्ति महीपस्य सन्धौ निनविमानिताः।
यतन्ते तस्य नाशाय कुलीना अपि सर्वदा॥१२७॥

तद्यावदस्य चिकीर्षितं वेद्मि तावदन्यत् स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि। क दंचिद्दमनकस्तमादाय मां व्यापादयितुमागच्छति। उक्तं च यतः।

न बध्यन्ते ह्यविश्वस्ता बलिभिर्दुर्बला अपि।
विश्वस्तास्त्वेव बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः॥१२८॥
बृहस्पतेरपि प्राज्ञो न विश्वासे व्रजेन्नरः।
य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यं च सुखानि च॥१२९॥
शपथैः सन्धितस्यापि न विश्वासे व्रजेद्रिपोः।
राज्यलाभोद्यतो वृत्रः शक्रेण शपथैर्हतः॥१३०॥
न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सिद्ध्यति।
विश्वासात् त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः॥१३१॥

एवं सम्यग्धार्य स्थानान्तरं गत्वा दमनकमार्गमवलोकयन्नेकाकी तस्थौ। दमनकोऽपि सञ्जीवकसकाशं गत्वा वृषभोऽयमिति परिज्ञाय हृष्टमना अचिन्तयत्। अहो शोभनमापतितं। अनेनैतस्य सन्धिविग्रहद्वारेण मम पिङ्गलको वश्यो भविष्यति। उक्तं च यतः।

न कौशलान्न सौहार्दान्नृपो वाक्ये प्रवर्तते।
मन्त्रिणां यावदप्येति व्यसनं शोकमेव च॥१३२॥
सदैवापहृतो राजा भोग्यो भवति मन्त्रिणां।
अतएव हि वाञ्छन्ति मन्त्रिणः सापदं नृपं॥१३३॥
यथा नेच्छति नीरोगः कदाचिन् सचिकित्सकं।
तथापद्रहितो राजा सचिवं नाभिवाञ्छति॥१३४॥

एवं विचिन्तयन् पिङ्गलकाभिमुखः प्रतस्थे। पिङ्गलकोऽपि तमायान्तं प्रेक्ष्य सोत्कारं रक्षन् यथापूर्वमवस्थितः दमनकोऽपि पिङ्गलकसकाशमागत्य प्रणम्यौपविष्टः। पिङ्गलक आह। भद्र किं दृष्टं भवता तत् सत्यं। दमनक आह। दृष्टं स्वामिनः प्रसादात्। पिङ्गलक आह। अपि सत्यं। दमनक आह। किं स्वामिपादानामग्रे असत्यं विज्ञाप्यते। उक्तं च।

---

१ पूर्वमवमानिताः पश्चाद्बहुमानिताः - २ कर्तुमिष्टं चिकीर्षितं - ३ वृत्रनामादैत्यः - ४ सदैवं -

1747 90

॥पञ्चतन्त्रकं॥

अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभृजां ॥
देवानां च विनश्येत स शीघ्रं क्रमहानपि॥१३५॥

तथा च। सर्वदेवमयो राजा मनुना सम्यक्कीर्तितः।
तस्मात्तं देववत् पश्येन्न व्यलीकेन कर्हिचित्॥१३६॥
सर्वदेवमयस्यापि विशेषो नृपतेरयं।
शुभाशुभफलं सद्यो नृपादेवाद्ध्रुवान्तरे॥१३७॥

पिङ्गलक आह। अथवा सत्यं दृष्टं भविष्यति भवता। न दीनाय महा
न् क्रुध्यतीति मत्वा न त्वं तेन निपातितः। उक्तं च।

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः।
समुच्छ्रितानेव तरून् प्रबाधते महान् महत्स्वेव करोति विग्रहं॥१३८॥

अपि च। गण्डस्थलस्थमदवारिषु बद्धरागं
मत्तभ्रमद्भ्रमरपादतलाहतो ऽपि।
कोपं न गच्छति बिलान्तबलो ऽपि नाग
स्तुल्ये बले तु बलवान् परिकोपमेति॥१३९॥

दमनक आह। अस्त्येवं स महात्मा वयं क्षुद्रप्राणाः। तथापि यत् स्वामी कथ
यति नेदृक्त्वे तं नियोजयामि। पिङ्गलक आह। सोत्साहं किं भवान् शङ्को
त्थं करोति। दमनक आह। किमसाध्यं बुद्धेरस्ति। उक्तं च।

न तच्छस्त्रैर्न नागेन्द्रैर्नाग्नेयैश्च न पदातिभिः।
कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्धिप्रसाधितं॥१४०॥

पिङ्गलक आह। यद्येवं तर्ह्यमात्यपदं ऽध्यारोपितस्त्वं। अद्यप्रभृति प्रसा
दनिग्रहादिकं त्वया विना न करिष्यामीति निश्चयः। तस्मात् सत्वरं गत्वा
तथा कुरु यथा स मम भृत्यतामेति। तथासौ बाढमित्यभिधायप्रण
म्य भूयो ऽपि सञ्जीवकसकाशं गत्वा साक्षेपमिदमाह। एह्येहि दुष्टवृषभ पि
ङ्गलकस्वामीकारयति। किं निःशङ्को भूत्वा मुहुर्मुहुर्हुङ्कारं ददासीति। तच्छ्रु
त्वा सञ्जीवको ऽब्रवीत्। भद्र को ऽयं पिङ्गलकः। तच्छ्रुत्वा सविस्मयं दमन
को ऽब्रवीत्। कथं स्वामिनं पिङ्गलकमपि न जानासि तत् क्षणं प्रतिपालय फलेने

---

१ कपटेन-असत्येनवा- २ जन्मान्तरे- ३ वायुः- ४ बाढमित्यंगीकारे- ५ मन्त्रत्वं- ६ शब्दंकरोषि-

व ज्ञास्यसीति। नन्वयं सर्वमृगपरिवृतो मण्डलबद्धाभ्यासे मानोन्नतचित्रः सत्त्व धनस्वामी पिङ्गलकाभिधानो महासिंहस्तिष्ठति। तच्छ्रुत्वा गलाधुमभिघात्मानं म न्यमानः सञ्जीवकः परं विषादमगमत्। आह च। भद्र भवान् साधुसमाचा रो वचनपटुश्च दृश्यते। तद्यदि मामवश्यं तत्र नयसि तदभयप्रदानेन स्वामिनः सकाशात् प्रसादः कारयितव्यः। दमनक आह। भो सत्यमभिहितं भवता। नी तिरेषा उक्तं च।

पर्याप्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरेरपि।
न कथञ्चिन्महीपस्य चित्तान्तः केनचित् क्वचित्॥१४१॥

तत्त्वमत्रैव तिष्ठ यावदहं तं समये धृत्वा तत्र पश्चात्त्वामानयामीति। तथा सुस्थि ते दमनकः पिङ्गलकसकाशं गत्वेदमाह। स्वामिन् न तत् प्राकृतं सत्त्वं। स हि भगवतो महेश्वरस्य वाहनभूतो वृषभ इति मया पृष्ट इदं प्राह। महेश्वरेणा हं परितुष्टेन कालिन्दीपरिसरे शष्पाग्राणि भक्षयितुं सम्यादिष्टः। किं बहुना मम प्रदत्तं भगवता क्रीडार्थं वनमिदं। पिङ्गलक आह। सत्यं ज्ञातं मयाधु ना। न देवताप्रसादंविना शष्पभोजिनो व्यालाकीर्ण एवंविधे वने निःशङ्का न दन्तो भ्रमन्ति। ततस्त्वया किमभिहितं। दमनक आह। स्वामिन्नेतदभिहितं म या। यदेतद्वनं चण्डरुतनाम्नः सिंहस्य विषयीभू तं। तद्वानभ्यागतः प्रियो ऽतिथिः तत्तस्य सकाशं गत्वा क्षात्रस्नेहेनैकत्र भक्षणं मानविहरणक्रियाभिरेकस्थानाश्रयेण कालोनेय इति। ततस्तेनापि सर्वमेतत् प्रीतेन पन्नं। उक्तं च। स्वामिनः सकाशादभयदक्षिणा दापनीया। तदत्र स्वामी प्रमाणं। त तच्छ्रुत्वा पिङ्गलको सहर्षमिदमाह। साधु सखते साधु मन्त्रिन्नोत्रियसाधु सम हृद येन सम सम्मन्त्र्येदमभिहितं। तन्नास्ति मया तस्याभयदक्षिणा। परं सो ऽपि मदं र्थे याचयित्वा द्रुततरमानीयतामिति। अथ साधुचेदमुच्यते।

अन्तःसारैरकुटिलैर्निश्छिद्रैः सुपरीक्षितैः।
मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरं॥१४२॥
मन्त्रिणां भिन्नसन्धाने भिषजां सान्निपातिके।
कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः॥१४३॥

दमनको ऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकमुद्दिश्य प्रस्थितः सहर्षमचिन्तयत्। अहो प्रभा

---

१ मांतपणी - २ अंगीकृतं - ३ शेष - ४ प्रकट्टा भवति -

दयन्मुरवो नः स्वामी । वचनवशगश्च संवृत्तः । तन्नास्ति धन्यवरो मम । उक्तं च ।

अमृतं शिशिरे वह्निरमृतं प्रियदर्शनं ।
अमृतं राजसन्मानममृतं सङ्गतिः सतां ॥१४४॥

अथ सञ्जीवकसकाशमासाद्य सभयमुवाच । भो मित्र प्रसादितो ऽसौ मया भवदर्थे स्वामी । अभयवचनं च दापितं । तद्विश्रब्धं गम्यतामिति । परं राजप्रसादमासाद्य मया सह समयेधर्मेण वर्तितव्यं । न गर्वमासाद्य स्वप्रभुतयां विचरणीयं । अहमपि तव सङ्गतेन सर्वराज्यधुरामात्मपदवीमाश्रित्योद्धरिष्यामि । एवंकृते सति द्वयोरपि राज्यलक्ष्मीर्भोग्या भविष्यति । यतः ।

आरक्षेटकस्य धर्मेण विभवाः स्फूर्जथो नृणां ।
नृपैजाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्यो ऽत्र मृगानिव ॥१४५॥

तथा च । यो न पूजयते गर्वादुत्तमाधममध्यमान् ।
भूपसन्मानमान्यो ऽपि म्रश्यते दन्तिलो यथा ॥१४६॥

कथा ३ सञ्जीवक आह । कथमेतत् । सो ऽब्रवीत् । अस्त्यत्र धारातले वर्धमानं नाम महानगरं । तत्र दन्तिलो नाम नानाभाण्डपतिः सकलपुरनायकः प्रतिवसतिस्म । तेन पुरकार्यं नृपकार्यं च कुर्वता तुष्टिं नीताः सर्वे तत्पुरवासिनो जना नृपश्च । किं बहुना न को ऽपि तादृक्केनापि चतुरो दृष्टः श्रुतो वापि । अथवा साधुचेदमुच्यते ।

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः ।
इति महतिविरोधे वर्तमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥१४७॥

अथैवं तस्य वर्तमानस्य कदाचिद्विवाहः सञ्जातस्तद्गृहे । तत्र तेन सर्वे पुरनिवासिनो राजसन्निधिलोकाश्च सन्मानपूर्वमामन्त्र्य भोजिता वस्त्रादिभिः सत्कृताश्च । ततो विवाहानन्तरे राजा सान्तःपुरः स्वगृहमानीयाभ्यर्चितः । अथ तस्य नृपतेर्गृहसम्मार्जनकर्ता गौरम्भो नाम । स तेन गृहायातो ऽपि राजगुरुपुरतो ऽनुचितस्थान उपविष्टो ऽवज्ञयार्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारितः । सो

---

१ सप्रणयं - २ विश्वासयुक्तं - ३ संकेत - ४ मृगया - ५ मनुष्यप्रजाः - ६ देश - ७ अंतः पुरैः अंतःपुरांगनाभिः सहितः - सांतःपुरः - ८ गैलहस्तं - गचांदीतिप्र -

ऽपि तत्प्रभृति निःश्वसन्न पमानान्न रात्रावप्यधिशेते। कथं मया तस्य मा पकारिणः सजप्रसादहानिः कर्तव्येत्यचिन्तयच्च। अथवा किं ममेतेन वृथा शरीरशोषणेन। यतो न किञ्चिन्मया तस्यापकर्तुं शक्यते अथवा साधिदमुच्यते।

यो ह्यपकर्तुमशक्तः कुप्यति किमसौ नरो ऽत्र निर्लज्जः।
उच्छलितो ऽपि हि चणको भ्राष्ट्रं भङ्क्तुं न शक्नोति॥१४८॥

अथ कदाचित् प्रत्यूषे तस्य भूपतेर्योगनिद्रां गतस्य स शय्यान्ते सम्मार्जनं कुर्वन्निदमाह। अहो दन्तिलस्य महद्दुष्टत्वं यद्राजमहिषीं समालिङ्गति। तच्छ्रुत्वा राजा ससम्भ्रममुत्थाय तमुवाच। भो भो गोरम्भ सत्यमेतत्। यत्त्वया जल्पितं। किं देवी दन्तिलेन समालिङ्गिता। गोरम्भ आह। देव रात्रिजागरणेन द्यूतासक्तस्य सम्मार्जनकर्मरतस्यापि मे बलान्निद्रा समायाता। तन्न वेद्मि मया। किमभिहितं। राजा सेर्ष्यं सवेगतं। एष तावन्मम गृहे ऽप्रतिहतगतिस्तथा दन्तिलो ऽपि तत् कदाचिदनेन देवी तेन समालिङ्ग्यमाना दृष्टा भविष्यति। तत एवानेनेदमभिहितं। उक्तं च यतः।

यद्यच्छति दिवा मर्त्यो वीक्षते वा करोति वा।
तत् स्वप्ने ऽपि तदभ्यासात् तथा ब्रूते करोति च॥१४९॥

तथा च। शुभं वा यदि वा पापं यन्मनसा हृदि संस्थितं।
सगूढमपि तज्ज्ञेयं मुखवाक्यात् तथा मृदात॥१५०॥

अथवा। स्त्रीणां विषये को ऽत्र सन्देहः। उक्तं च।

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः।
हृदयं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः कोनाम योषितां॥१५१॥

अन्यच्च। एकेन स्मितपल्लवाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षरं।
वीक्षन्ते ऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनी फुल्लोल्लसल्लोचनाः॥
दूरोदारचरित्रचित्रविभवं ध्यायन्ति चान्यं धिया।
कैनेत्थं पुरुषार्थतो ऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवां॥१५२॥
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः।

१उत्पतिनः - २धान्यविशेषः - हरणराइ० प्र० - ३भर्जनपात्रं - स्वापरङ्ग० प्र० - ४प्रातःकाले - ५गुणेषुदो षारोपईर्ष्या - तत्प्रहितं - ६ आत्मकतं - ७ गोरम्भः - ८ दिवसे - ९ विलासाः - १० श्वेतरक्त वर्णाः -

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥१५३॥
रहो नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः।
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥१५४॥
तथा च। यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तेयं मम कामिनी।
स तस्या वशगो नित्यं भवेत् क्रीडाशकुंतवत् ॥१५५॥
तासां वाक्यानि कृत्यानि स्वल्पानिसुबहून्यपि।
करोति यः कृतेलोके लघुत्वं याति सर्वतः ॥१५६॥
स्त्रियं च यः प्रार्थयते सन्निकर्षं च गच्छति।
ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥१५७॥
अवर्यत्वान्मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च।
मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥१५८॥
नासां कश्चिदगम्यो ऽस्ति नासां च वयसि स्थितिः।
विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥१५९॥
रक्तो हि जायते भोग्यो नारीणां शाटको यथा।
घृष्यते यो दशालम्बी नितम्बे विनिवेशितः ॥१६०॥
अलक्तको यथा रक्तो निष्पीडयः पुरुषस्तथा।
अबलाभिर्बलाद्रक्तः पादमूले निपात्यते ॥१६१॥

एवं स राजा बहुविधं विलप्य तत्प्रभृति दन्तिलस्य प्रसादपराङ्मुखः सञ्जातः। किं बहुना। राजद्वारप्रवेशो ऽपि तस्य निवारितः। दन्तिलो ऽप्यथाकस्मादेव प्रसादपराङ्मुखमवनिपतिमवलोक्य चिन्तयामास। अहो साधुचैदमुच्यते।

कौ ऽर्थान् प्राप्य न गर्विता विषयिणः कस्यापदो ऽस्तं गताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनुः को नाम राज्ञां प्रियः।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः को ऽर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥१६२॥

तथा च। काके शौचं द्यूतकारेषु सत्यं सर्पे क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः।

---

१ हतीयार्थेषष्ठी-एवंपूर्वत्र-२एकान्तः-३पतिव्रतात्वं-४ प्रीतियुक्ता-५ पत्नी-६ वस्त्र विशेषः-७ घर्षणं प्राप्नोति-८ स्त्रीकटिपश्चाङ्गे-९ अलिङ्गा इतिप्र०-१० कामिनः-११ नष्टः-१२ याचकः-१३ मृगबंधनी-

क्लीबे धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा॥१६३

अपरं मयास्य भूपतेरन्यस्य वा कस्यचित् स्वप्ने ऽपि नानिष्टं कृतं। तत् किमेतत्। पराङ्मुखो मां प्रति भूपतिरिति। एवं दन्तिलं कदाचिद्राजद्वारविघ्नम्भितमवलोक्य सम्मार्जनकर्ता राजद्वारपालान् विहस्योवाच। भो भो द्वारपाला राजप्रसादाधिष्ठितो ऽयं दन्तिलः स्वयं निग्रहानुग्रहकर्ता च। तदनेन निवारितो यथाहं तथा यूयमप्यर्धचंद्रभागिनो भविष्यथ। तच्छ्रुत्वा दन्तिलश्चिन्तितवान्। नूनं चेष्टितमस्यैतत्। अथवा साधिदमुच्यते।

अकुलीनो ऽपि शूरो ऽपि भूपालं यो ऽत्र सेवते।
अपि सन्मानहीनो ऽपि स सर्वत्र प्रपूज्यते॥१६४॥
अपि कापुरुषो भीरुः स्याच्चेन्नृपतिसेवकः।
तथापि न पराभूतिं जनादाप्नोति मानवः॥१६५॥

एवं विलप्य स विलक्षमनाः सोद्वेगो गतप्रभावः स्वगृहं गत्वा गोरम्भमाहूय निशामुखे वस्त्रयुगलेन सम्मान्येदमुवाच। भद्र मया न तदा त्वं रागवशान्निःसारितः। यतस्त्वं ब्राह्मणानामग्रतो ऽनुचितस्थाने समुपविष्टो दृष्टो ऽसीत्यपमानितः। तत् क्षम्यतां त्वया। सो ऽपि स्वर्गराज्यमिव तद्वस्त्रयुगलमासाद्य पूरितोषं गत्वा तमुवाच। भो श्रेष्ठिन् क्षान्तं मया तत्। तदस्य सन्मानस्य हेतुं पश्य मे बुद्धिप्रभावं राजप्रसादं च। एवमुक्त्वा स परितोषं विनिर्गतः। साधिदमुच्यते।

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिं॥
अहो सदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च॥१६६॥

ततश्चान्येद्युः स गोरम्भो राजकुले गत्वा योगनिद्रां गतस्य भूपतेः सम्मार्जनक्रियां कुर्वन्निदमाह। अहो ऽविवेको ऽस्मद्भूपतेर्यः पुरीषोत्सर्गमाचरंश्चिर्भटीभक्षणं करोति। तच्छ्रुत्वा राजा सविस्मयमुत्थाय तमुवाच। रे रे गोरम्भ किमेतदसत्यं ब्रवीषि। गृहकर्मकरं मत्वा न त्वां व्यापादयामि। किं त्वया कदाचिदहमेवंविधं कर्म समाचरन् दृष्टः। सो ऽब्रवीत्। देव द्यूतासक्तस्य रात्रिजागरणेन सम्मार्जनं कुर्वाणस्य मम बलान्निद्रा समायाता। तयाधिष्ठितेनम्म

१स्तूं-२तादृग्यं ३अयमिदं-३तराजद्वारि पं०-४अन्यस्मिन्-५अनर्थको. ६निद्रया-ग्रस्तेन-

* ननथापि पराभूतिं

या किं जल्पितं न वेत्थि। तत् प्रसादं करोतु स्वामी मम निद्रापरवशस्य।
एवं श्रुत्वा राजा चिन्तितवान्। मया नावज्ञानान्तरे ऽप्येवंविधं कर्म कुर्वता चिर्भटिका न भक्षिता। तद्यथायं व्यतिकरो ऽसम्भाव्यो ऽमानेन मूढेन व्याहृतः। तया दन्तिलस्यापीति निश्चयः। तन्मया न युक्तं कृतं यत् स वराकः सम्मानेन विप्रतारितः। न तादृक्पुरुषाणामेवंविधं चेष्टितं सम्भाव्यते। तद्भावेन राजकृत्यानि गौरकृत्यानि च सर्वाणि शिथिलतां व्रजन्ति। एवमनेकधा विचार्य दन्तिलं समाहूय निजाङ्गाभरणवस्त्रादिभिः संयोज्य स्वाधिकारे नियोजयामास तत्तो ऽहं ब्रवीमि।

यो न पूजयते गर्वादुत्तमाधममध्यमान्।
भ्रूमसम्मानमात्रो ऽपि भ्रश्यते दन्तिलो यथा॥१६७॥

सञ्जीवक आह। भद्र सत्यमेतद्भवताभिहितं। तदेव तत् कर्तव्यमिति। एवमभिहिते दमनकस्तमादाय पिङ्गलकसकाशमगमत्। आह च। देव एष स मयानीतः सञ्जीवकः। अधुना देवः प्रमाणं। सञ्जीवको ऽपि तं सादरं प्रणम्याग्रतः सविनयं स्थितः। पिङ्गलको ऽपि तस्य पीनायतैककुद्मतो नखकुलिशालंकृतं दक्षिणं पाणिमुपरि कृत्वा मानपुरःसरमुवाच। अपि भवतः शिवं। कुतस्त्वमस्मिन् वने निर्जने समायात इति। तेनात्मनः सर्वं वृत्तान्तं कथितं। यथा वर्धमानेन सह वियोगः सञ्जातस्तथा निवेदितः। एतच्च श्रुत्वा पिङ्गलकेनाभिहितं। वयस्य न भेतव्यं। मद्भुजपरिरक्षिते ऽस्मिन् वने यथेप्सितमुष्यतां। अन्यच्च। भवता मत्समीपविहारिणा ऽवश्यं भवितव्यं। यत्कारणं बह्वपायं वनमिदमनेकरौद्रसत्त्वनिषेवितं गुरूणामपि सत्त्वानामसेव्यं शष्पभोजिनां। एवमुक्त्वा स मृगाधिपो यमुनाकच्छमवतीर्य प्रकाममुदकूपानावगाहनं कृत्वा स्वैरमचारं पुनर्धनं प्रविष्टः। ततश्च करटदमनकनिक्षिप्तभारः सञ्जीवकेन सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन्नास्ते। सञ्जीवकेनाप्यनेकशास्त्राधिगतबुद्धिप्रागल्भ्येन सो ऽकैरवाहोभिर्मूढमतिरपि पिङ्गलको धीमान् कृतः। तथारण्यधर्माद्वियोज्य ग्राम्यधर्मेषु नियोजितः। किं बहुना। प्रत्यहं पिङ्गलकसञ्जीवकावेव केवलं रहसि मिथो मन्त्रयतः। शेषः सर्वो ऽपि परिजनो दूरीभूतस्तिष्ठति। सो च मृ

१अनुपंगः-२दीनः-३पीना-आयता-ककुद्मतः-४स्थायतां-५निरंतरं-६स्थापित कार्यभारः-७सामर्थ्येन-८दिवैः-

गालावपि प्रवेशं न लभेते। अन्यच्च। सिंहमरात्रमाभावात् सर्वोऽपि मृगजनो-
तौ च शृगालौ क्षुधाव्याधिबाधिता एकां दिशमाश्रित्य स्थितौ। उक्तं च यतः।

फलहीनं नृपं भृत्याः कुलीनमथयोन्नतं।
सन्त्यज्यान्यत्र गच्छन्ति शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः॥१६८॥

तथा च। स्वामिसन्मानसंयुक्ताः कुलीना भक्तितत्पराः।
वृत्तिभंगान्महीपालं त्यजन्त्येव हि सेवकाः॥१६९॥

अन्यच्च। कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः।
कदाचित् तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः॥१७०॥

तथा न केवलं सेवका इत्थंभूता यावत् समस्तमप्येतज्जगत् परस्परं भक्षणार्थं
साम्नादिभिरुपायैस्तिष्ठति।

तद्यथा। दैशानामुपरि क्ष्माभृदातुराणां चिकित्सकाः।
वणिजो ग्राहकाणां च मूढानामपि पण्डिताः॥१७१॥
प्रमादिनां तथा चौरा भिक्षुका गृहमेधिनां।
गणिकाः कामिनां चैव सर्वलोकस्य शिल्पिनः॥१७२॥
साम्नादिसज्जितैः पाशैः प्रतीक्षन्ते दिवानिशं॥
उपजीवन्ति शक्त्या हि जलजा जलजानिव॥१७३॥

अथवा साधु चेदमुच्यते।

सर्पाणां च खलानां च परद्रव्यापहारिणां।
अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत्॥१७४॥

अत्तुं वाञ्छति शम्भवो गणपतेरारुं क्षुधार्तः फणी,
तं चैकाश्रिरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाननं।
इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शम्भोरपि स्याद्द्वयं।
तत्रान्यस्य कथं न भावि जगतस्तस्मात् स्वरूपं हि तत्॥१७५॥

ततः करटदमनकौ स्वामिप्रसादरहितौ क्षुत्क्षामकण्ठौ परस्परं मन्त्रयतः। तत्र
दमनको ब्रूते। आर्य करटक आवां तावदप्रधानतां गतौ। एष पिङ्गलकः सञ्जीव
कवचनानुरक्तः स्वव्यापारपराङ्मुखः सञ्जातः। सर्वोऽपि परिजनो गतः। तत्किं

---

१ पक्षिणः - २ वेतनस्य - ३ गृहस्थानां - ४ प्रियभाषणादि - ५ भक्षयितुं - ६ शंभोरयं शं
भवः - ७ कार्तिकेयस्यायं - ८ मयूरः - ९ गणपतिं -

क्रियते। करटक आह। यद्यपि त्वदीयं वचनं न करोति स्वामी। तदपि स्वदोष नाशाय वाच्य एषः। उक्तं च यतः।

अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मन्त्रिभिः पृथिवीपतिः।
यथास्वदोषनाशाय विदुरेणाम्बिकासुतः॥१७६॥
मदोन्मत्तस्य भूपस्य क्रूरस्य च गच्छतः।
उन्मार्गे वार्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः॥१७७॥

तद्यत्त्वयैष शौण्डिकोजी स्वामिनः सकाशमानीतः। तत् त्वहस्तेनाङ्गेन आकर्षणाः। दमनक आह। सत्यमेतत्। ममायं दोषो न स्वामिनः। उक्तं च यतः।

जम्बुको हुडुयुद्धेन वयं चाषाद्भूतिचा।
दूतिका परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयं कृताः॥१७८॥

कथा ४ करटक आह। कथमेतत्। सो ऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चिद्देशे मठाय तनं। तत्र देवशर्मा नाम परिव्राजकः प्रतिवसति स्म। तस्यानेकयजमानप्रदत्तस्य द्रव्यरत्नविक्रयवशात् कालेन महती वित्तमात्रा सञ्जाता। ततः स न कस्यचि द्विश्वसिति। नक्तं दिनं कक्षान्तरात्तां न मुञ्चति। अथवा साधु चेद् मुच्यते।

अर्थानामर्जनेदुःखमर्जितानां च रक्षणे।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः॥१७९॥

अथाषाढभूतिर्नाम धूर्तविद्यापहारी धूर्तो ऽर्थमात्रां तस्य कक्षान्तर्गतां लक्षयित्वा व्यचिन्तयत्। कथं मयास्येयमर्थमात्रा हर्तव्येति। तदत्र मठे तावद्दृढशिक्षा सञ्चयवशाद्विश्वासभेदो न भवति। उच्चैस्तरत्वाच्च दूरे प्रवेशो न स्यात्। तदेनं मायावचनैर्विश्वास्याहं छात्रतां व्रजामि। येन विश्वस्तो भवति। उक्तं च यतः।

निःस्नेहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रियः।
नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात् स्फुटवक्ता न वञ्चकः॥१८०॥

एवं निश्चित्य तस्यान्तिकमुपगम्य ओम् नमः शिवायेति ब्रुवाणः साष्टाङ्गं प्रणम्य च समाश्रयमुवाच। भगवन्नसारो ऽयं संसारः। गिरिनदीवेगोपमं यौवनं। तृणाग्निसमं जीवितं। अभ्रच्छायासदृशा भोगाः। स्वप्नसदृशः पुत्रकलत्रमित्रभृत्यवर्गसंबन्धः। एतन्मया सम्यक् परिज्ञातं। तत् किं कुर्वतो मे संसारसमु

१शूरराष्ट्रः - २ हस्तिनः - ३ माहुनइत्यादिप्र० - ४ ब्रूत - ५ निरसारे इतिप्र० - ६ सम्पादने - ७ शिष्यतां - ८ भूषणप्रियः - ९ अचतुरः -

द्धोत्तरणं भविष्यति। तच्छ्रुत्वा देवशर्मा सादरमाह। वत्स धन्योऽसि त्वं यत्ते मयि वयस्येवं विरक्तभावः। उक्तं च यतः।

पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः।
धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते॥१८१॥
आदौ वित्ते ततः काये सतां सञ्जायते जरा।
असतां च पुनः काये नैव वित्ते कदा च न॥१८२॥

यच्च त्वं संसारसागरोत्तरणोपायं पृच्छसि तच्छ्रूयतां।

शूद्रो वा यदि वा ऽन्यो ऽपि चाण्डालो वा जलाधरः।
दीक्षितः शिवमन्त्रेण स मत्स्माद्धो द्विजो भवेत्॥१८३॥
षडक्षरेण मन्त्रेण पुष्पमेकमपि स्वयं।
लिङ्गस्य मूर्ध्नि यो दद्यान्न स भूयो ऽपि जायते॥१८४॥

तच्छ्रुत्वाषाढभूतिस्तत्पादौ गृहीत्वा सप्रश्रयमिदमुवाच। भगवंस्तर्हि व्रतप्रदाने न मम प्रसादः क्रियतां। देवशर्मा प्राह। वत्सानुग्रहं ते करिष्यामि। परं रात्रौ त्वया यतमध्ये न प्रवेष्टव्यं। यत्कारणं निःसङ्गता यतीनां प्रशस्यते तव च ममापि च। उक्तं च यतः।

दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालना
द्विप्रो ऽनध्ययनात् कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात्।
मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् स्नेहः प्रवासाश्रया
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात् प्रमादाद्धनं॥१८५॥

तत् त्वया व्रतग्रहणादूर्ध्वं मदगृहे तृणकुटीरके शयितव्यमिति। सचाह। भगवन् भवदादेशः प्रमाणं। परन्तु हि तेन मे प्रयोजनं। अथ तं कृतशयनसमयं देवशर्मा नुग्रहं दत्वा शास्त्रोक्तविधानेन शिष्यतामनयत्। सो ऽपि हस्तपादावमर्दनंगुत्रि कादयवादिकया परिचर्यया तं परं परितोषमनयत्। पुनस्तंथापि मुनिः कृच्छ्रान्न रात्रौ द्वारं न मुञ्चति। अथैवं गच्छति काले आषाढभूतिश्चिन्तयामासं। अहो न कथञ्चिदुपायेषमे विश्वासमागच्छति। तत्किं दिवापि शस्त्रेण मारयामि। किं वा विषं प्रयच्छामि। किं वा पशुधर्मेण व्यापादयामि। इत्येवं चिन्तयतस्तस्य देवशर्मणो ऽपि शिष्यपुत्रः कश्चिद्ग्रामादन्नार्थं समायातः। प्राह च। भगं

---

१ इंद्रियनिग्रहः-२ देहे-३ पुनरपि-४ दानात्-५ तृणगृहे-६ सेवया-७ मारणादि-

वन्दनविभारोहणविषये मम गृहमागम्यतामिति । तच्छ्रुत्वा देवशर्माषाढभूतिना सह सहर्षमनाः प्रस्थितः । अथैवं तस्य गच्छतो ऽग्रे काचिन्नदी समायता। तां दृष्ट्वा मात्रां कक्षान्तरादवतार्य कन्थामध्ये सुगुप्तां निधाय स्नात्वा देवार्चनं विधाय तदन्तरमाषाढभूतिमिदमाह । भो आषाढभूते यावदहं शुचिशौचोत्सर्गं कृत्वा समागच्छामि तावदेषा कन्था योगेश्वरस्य सावधानतया रक्षणीया । इत्युक्त्वा गतः। आषाढभूतिरपि तस्मिन्नदर्शनीभूते मात्रामादाय सत्वरं प्रस्थितः। देवशर्मा ऽपि स्नात्रगुणानुरञ्जितमनाः सुचिरवस्त उपविष्टो यावत्तिष्ठति तावत् सुवर्णरोमयूथमध्ये हुडुयुग्मपश्यत् । अथ रोषवशाद्धुडुयुगलस्य दूरमपसरणं कृत्वा भूयो ऽपि समुपेत्य ललाटपट्टाभ्यां प्रहरतो भूरि रुधिरं पतति।तच्च जम्बुको जिह्वालौल्येन रङ्गभूमिं प्रविश्यास्वादयति । देवशर्मा ऽपि तदालोक्य व्यचिन्तयत् । अहो मन्दमतिरयं जम्बुकः । यदि कथमप्ययोः सङ्गरे पतिष्यति । तन्नूनं मृत्युमाप्स्यतीति वितर्कयामि । क्षणान्तरे च तथैव रक्तास्वादलौल्यान्मध्ये प्रविशंस्तयोः शिरःसम्पाते पतितः शृगालो मृतश्च । देवशर्मापि तं शोचमानो मात्रामुद्दिश्य चलितः । शनैः शनैर्यावदागच्छति तावदाषाढभूतिं न पश्यति । ततश्चोत्सुक्येन शौचं विधाय यावत्कन्थामालोकयति तावन्मात्रा नास्ति । ततश्च हाहा मुष्टो ऽस्मीति जल्पन् भूतले मूर्च्छया निपपात । तत्क्षणाच्चेतनां लब्ध्वा भूयो ऽपि समुत्थाय फूत्कर्तुमारब्धः । भो भो आषाढभूते मां वञ्चयित्वा क्व गतो ऽसि । तद्देहि मे प्रतिवचनं । एवं बहुविधं विलप्य तस्य पादपद्धतिमन्वेषयन् शनैः शनैः प्रस्थितः । अथैवं गच्छन् सायन्तनसमये कञ्चिद्ग्राममासासाद । अथ तस्मिन्ग्रामात् कश्चित् कौलिकः सभार्यो मद्यपानकृते समीपवर्तिनि नगरे प्रस्थितः । देवशर्मापि तमालोक्योवाच । भो भद्र वयं सूर्योढा अतिथयस्तवाद्यिकं प्राप्ताः । न कमप्यत्र ग्रामे जानीमः । तद्गृहाणामतिथिधर्मः । उक्तं च यतः।

अप्रणोद्यो ऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना ।
पूजया तस्य देवत्वं प्रयान्ति गृहमेधिनः ॥१८६॥

तथा च। तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।

---

१ वर्णनविभोगविषये- २ शिरोमेलने- ३ गोधडीनिम्न- ४ मुष्यतेसोमुष्टः- ५ गोधयन्- ६ प्राप- ७ पत्नी- ८ सूर्येण उदाः- ९ तृणालानां- १० अतिरस्कार्यः- ११ सत्यपि

सनामैतानि हर्म्येषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥१८७॥
स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः।
पितरः प्रादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥१८८॥

कौलिकोऽपि तच्छ्रुत्वा भार्यामाह। प्रिये गच्छ त्वमेनमतिथिमादाय गृहं प्रति प्रादशौचभोजनशयनादिभिः सत्कृत्य तत्रैव तिष्ठ। अहं तु वृते प्रभूतं मद्यमानेष्यामि। एवमुक्त्वा प्रस्थितः। सा ऽपि तस्य भार्या पुंश्चली तमादाय प्रहसितवदना देवदत्तं मनसि ध्यायन्ती गृहंप्रति प्रतस्थे। अथवा साध्विदमुच्यते।

दुर्दिवसे घननिभिरे दुःसञ्चारासु नगरवीथीषु ।
पत्युर्विदेशगमने वरमसृजं जघनचपलायाः॥१८९

तथा च। पर्यङ्के चास्तरणं मतिमनुकूलं मनोहरं शयनं।
तृणमिव लघु मन्यन्ते कामिन्यश्चौर्यरतलुब्धाः॥१९०॥

तथा च। केलिः प्रदहति लज्जां शरीरं स्यीनि चादयः कृत्वः।
बन्धक्या परिलोष्टो न किञ्चिदिष्टं भवेत् पत्योः॥१९१॥

तथा च। कुलपतनं जनगर्हां बन्धनमपि जीवितव्यसंदेहं।
अङ्गीकरोति कुलटा सततं परपुरुषसंसक्ता॥१९२॥

अथ कौलिकभार्या गृहं गत्वा देवशर्मणे गतास्तरणां प्रदत्त्वा च खट्वां समर्प्येदमाह भो भगवन् यावदहं स्वसरवीं ग्रामादन्यागतां सम्भाष्य द्रुततरमागच्छामि। तावत् त्वया स्मदृहे ऽप्रमत्तेन भाव्यं। एवमभिधाय शरीरविधिं विधाय यावदेवदत्तमुद्दिश्य व्रजति। तावत् तद्भर्ता सम्मुखो मदविह्वलाङ्गो मुक्तकेशः पदे पदे प्रस्खलन् गृहीतमद्यभाण्डः समभ्येति। तं च दृष्ट्वा सा द्रुततरं व्यावृत्य स्वगृहं प्रविश्य मुक्तशरीरा यथापूर्वमभवत्। कौलिकोऽपि तां पलायमानां कृताद्भुतशरीरां विलोक्य प्रागेव कर्णोपकर्णिकया श्रुतापवादक्लमि तहृदयः त्वाकारं निगूहन् सदैवास्ते। ततश्च तत्तथाविधं चेष्टितमवलोक्य दृष्टप्रत्यक्षः क्रोधवशगो गृहं प्रविश्य तामुवाच। आः पापे पुंश्चलि कुं प्रस्थिताऽसि। सा प्रोवाच। अहं त्वत्सकाशादागता न कुत्रचिदपि निर्गता तत् कथं मद्यपानवशाद्प्रस्तुतं वदसि। अथवा साध्विदमुच्यते।

---

१ दुर्दिवसे - २ अन्न मात्मुंयशिनूं - अन्नस्यात्मभक्षणंवा - ३ जारिणी - ४ जघनेन चपला - चंचलात्मा: - ५ प्रियभाषणानि - ६ जारिणी - ७ परावृत्य -

॥पञ्च तन्त्रकं॥

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनं[1]।
सन्निपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत्॥१९३॥
कृत्सादो ऽम्बरत्यागस्तेजोहानिः सरागता।
वारुणी सङ्गजावस्था भानुनाप्यनुभूयते॥१९४॥

सो ऽपि तच्छ्रुत्वा प्रतिकूलवचनं वेषविपर्ययं चावलोक्य तामाह। पुंश्चलि चिरकालं श्रुतो मया तवापवादः। तदद्य स्वयं जातप्रत्ययस्तव यथोचितं निग्रहं करोमि। एवमभिधाय लगुडप्रहारैस्तां जर्जरितदेहां विधाय स्थूणया सह दृढबन्धनेन बध्वा मदविच्छर्दी निद्रावशमगमत्। एतस्मिन्नन्तरे तस्याः सखी नापितौ कौलिकं निद्रावशगतं विज्ञायागत्येदमाह। सखि स देवदत्तस्तस्मिन् स्थाने प्रतीक्षते। तच्छीघ्रमागम्यतां। सा चाह। पश्य ममावस्थां तत्कथं गच्छामि। तद्गत्वा ब्रूहि तं कामिनं यदत्रास्मिन्नवसरे न त्वया सह समागमः। नापितो प्राह। सखि मामेवं वद। नायं कुलटाधर्मः। उक्तं च यथा।

विषमस्थस्वादुफलग्रहणव्यवसायनिश्चयो येषां।
उष्ट्राणामिव तेषां मन्ये ऽहं शंसितं जन्म॥१९५॥

तथा च। सन्दिग्धे परलोके जनापवादे च जगति बहुचित्रे।
स्वाधीने पररमणे धन्यास्तारुण्यफलभाजः॥१९६॥

अन्यच्च। यदि भवति दैवयोगात् पुमान् विरूपो ऽपि बन्धकीरहसि।
न तु छन्दादपि भद्रं निजकान्तं सा भजत्येव॥१९७॥

साब्रवीत्। यद्येवं तर्हि कथय कथं दृढबन्धनबद्धा सती गच्छामि। सन्निहितश्चायं पापात्मा मत्पतिः। नापित्याह। सखि मदविच्छर्दो ऽयं सूर्यकरस्पृष्टः प्रबोधं यास्यति। तदहं त्वामुन्मोचयामि। मामात्मस्थाने बध्वा द्रुततरं देवदत्तं सम्भाष्यागच्छ। साब्रवीत्। एवमस्तु। तथानुष्ठिते कौलिकः कस्मिंश्चित् क्षणे समुत्थाय किञ्चिदूनकोणे विमदस्तामाह। हे परपुरुषवादिनि मद्यप्रभृति गृहीत्वा श्रमणं न करोषि न च परपुरुषं वदसि। ततस्त्वामुन्मोचयामि ततो नापितीरूपभेदभयान्न किञ्चिदूचे। सो ऽपि भूयो भूयस्तां तदेवाह। अथ सा यावत् प्रत्युत्तरं किमपि न दत्ते। तावत् स प्रकुपितस्तीक्ष्णक्षुरमादाय तस्या नासि

---

१ विकलस्यभावोवैकल्यं-गात्रशिथिलत्वं-२ किरणोहस्तश्च-३ वस्त्रं आकाशंच-४ प्रतीचं पश्चिमदिशा च-५ सूर्येण-६ सूर्यकिरणेन-७ स्तुत्यं-८ वपनशस्त्रं- वस्त्रीराइतिप्रं०-

कामच्छिनत्। आह च। पुंश्चलि निष्टङ्कानां न त्वां भूयस्तोषयिष्यामि। इति जल्प न पुनरपि निद्रावशमागमत्। देवशर्मापि वित्तनाशात् क्षुत्क्षामकण्ठो नष्टनिद्र स्तत्सर्वं स्त्रीचरित्रमपश्यत्। सापि कौलिकभार्या ग्रथेच्छया देवदत्तेन सह सुर तसौख्यमनुभूय कस्मिंश्चित् क्षणे स्वगृहमागत्य तां नापितीमिदमाह। अयि शिवंभवत्याः। नाद्यं पापात्मा मम गताया उत्थितः। नापिती प्राह। शिवं ना-सिकया विना शेषशरीरस्य। तदुत्तं मां मुञ्च बन्धनाद्यावन्नायं मां पश्यति ये न स्वगृहं गच्छामि। तथानुष्ठिते भूयो ऽपि कौलिक उत्थाय वामाह। पुंश्चलि किं मद्यापि न वदसि। किं भूयो ऽप्यन्यं दुष्टतरं निग्रहं कर्णच्छेदेन करोमि। अथ सा सकोपं साक्षेपमिदमाह। धिग्धिक्। महामूढ को मां महासतीं पतिव्रतां धर्मात् यितुं व्यङ्गयितुं वा समर्थः। तच्छृण्वन्तु सर्वे ऽपि लोकपालाः। उक्तं च।

आदित्यंचन्द्रावनिलो ऽनलश्च द्यौर्भूमिरापोहृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभेच सन्ध्ये धर्मो ऽपि जानाति नरस्य वृत्तं॥१९८

तद्यदि मम सतीत्वमस्ति तदैते देवा भूयो ऽपि मे नासिकां तादृग्रूपामसतां कुर्वन्तु। अथवा यदि मया मनसा ऽपि परपुरुषो ऽभिलषितः। ततो मां भस्मसा न्नयन्त्विति। एवमुक्त्वा भूयो ऽपि तं माह। भो दुरात्मन् पश्य मे सतीत्वप्रभावे न तादृगेव नासिका सञ्जाता। अथासावुल्लुकमादाय यावत् पश्यति तावत्तद्रूपा नासिका रक्तप्रवाहश्च भूतले महान्। ततः स विस्मयमनास्तामनुनुद्य बन्धनात्स मुत्क्षिप्य शय्यायामारोप्य चाटुशतैः पर्यतोषयत्। देवशर्मा ऽपि तं सर्वं वृत्तान्तं भवलोक्य विस्मितमना इदमाह।

उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः।
स्त्रीबुद्ध्या विशिष्येत तस्माद्रक्ष्या कथं हि सा॥१९९॥
अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतं।
इति यास्ताः कथं धीरैः संरक्ष्याः पुरुषैरिह॥२००॥

अन्यत्राप्युक्तं।

नातिप्रसङ्गः प्रमदासु कार्यो नो चेद्बलं स्त्रीषु विवर्धमानं।
अतिप्रसक्तैः पुरुषैर्यतस्ताः क्रीडन्ति काकैरिव लूनपक्षैः॥२०१॥
सुमुखेन वदन्ति वल्गुना प्रहरन्ते निशितेन चेतसा।

---

१ मैथुनं-२ ज्वलत्काष्ठं-३ शुक्राचार्यः-४ छिन्न-५ तीक्ष्णेन-

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलं॥२०२॥
अत एव सुखं निषीयते हृदयं सुष्ठिभिरेव ताड्यते।
पुरुषैः सुखलेशवञ्चितैर्मधुगृध्रैः कमलं यथालिभिः॥२०३॥
अपि च। आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां।
दोषाणां सन्निधानं कपटशतगृहं क्षेत्रमप्रत्ययानां।
दुर्ग्राह्यं यन्महद्भिर्नरवरवृषभैः सर्वमायाकरण्डं।
स्त्रीयन्त्रं केन लोके विषममृतयुतं धर्मनाशाय सृष्टं॥२०४॥
कार्कश्यं स्तनयोर्दृशोस्तरलतालोकं च सुश्लाघ्यते
कौटिल्यं कचसञ्चये प्रवचने मान्द्यं त्रिकं स्थूलता।
भीरुत्वं हृदये सदैव कथितं मायाप्रयोगः प्रिये
यासां दोषगणो गुणो मृगदृशां ताः स्युः पशूनां प्रियाः॥२०५॥
एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो
र्विश्वासयन्ति च नरं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
नार्यः श्मशानघटिका इव वर्जनीयाः॥२०६॥
व्याकीर्णकेशरकरालमुखा मृगेंद्रा
नागाश्च भूरिमदराजिविराजमानाः।
मेधाविनश्च पुरुषाः समरेषु शूराः
स्त्रीसन्निधौ परमकापुरुषा भवन्ति॥२०७॥
कुर्वन्ति तावत्प्रथमं प्रियाणि यावन्न जानन्ति नरं प्रसक्तं।
ज्ञात्वा च तं मन्मथपाशबद्धं ग्रस्तामिषं मीनमिवोद्धरन्ति॥
किं च।
समुद्रवीचीचपलास्त्वभावाः सन्ध्याभ्ररेखेव मुहूर्तरागाः।
स्त्रियः कृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निपीडिता लक्ष्मकवत्त्यजन्ति॥२०९॥
सम्मोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति।
एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां किं नांगनाभिनयना न समाचरन्ति॥

---

१ भ्रमरैः-२ उत्पादितं-३ केशसमूहे-४ माकंडहाईंदतिप्र०-५ कुत्सितपुरुषाः-६ मदन-७ श्लाघितामिषं-८ सुंदर-

अंतर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः।
गुञ्जाफलसमाकारा योषितः परिकीर्तिताः॥२११॥

एवं तस्य परिव्राजकस्य चिन्तयतो सा निशा महता कृच्छ्रेणातिचक्राम। सोपि दूतिका छिन्ननासिका स्वगृहं गत्वा चिन्तयामास। किमिदानीं कर्तव्यं। कथमेतन्महच्छिद्रं पटयितव्यं। अथ तस्या एवं चिन्तयन्त्या भर्ता राजकुले कार्यवशात् पर्युषितः प्रत्यूषे च स्वगृहमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थितां॰पि विविधपौरुषोत्साहकतया तामाह। भद्रे शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन पौरकर्मकरणाय गच्छामि। सा॰पि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्यकरणापेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्याभिमुखं प्रेषयामास। नापितो॰प्युत्सुकतया तमेकं क्षुरमवलोक्य कोपाविष्टः सन् प्रतीपं प्राहैषीत्। एतस्मिन् व्यतिकरे सा दुष्टा ऊर्ध्वबाहू विधाय फूत्कर्तुमना गृहान्निश्चक्राम। अहो पापेनानेन मम सदाचारवर्तिन्याः परस्य नासिकाछेदो विहितः। तत्परित्रायतां तत्परित्रायतां। अत्रान्तरे राजपुरुषाः समभ्येत्य तं नापितं लगुडप्रहारैर्जर्जरीकृत्य दृढबन्धनैर्बध्वा तया छिन्ननासिकया सह धर्माधिकरणस्थानं नीत्वा सभ्यानूचुः। शृण्वन्तु भवन्तः सभासदः। अनेन नापितेनापराधंविना स्त्रीरत्नमेतदङ्गितं। नदस्य यद्युज्यते तत् क्रियतां। इत्याकर्ण्य ते सभ्या ऊचुः। रे नापित किमर्थं त्वया भार्या व्यङ्गिता। किमनया परपुरुषो॰भिलषितः। उतस्वित् प्राणरोधः कश्चित् कृतः। किं वा चौर्यकर्माचरितं। तत् कथ्यतामस्या अपराधः। नापितो॰पि प्रहारपीडिततनुर्वक्तुं न शशाक। अथ ते सभ्या ऊचुः। अहो सत्यमेतद्राजपुरुषाणां वचः। न शृणोत्ययं। पापात्मायं। निर्दोषानेनेयं वराकी दूषिता। उक्तं च।

भिन्नस्वरमुखवर्णः शङ्कितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः।
भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्मसन्त्रासितः पुरुषः॥२१२॥

तथा च। आयाति स्खलितैः पादैर्मुखवैवर्ण्यसंयुतः।
ललाटस्वेदमा भूरि गद्गदं भाषते वचः॥२१३॥
कम्पमानस्त्वधोवेक्षी पापं प्राप्तः सदा नरः।
तस्माद्यत्नात् परिज्ञेयश्चिह्नैरेतैर्विचक्षणैः॥२१४॥

अन्यच्च। प्रसन्नवदनो दृष्टः स्पष्टवाक्यः सदोषदृक्।

---

१ स्थितः - २ वक्रं - ३ व्यसनं - ४ भिन्नो स्वरः शब्दः - मुखवर्णः मुख कांतिः तौ यस्य -

सभायां वक्ति सामर्थ्यं सावष्टम्भो नरः शक्तिः ॥२१५॥

तदेष दुष्टचरित्रलक्षणो दृश्यते। स्त्रीधर्षणाद्दुष्य इति। तच्छूलायामारोप्यतामिति। अथ वध्यस्थानं नीयमानं तमालोक्य देवशर्मा तान् धर्माधिकृतान् गत्वा प्रोवाच। भो अन्यायेनैष वराको वध्यते। नापितः साधुसमाचार एव। तच्छ्रूयतां मे वाक्यं।

जम्बुको हुडुयुद्धेन वयं चाषादभूतिना।
दूतिका परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयङ्कृताः॥२१६॥

अनन्तरं सभ्यास्तमूचुः। भो भगवन् कथमेतत्। ततो देवशर्मापि तेषां त्रयाणामपि वृत्तान्तं विस्तरेणाकथयत्। ते सभ्यास्तदाकर्ण्य सुविस्मितमनसो नापितं विसृज्य मिथः प्रोचुः। अहो

अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी च रोगभाक्।
विहिता व्यङ्गता तेषां सपराधे मरीयसी॥२१७॥

तदस्य नासिकाछेदः स्वकर्मणापि संवृत्तः। ततो राजनियुक्तैस्तु कर्णच्छेदः कार्यः। तथानुष्ठिते देवशर्मापि वित्तनाशसमुद्भूतशोकरहितस्तदेव स्वकीयं महायतनं जगाम। यतोऽहं ब्रवीमि।

जम्बुको हुडुयुद्धेन वयं चाषादभूतिना।
दूतिका परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयङ्कृताः॥२१८॥

करटक आह। अयैवंविधे व्यतिकरे किं कर्तव्यमावयोः। दमनकोऽब्रवीत्। एवंविधेऽपि समये मम बुद्धिस्फुरणं भविष्यति। येन सञ्जीवकं प्रणीर्विश्लेषयिष्यामि। उक्तं च यतः।

एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता।
बुद्धिर्बुद्धिमतो मृष्टा हन्ति राष्ट्रं सनायकं॥२१९॥

तदहं मायाप्रपञ्चेन दर्पं शृङ्गमाश्रित्य तं स्फोटयिष्यामि। करटक आह। भद्र यदि कथमपि तव मायाप्रपञ्चं पिङ्गलको ज्ञास्यति सञ्जीवको वा। तदा नूनं विनाश एव। सोऽब्रवीत्। तात नैवं वद। गूढबुद्धिर्विपत्काले विधुरेऽपि दैवेषु बुद्धिं प्रयोजयेत्। नोद्यमस्त्याज्यः कदाचित्। गुणाश्चरन्यायेन बुद्धेः साम्राज्यं भवति। उक्तं च यतः।

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि दैवे धैर्यात् कदाचित् स्थितिमाप्नुयात्सः।

१मुक्ता-२ हीने-

+मता * सृष्टा

याते समुद्रेऽपि हि पोतभङ्गः सांयात्रिको वाञ्छति कर्म एव॥२२०॥

तथा च। उद्योगिनं सततमत्र समेति लक्ष्मी।
दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति॥
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या।
यत्ने कृते यदि न सिध्यति को ऽत्र दोषः॥२२१॥

तदेवं ज्ञात्वा सुगूढबुद्धिप्रभावेन यथा तौ द्वावपि न ज्ञास्यतः। तथा मिथो वियोजयिष्यामि। उक्तं च।

सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति।
कैलिको विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते॥२२२॥

करटक आह। कथमेतत्। सो ऽब्रवीत्।

कथा ५ कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कैलिकरथकारौ मित्रे प्रतिवसतः स्म। तत्र च बाल्यात् प्रभृति सहचारिणौ परस्परमतीव सदैकस्थानविहारिणौ कालं नयतः। अथ कदाचिदन्याधिष्ठाने कस्मिंश्चिद्देवायतने यात्रामहोत्सवः संवृत्तः। तत्र च नटनर्तकज्यारणभङ्गके नानादेशागतजनाहिते तौ सहचरौ भ्रमन्तौ काञ्चिद्राजकन्यां करेणुकारूढां सर्वलक्षणसनाथां कञ्चुकिवर्षधरपरिवारितां देवतादर्शनार्थं समायातां ददृशतुः। अथासौ कैलिकस्तां दृष्ट्वा विषादित इव दुष्टग्रहगृहीत इव कामशरैर्हन्यमानः सहसा भूतले निपपात। अथ तं तदवस्थमवलोक्य रथकारस्तदुःखदुःखित आप्तपुरुषैस्तं समुत्क्षिप्य स्वगृहमानयत्। तत्र च विविधैः शीतोपचारैश्चिकित्सकोपदिष्टैर्मन्त्रवादिभिश्चोपचर्यमाणश्चिरात् कथञ्चित् सचेतनो बभूव। ततो रथकारेण पृष्टः। भो मित्र किमेवं त्वमकस्माद्विचेतनः सञ्जातः। तत् कथ्यतामात्मस्वरूपं। स आह। वयस्य यद्येवं तच्छृणु मे रहस्यं येनाशेषं ते वदामि। तथानुष्ठिते स तं प्रोवाच। भो मित्र यदि त्वं मां सुहृदं मन्यसे। तत् काष्ठमदनेन प्रसादः क्रियतां। क्षम्यतां यद्बाल्ये किमपि प्रणये नातिरेकादयुक्तं तदनुष्ठितं तव। सो ऽपि तदाकर्ण्य बाष्पापिहितनयनः सहृदमुवाच। यत्तं किञ्चिद्दुःखकारणं तद्वद। येन प्रतीकारः क्रियते यदि कर्तुं शक्यते। उक्तं च यतः।

औषधानां च मन्त्राणां बुद्धेश्चैव महात्मनां।
असाध्यं नास्ति लोके ऽत्र किञ्चिद्दुःखादमध्यगं॥२२३॥

---

१ सहचारिणौ- २ नौकाविणिक्- ३ सूत्रधारदूतिप्र०- ४ करिणी- ५ युक्तां- ६ क्लीब- खोजाइतिप्र०-

तदेतेषां चतुर्णां यदि साध्यं भविष्यति तदा हं साधयिष्यामि। कौलिक आह। वयस्य एतेषामन्येषामपि सहस्रसुपायानामसाध्यं तन्मे दुःखं। तस्मान्मम मरणे कालक्षेपं माकुरु। रथकार आह। भो मित्र तथापि मे निवेदय। येनाहमपि तत्साध्यं मत्वा त्वया सह वह्नौ प्रविशामि। न क्षणमपि त्वद्वियोगं सहिष्ये। एष मे निश्चयः। कौलिक आह। वयस्य श्रूयतां तर्हि। या राजकन्या करेणुकारूढा तत्रोत्सवे दृष्टा तस्या दर्शनानन्तरमेव भगवता मकरध्वजेन ममेयमवस्था विहिता। तन्न शक्नोमि तद्वेदनां सोढुं। तथा चोक्तं।

मत्तेभकुंभपरिणाहिनि कुङ्कुमार्द्रे तस्याः पयोधरयुगे रतरंगदक्षिन्नः।
वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती स्वप्स्ये कदा क्षणमवाप्य तदीयसङ्गं॥२२४

तथा च। रागी बिम्बाधरो ऽसौ स्तनकलशयुगं यौवनारूढगर्वं
क्षीणा नाभिः प्रकृत्या कुटिलकमलकं स्वल्पकं चापि मध्यं।
कुर्वन्त्येतानि नाम प्रसभमिह मनश्चिन्तितान्याशु खेदं
यन्मां तस्याः कपोलौ दहत इति मुहुः स्वच्छको तन्न युक्तं॥२२५

रथकारो ऽप्येवं सकामं तद्वचनमाकर्ण्य सस्मितमिदमाह। वयस्य यद्येवं तर्हि दिष्ट्या सिद्धं नः प्रयोजनं। तदद्यैव तया सह समागमः क्रियतामिति। कौलिक आह। वयस्य यत्र कन्यान्तःपुरे वायुं मुक्त्वा नान्यस्य प्रवेशो ऽस्ति तत्र रक्षापुरुषरक्षिते कथं तया सह समागमः। तत् किं मामसत्यवचनेन विडम्बयसि। रथकार आह। भो वयस्य पश्य मे बुद्धिबलं। एवमभिधाय तत्क्षणात् कौलसञ्चारिणं वेषं नीत्वा बाहुयुगलवायुजदृक्षदारुणा शङ्खचक्रगदापद्मान्वितं सकिरीटकौस्तुभमपदत्यक्तं। ततस्तस्मिन् कौलिकं समारोप्य विष्णुचिन्हचिह्नितं कृत्वा कौलसञ्चारणविज्ञानं च दर्शयित्वा प्रोवाच। वयस्यानेन विष्णुरूपेण गत्वा कन्यकान्तःपुरे निशीथे तां राजकन्यकामेककिनीं सप्तभूमिकाप्रासादप्रान्तगतां मुग्धस्वभावां त्वां वासुदेवं मन्यमानां स्वकीयमिथ्यावक्रोक्तिभी रञ्जयित्वा भज। कौलिको ऽपि तदाकर्ण्य तथारूपस्तत्रगत्वा तामाह। राजपुत्रि सुप्ता किं वा जागर्षि। अहं तवकृते क्षीरसमुद्रात् सानुरागो लक्ष्मीं विहाय स्वयमेवाभ्यागतः। तत् क्रियतां मया सह समागमइति। सापि गरुडारूढं चतुर्भुजं सायुधं कौस्तु

---

१ विशाले - २ केशरइतिप्र० - ३ शयनं करिष्ये - ४ केशं - ५ बलात्कारेण - ६ देवेन - ७ सत्का रशब्दोयं - ८ गरुडं -

भोपेत्यमर्वलोक्य सविस्मया शयनादुत्थाय कृताञ्जलिपुटा प्रोवाच। भगवन्नहं मानुषकोलिका शूद्रचिः। भगवांस्त्रैलोक्यपूज्यः कर्ता च। तत् कथमेतद्भ्यतामिति। कौलिक आह। सुभगे सत्यमभिहितं भवत्या। परं किंतु राधा नाम मे भार्या नन्दकुलप्रसूता पूर्वमासीत्। सा त्यक्तवतीर्णा। तेनाहमत्रायात इत्याह। सा प्राह। भगवन् यद्येवं ततो मे तातं प्रार्थय। येन सोऽप्यविकल्पं मां तुभ्यं प्रयच्छति। कौलिक आह। सुभगे नाहं दर्शनपथं मानुषाणां गच्छामि। किं पुनरालापकरणं। तत्र दूरांधर्वविवाहेनात्मानं प्रयच्छ। नोचेच्छापं दत्वा सा यं ते पितरं भस्मसात् करिष्यामि। एवमभिधाय गरुडादवतीर्य सव्येपाणौ गृहीत्वा तां सभार्यां सलज्जां वेपमानां शय्यामानयत्। ततश्च रात्रिशेषं यावत् तां वात्स्यायनोक्तविधिना निषेव्य प्रत्यूषे स्वगृहमलक्षितो जगाम। एवं तस्य तां नित्यं सेवमानस्य कालो याति। अथ कदाचित् कञ्चुकिनस्तस्याः अधरोष्ठप्रवालखण्डनं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः। अहो पश्यत। अस्या राजकन्यकायाः पुरुषोपभुक्ताया इव शरीरावयवा विभाव्यन्ते। तत् कथं सुरक्षितेऽप्यस्मिन् गृह एवंविधो व्यवहारः। तद्वा इे निवेदयामः। एवं निश्चित्य सर्वे राजानं समेत्य प्रोचुः। देव वयं न विद्मः। परं सुरक्षितेऽप्यस्मिन् कन्यान्तःपुरे कश्चित् प्रविशति। तद्देवः प्रमाणं। तच्छ्रुत्वा राजा समाकुलेन मनसा व्यचिन्तयत्।

पुत्रीति जाता महतीह चिन्ता कस्मै प्रदेयेति महान् वितर्कः।
दत्ता सुखं प्राप्स्यति वा न वेति कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टं॥२२६॥
नद्यश्च नार्यश्च समप्रभावा वासुल्यानि कूलानि कुलानि नाम।
तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्यः॥२२७॥

तथा च।

जननी मनो हरति जातवती परिवर्धते सह शुचा सुहृदां।
परसत्कृतापि कुरुते मलिनं दुरतिक्रमा दुहितरो विपदः॥२२८॥

एवं बहुविधं विचिन्त्य देवीं रहस्यां प्रोवाच। देवि विज्ञायतां यदेते कञ्चुकिनो वदन्ति। तस्य कृतान्तः कुपितो येनैषद्रोहः कृतः। देव्यपि तदाकर्ण्य व्याकुलीभूता सत्वरं कन्यान्तःपुरे गत्वा खण्डिताधरां नखविलिखितशरीरावयवां दुहितरमपे-

---

१ इवाति-२ सकुलं- ३ ऋषिविशेषः-४ दृश्यते- ५ कन्ययापितृत्वं-६ तीराणि-७ दुहितृरूपाः विपदः-८ यमः-

श्यतु । आह च । आः पापे कुलकलङ्ककारिणि किमेवं शीलखण्डनं कृतं । कोऽयं कृतान्तावलोकितस्तत्सकाशमभ्येति । तत् कथ्यतां ममाग्रे सत्यं । इति कोपाटोपविसङ्कटं वदत्यां मातरि राजपुत्री भयलज्जानतानना प्रोवाच । अम्बे साक्षान्नारायणः प्रत्यहं गरुडारूढो निशि समायाति । चेदसत्यं मम वाक्यं तत् परोक्षं विलोकयतु । निगूढतरा क्वचित् निशीथे भगवन्तं तं रमाकान्तं । तच्छ्रुत्वा सापि महसितवदना पुलकाङ्कितसर्वाङ्गी सत्वरं गत्वा राजानमुवाच । देव दिष्ट्या वर्धसे । नित्यमेव निशीथे भगवान् नारायणः कन्यकापार्श्वे ऽभ्येति । तेन गान्धर्वविवाहेन सा विवाहिता । तदद्य रात्रौ त्वया मया च वातायनगताभ्यां निशीथे स द्रष्टव्यः । यतो न स मानुषैः सहालापं करोति । तच्छ्रुत्वा हर्षितस्य राज्ञस्तद्दिनं वर्षशतमिव जगाम । ततस्तु रात्रौ निभृतो भूत्वा राजा सकलत्रो वातायनस्थो गगनासक्तदृष्टिर्यावत्तिष्ठति तावत् तस्मिन् समये गरुडागतं शङ्खचक्रगदाहस्तं यथोचितचिह्नं व्योम्नोऽवतरन्तं नारायणमपश्यत् । ततः सुधापूरप्लावितमिवात्मानं मन्यमानस्तां स्वप्रियामुवाच । प्रिये नास्त्यन्यो धन्यतरो लोके मया त्वया च । यदस्मत्प्रसूतिं भगवान्नारायणः समभ्येत्य भजते । तत् सिद्धाः सर्वेऽस्माकं हृदयस्थामनोरथाः । अधुना जामातृप्रभावेन सकलामपि वसुमतीं वश्यां करिष्यामि । एवं निश्चित्य सर्वैः सीमाधिपैः सह मर्यादाव्यतिक्रममकरोत् । ते च तं मर्यादाव्यतिक्रमे वर्तमानमवलोक्य सर्वे समेत्य तेन सह विग्रहं चक्रुः । अत्रान्तरे स राजा देवीमुखेन तां दुहितरं प्रोवाच । पुत्रि त्वयि दुहितरि वर्तमानायां नारायणे भगवति जामातरिस्थिते तत् किमेव युज्यते यत् सर्वेऽपि पार्थिवा मया सह विग्रहं कुर्वन्ति । तत् सम्बोध्योऽद्य त्वया निजभर्ता यथा मम शत्रून् व्यापादयति । ततस्तया सा कौलिकी रात्रौ समायातः सन् सविनयमभिहितः । भगवंस्त्वयि जामातरि स्थिते मम तातो यच्छत्रुभिः परिभूयते तन्न युक्तं । ततः प्रसादं कृत्वा सर्वांस्तान् शत्रून् व्यापादय । कौलिक आह । सुभगे कियन्मात्रास्ते तातस्य शत्रवः । तद्विश्रब्धा

---

१ विलास– २ क्रियाविशेषणं– ३ मध्यरात्रे– ४ गुप्तः– ५ स्नातं–

भव। क्षणेन सुदर्शनचक्रेण तीक्ष्णिलशः खण्डयिष्यामि। अथ गच्छता कालेन सर्वे देवैः शत्रुभिरुल्लास्य स राजा भाकोरशेषः कृतः। तथापि तं कौलिकं वसुदेवरूपधारिणम् राजा विल्वमेव विशेषतः कर्पूरागुरुकस्तूरिकादिप रिमलविशेषान् नानाप्रकारवस्त्रपुष्पभक्ष्यपेयान् भक्षयन् दुहितृस्नुषेवनत मूले। भगवन् नूनं भग्नाते स्थानभङ्गो भविष्यति। यतोयवसेन्धनमङ्गु यः सञ्जातः। तथा सर्वोऽपि जनः प्रहारैर्जर्जरितदेहः संहतो योद्धुमक्षमः भचुरो मृतश्च। तदेवं ज्ञाता काले यदुचितं तत्क्रियतामिति। तच्छ्रुत्वा कौलिको व्यचिन्तयत्। स्थानभङ्गः सञ्जाते ममापि नूनमस्यनया सह वियोगश्च भविष्यति। तस्मादुत्पत्य सायुधमात्मा नमाकाशे दर्शयामि। कदाचिन्मां वासुदेवं मन्यमानास्ते साशङ्का अस्य राज्ञो योद्धृभिर्हन्यमाना नश्यन्ति। उक्तं च।

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा।
विषं भवतु मा भूयात् फटाटोपो भयङ्करः॥२२९॥

अथ यदि ममस्थानार्थं उद्यतस्य मृत्युर्भविष्यति। तदपि सुन्दरतरमेव। उक्तं च।

गवार्थे ब्राह्मणार्थे च स्वाम्यर्थे स्त्रीकृतेऽथवा।
स्थानार्थे यस्त्यजेत् प्राणांस्तस्य लोकाः सनातनाः २३०

उक्तं च। चन्द्रमंडलसंस्थे विगृह्यते राहुणा दिनाधीशः।
शरणागतेन सार्द्धं विपदपि तेजस्विनां श्लाघ्या॥२३१॥

एवं निश्चित्य दन्तघातनं कृत्वा तां मोचयित्वा। सुभगे समस्तैः शत्रुभिर्हतैरत्नं पानीयं चास्वादयिष्यामि। किंबहुना त्वयापि सह सङ्गमं ततः करिष्यामि। परंवाच्यस्त्वयात्मपिता यत् भग्नाते भग्नेन सैन्येन नगरान्निःक्रम्य योद्धव्यं। अहं चाकाशस्थित एवसर्वांस्तान् निस्तेजसः करिष्यामि। पश्चात् सुखेन भवता हन्तव्याः। यदि पुनरहंरूपमेव तान् सूदयामि। तत् तेषां पापात्मनां वैकुण्ठगतिः स्यात्। तस्मात् तेनतथा कर्तव्या यथा पलायमाना हन्यमानाः स्वर्गं न गच्छन्ति। सापि तथा कर्त्य स्वयं गत्वा सर्वं पितुर्न्यवेदयत्। राजाऽपि तस्या वाक्यं अद्भु-

---

१भाकारः कोरइति•सशेषोयस्य - २तणकाष्ठनाशः ३घृण- ४ सूर्यः ५ सहसा- ६हरि-

धीमः प्रत्यूषे समुत्थाय सन्नद्धसैन्यो युद्धार्थं निश्चक्राम। कौलिको ऽपि मरणे कृतनिश्चयश्चापपाणिराकाशगतिर्युद्धाय प्रस्थितः। अत्रांतरे भगवता नारायणेनातीतानागतवर्तमानवेदिना स्मृतमात्रो वैनतेयः समभ्यागत्य विहस्य प्रोक्तः। भो गुरुत्मन् जानासि त्वं यन्मयरूपेणाश्रित्य कौलिको दारुमये गरुडे समारूढो राजकन्यकामयते। सोऽब्रवीत्। देव सर्वं ज्ञायते तच्चेष्टितं। तत् किं कुर्मः साम्प्रतं। भगवानाह। अद्य कौलिको मरणनिश्चयः कृतनियमो युद्धार्थं विनिर्गतः। सनूनं क्षत्रिय प्रधानशराहतो निधनमेष्यति। तस्मिन्हते सर्वोऽपि जनो वशिष्यति। यतः प्रभूतक्षत्रियैर्मिलित्वा वासुदेवो गरुडश्च निपातितः। ततः परं लोको ऽस्मावयोः पूजां न करिष्यति। तत् त्वं द्रुतं गत्वा तत्र दारुमये गरुडे सङ्क्रमणं कुरु। अहं कौलिकशरीरे प्रवेशं करिष्यामि। येन शत्रून् सव्यापादयति। शत्रुवधादावयोर्माहात्म्यवृद्धिर्भविष्यति। अथ गरुडे तथेति प्रतिपन्ने भगवान् नारायणस्तच्छरीरे सङ्क्रमणमकरोत्। ततो भगवन्माहात्म्येन स कौलिकोगत्वा शङ्खचक्रगदाचापनिहितः क्षणेन लीलयैव समस्तानपि प्रधानक्षत्रियान् निस्तेजसश्चकार। ततस्तेन राज्ञा स्वसैन्यपरिवृतेन स शत्रवो ये जिता निहताश्च। ज्ञातश्च लोकमध्ये प्रवादः। यथानेन विष्णुजामातृत्वप्रभावेन सर्वेशत्रवो निहता इति। कौलिको ऽपि तान् हतान् दृष्ट्वा प्रमुदितमना गगनादवतीर्णः। यावद्राजा गात्यः पौरलोकाश्च तं न परिजानन्ति कौलिकं पश्यन्ति। ततः पृष्टः किमेतदिति सो ऽपि मूलादारभ्य सर्वं प्राक्तनांतं न्यवेदयत्। ततः कौलिके सहसानुरञ्जितमनसा शत्रुवधादाप्ततेजसा राज्ञा सा राजकन्यका सकलजनप्रत्यक्षं विवाहविधिना तस्मै समर्पिता। देशश्च प्रदत्तः। कौलिको ऽपि तया सार्द्धं पञ्चप्रकारं जी वलोकसारं विषयसुखमनुभवन् कालेनिनायेति। अतः प्रोच्यते।

सङ्गमस्यापि दक्षस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति।
कौलिको विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते॥२३२॥

तच्छ्रुत्वा करटक आह। भद्र अस्त्येवं। परं तथा ऽपि महान्मे भयं। यतो बुद्धिमान् सञ्जीवको रौद्रः सिंहः। तदसमर्थो ऽयं भवानेनं तस्माद्दि

---

१ वैरं क-२ प्रवेशं- ३ पंचप्रकाराः शब्दादयोयस्यते-

योजयितुं । सोऽब्रवीत् । असमर्थोऽपि समर्थ एव । उक्तं च । यतः

उपायेन हि तत् कुर्याद्यन्न शक्यं पराक्रमैः ।
काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः ॥२३३॥

कथा ६ करटक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् अस्ति कस्मिंश्चित्प्रदेशे महान् न्यग्रोधपादपः । तत्र वायसदम्पती कृताश्रयौ प्रतिवसतः । अथ तयोः प्रसवकाले तद्वृक्षविवरान्निष्क्रम्य कृष्णसर्पः सदैव तदपत्यानि भक्षयति । ततस्तौ निर्वेदादन्यवृक्षमूलनिवासिनं प्रियसुहृदं गत्वा शृगालमूचतुः भद्र किमेवंविधे सञ्जाते आवयोः कर्तव्यं भवति । एषतावद्दुष्टात्मा कृष्णसर्पो वृक्षविवरान्निर्गत्यावयोर्बालकान् भक्षयति । तत् कथ्यतां तद्रक्षार्थं कश्चिदुपायः ।

यस्य क्षेत्रं नदी तीरे भार्या च परसङ्गता ।
गृहे सर्पाश्रयस्तस्य कथं स्यात्तन्निर्वृतिः ॥२३४॥

अन्यच्च । सर्पयुक्ते गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ।
यद्ग्रामान्ते वसेत् सर्पस्तस्य स्यात् प्राणसंशयः २३५

अस्माकमपि तत्र स्थितानां प्रतिदिनं प्राणसंशयः । शृगालः आह । भोः विषये स्वल्पोऽपि विषादः कार्यः । नूनं स लुब्धो नोपायं विना वध्यः स्यात् । उक्तं च ।

उपायेन जयो यादृग्नोपायैस्तादृगुद्यमैः ।
उपायज्ञोऽल्पकायोऽपि न शूरैः परिभूयते ॥२३६॥

तथा च । भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।
अतिलोलुप्यादेकः कश्चिन्मृतः कर्कटकग्रहात् ॥२३७॥

कथा ७ तावूचतुः । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् । अस्ति कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे नानाजलचरसनाथं महत्सरः । तत्र च कृताश्रयो बकः एकोऽतिदूरावगुपगतो मत्स्यान् व्यापादयितुमसमर्थः । ततश्च क्षुत्क्षामकण्ठः सस्य सरसस्तीर उपविष्टो मुक्ताफलप्रकरसदृशैरश्रुभिर्धरातलमप्यिञ्चन् रुरोद । तं लोकेनैव स्थित्वापादनेकेन कुञ्चितग्रीवः कुगुरुरात्मानं नयति धूर्तो वकी बालझल्या

---

१ प्रसूति-२ दुःखात्-३ सुखं-४ शस्त्रः-५ वराकोऽनिष्म०-६ समूह-७ कमठाचारेटदनिष्म०

नो। अथैकः कुलीरको नानाजलचर[1] सयेतः समुपेत्य तस्य दुःखेन दुःखितः सादरमिदमूचे। भाग किमद्य त्वया आहारवृत्तिरनुष्ठीयते। केवलमश्रुपूर्णेन निःश्वासेनावस्थीयते। स आह। वत्स सत्यमुपलक्षितं भवता। अहं मत्स्यादःपरं मया वैराग्यतया साम्प्रतं प्रायोपवेशनं कृतं। तेनाहं समीपगतानपि मत्स्यान्न भक्षयामि। कुलीरकस्तच्छ्रुत्वा प्राह। भाग किं तवैराग्यकारणं। स आह। वत्साहमस्मिन् सरसि जातो वृद्धिं गतश्च। तत्रैव तच्छुतं यद्वादशवार्षिकादृष्टिः सम्पद्यते लग्ना। कुलीरक आह। कस्माच्छुतं भवता। बक आह। दैवज्ञमुखात्। यतः शनैश्चरो हि रोहिणीशकटं भित्त्वा गोमञ्जरूक्षञ्च[2] भयास्यति। उक्तं च वराहमिहिरेण।

यदि भिन्ते सूर्यपुत्रो रोहिण्याः शकटं बिभेद्लोकेच।
द्वादशवर्षाणि तदा न हि वर्षति माधवो भूमौ॥२३८॥

तथा च। प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वेव पातकं वसुधा।
भस्मास्थिसकलकीर्णा कपालिकमिव व्रतं धत्ते॥२३९॥

तथा च।

रोहिणीशकटमर्कनन्दनश्चेद्भिनत्ति रुधिरो[3]ऽथवा शशी।
किं वदामि तदनिष्टसागरे सर्वलोकमुपयाति सङ्क्षयः॥२४०॥

तथाच।

रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते चन्द्रमस्यशरणाकृता जनाः।
क्वापि यान्ति शिशुपाचिताशनाः सूर्यनप्तरभिदुराम्बुपायिनः॥

तदेतत्सारः स्वल्पतोयवर्तते। शीघ्रं शोषं यास्यति। अस्मिन् शुष्केये[4]: सहाहं वृद्धिं गतः सदैव क्रीडितश्च। ते सर्वे तोयाभावान्नाशं यास्यन्ति। तत् तेषां वियोगं द्रष्टुमहमसमर्थः। तेनैतत् प्रायोपवेशनं मया कृतं। साम्प्रतं सर्वे स्वल्पजलाशया जलचराः स्वजनैर्गुरुजलाशयेषु नीयन्ते। केचिच्च स्वयमेव मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयोगच्छन्ति। अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्तास्तिष्ठन्ति। तेनाहं विशेषाद्रोदिमि यद्बीजशेषमात्रमप्यत्र नोद्धरिष्यति। अतः स तद्वाक्यान्येषां जलचराणां तत्सख्य वचनं-

---

१रेवेकडाइतिभ्र०-२ज्ञान-३ मत्स्यान् अतिमत्स्यादः-४ मत्स्योपवेशनं-५मंगलोग्रहः-६ भजापतिर्देवता यस्य प्राजापत्यं-७ शकटाकारंरोहिणीनक्षत्रं-८ अंगारकः ९वज्रं-१० पर्गरं-फ्र०११ घोरफड़-फ्र०१२शिरं सद्दनिष्पत्ति०-

निवेदया मास। अथान्ते सर्वे मत्स्यकच्छपमृगसो मत्स्यकच्छपमृगसो आगत्य ददृशुः। भगवन्नस्ति कश्चिदुपायो येनास्माकं रक्षा भवति। बकश्चाह। अस्त्यस्य जलाशयस्य नातिदूरे मृगजलसनाथं पक्षिनीरवण्डमण्डितं गहनं सरः। यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षेरनृष्टेऽपि पर्जन्ये न शुष्यति। तद्यदि यूयं एनं कश्चिदारोहति तमहं तत्र नयामि। अथ ते जलचरा विश्वासमापन्ना ब्रूत भानुल भ्रातरिति ब्रुवाणा अहं पूर्वमहं पूर्वमिति समुन्नात् पतितस्थुः। सोऽपि दुष्टाशयस्तान् क्रमेण पृष्ठमारोप्य शैलाशयस्य नातिदूराश्रयां विस्तीर्णां शिलां समासाद्य तस्यामाक्षिप्य स्वेच्छया भक्षयति। भूयोऽपि जलाशयमागत्य जलचराणां मिथ्यावार्तालापदर्शकैर्मनांसि विश्वासयन्नाहारवृत्तिमकरोत्। अन्यस्मिन्दिवसे स कुलीरकेणोक्तः। मामप मया सह ते प्रथमः स्नेहसम्भाषः सञ्जातः। तत् किं मां परित्यज्यान्यान् नयसि। तस्मादद्य मम प्राणत्राणं कुरु। तदाकर्ण्य सोऽपि दुष्टाशयश्चिन्तितवान्। निर्विण्णोऽहं मत्स्यमांसानां तस्मादद्यैवं कुलीरकं भक्षणस्थाने करोमि। यदमित्रकृत्वा न पुनः समागच्छति तां वध्यशिलामुद्दिश्य प्रस्थितः। कुलीरकोऽपि दूरादेवास्थि पर्वतं शिलाश्रयं समुद्दीक्ष्य मत्स्यास्थीनि परिज्ञाय तमपृच्छत्। मामकियन्तं स जलाशयः। तं यदि यमारणानानिश्चांतः। तदथ। सोऽपि मन्दधीर्नचलत्रयोऽयमिति मत्वा न स्थले प्रभवत् इति मत्वा सस्मित मिदमाह। कुलीरक कुतोऽत्र जलाशयः। मम प्राणयात्रेयं। तृप्तान् स्मर्यतासद्यान्नीरुद्देवता। तापप्यस्यां शिलायां प्रक्षिप्य भक्षयिष्यामीति। उक्तवति तस्मिन् सदशनसन्दंशेन मृणालनालधवलायां बृहद्ग्रीवायां गृहीतोभूत श्च। अथ स तां बकग्रीवां समादाय शनैः शनैस्तज्जलाशयमासाद। ततः सर्वैरेव जलचरैः पृष्टः। भो कुलीरक किं चिरत्वं। किंकुलकारणं किञ्चित् सञ्जातं। सोऽपि तवमागतुलको न समागातः। तत् किं चिरयसि। वयं सर्वेऽपि सोत्सुकाः क्षणेक्षणाश्चिरायन्तः। एवं तैरभिहिते कुलीरको विहस्य प्रोवाच। मूर्खाः सर्वे जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले प्रक्षिप्य भक्षिताः तन्मयायुः शेषतया तस्य विश्वासघातकस्याभिप्रायं ज्ञातुमेवं वः स्थानीतो। तदलं सम्भ्रमेण। अधुना सर्वेषां जलचराणामेकोऽपि भविष्यति। अतोऽहं ब्रवीमि।

भक्षयित्वा बहून् मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान्।
अतिलोभात्ततः कश्चिन्मृतः कर्कटकं ग्रहात् ॥२४२॥

वायस आह। भद्रतत् कथय कथं स दुष्टसर्पो वधमुपेष्यतीति। शृगाल आह। गच्छतु भवान् किञ्चिन्नगरं राजाधिष्ठानं। तत्र कस्यापि धनिनो राजामात्यादेः प

---

१ चिन्तः—२ क्ष णीरुत्सादिमं—३ रंत—४ दक्षविले-

मादिनः कनकसूत्रं हारं वा गृहीत्वा वृक्षकोटरे प्रक्षिप्य। येन स सर्पः सूत्रेण बध्यते। अथ काकः काकी च तल्लक्षणादुर्दिनो कस्मिंश्चित् पुरे प्राप्तौ। ततश्च काकी किञ्चिदुदकेन मध्ये गत्वा यावत् पश्यति तावत् कस्यचिद्राज्ञोऽन्तःपुरं जलासन्नन्यस्तकनकसूत्रमुक्ताहारवस्त्राभरणं जलक्रीडां करोति। अथ सा वायसी कनकसूत्रमेकमादाय स्वबन्धुभिर्युक्तं मनस्थे। ततश्च कञ्चुकिनो वर्षधराश्च तन्नीयमानं मुपलभ्य गृहीतलगुडहस्ताः सत्वरमनुययुः। काप्यपि सर्पकोटरे तत्कनकसूत्रं प्रक्षिप्य स्फुरन्तरमवस्थिता। अथ यावद्राजपुरुषास्तं वृक्षमारुह्य तत्कोटरमवलोकयन्ति। तावत् कृष्णसर्पः प्रसारितभोगभोगस्तिष्ठति। ततस्ते लगुडप्रहारेण हत्वा कनकसूत्रमादाय यथाभिलषितं स्थानं गताः। वायसदम्पत्यपि ततः परं सुखेन वसतः स्म। अतोऽहं ब्रवीमि।

उपायेन हि तत् कुर्याद्यन्न शक्यं पराक्रमैः।
काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः॥२४३॥

कथं च।

उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः प्रमाददोषात् पुरुषैर्मदान्धैः।
साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसावसाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति॥

तन्न किञ्चिदिह बहुदिनसाध्यमस्ति। उक्तं च।

यस्यबुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलं।
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः॥२४॥

कथं ? करटक आह। कथमेतत् सोऽब्रवीत्। कस्मिंश्चिद्वनमध्ये भास्करको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। अथासौ वीर्योत्तिरेकान्नित्यमेव नैकान् मृगशशकादीन् व्यापादयन्नोपरराम। अथान्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराह महिषगवयशशकादयो मिलित्वा नमस्कृत्यैतमब्रुवन्। स्वामिन् किमनेन सकलमृगवधेन निःफलेन यतस्त्वमेकेनापि मृगेण तृप्तिर्भवति। तन्न कियन्नामस्माभिः सह समयधर्मः। अद्य भवान् निजं तवान्त्रोपविष्टस्यापि ज्ञातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मक्षणार्थं समेष्यति। एवं कृते तव तावत् प्राणयात्रा क्लेशं विना भविष्यति अन्यथा कं पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात्। नदेष राजधर्मोऽवधीरणां। उक्तं च।

---

१ वृक्षबिले- २ वीर्याधिक्यात्-

शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथाफलं।
रसायनमिव प्राज्ञः स पुष्टिं परमां व्रजेत्॥२४६॥
विधिना मन्त्रयुक्तेन नूक्षापि मथितापि च।
ददाति फलं भूमिररणीव हुताशनं॥२४७॥
प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गकीर्तिशस्य वर्धनं।
पीडनं धर्मनाशाय पापायायशसे स्थितं॥२४८॥
गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैः शनैः।
पालनात्पोषणाद्ग्राह्यं न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत्॥२४९
अजाइव प्रजा हन्याद्यो मोहात् पृथिवीपतिः।
तस्यैका जायते तृप्तिर्न द्वितीया कथञ्चन॥२५०॥
फलार्थी नृपतिर्लोकान् पालयेद्यत्नमास्थितः।
दानमानादितोयेन मालाकार इवाङ्कुरान्॥२५१॥
नृपदीपो धनस्नेहं प्रजाभ्यः सहरन्नपि।
अन्तरस्थगुणैः शक्त्यैर्लक्ष्यते नैव केनचित्॥२५२॥
यथा गौर्दुह्यते काले पाल्यन्ते हि तथा प्रजाः।
सिच्यते वीयते चैव लता पुष्पफलप्रदा॥२५३॥
यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः।
फलप्रदो भवेत् काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः॥२५४॥
हिरण्यं धान्यरत्नानि पानानि विविधानि च।
तथान्यदपि यत्किंञ्चित् प्रजाभ्यः स्यान्महीपतेः २५५
लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्द्धन्ते नरेश्वराः।
लोकानां सङ्क्षयश्चैव क्षयं यान्ति न संशयः॥२५६॥

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य भास्करक आह। अहो सत्यमभिहितं भवद्भिः। परं यदि मयोपविष्टस्यात्र नित्यमेव वैकः श्वापदः समागमिष्यति। तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि। अयं ते तेथेति प्रतिज्ञाय निर्हेतिभाजस्तत्रैव वने निर्भयाः पर्यटन्ति। एकस्य प्रतिदिनं क्रमेणायाति। दृष्ट्वा वैराग्ययुक्तो वा शोकग्रस्तो वा पुत्रकलत्रनाश

---

१ अग्निनिर्वाणकाष्ठ २ भांडाग्रहस्थाभावीतिप्रसिद्धः

भीतो यो नेषां मध्यात् तस्य भोजनार्थं मध्याह्नसमये उपतिष्ठते। अथ कदाचित्तज्जातिक्रमाच्छशकस्यावसरः समायातः। प्रेषितश्चानिच्छन्नपि समस्तमृगैः। सोऽपि मन्दं मन्दं गत्वा वेलातिक्रमं विधाय व्याकुलितहृदयस्तस्य वधोपायं चिन्तयन् दिनशेषमास्थत्। सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः सङ्क्षिणी परिलेलिहन् व्यचिन्तयत्। अहो मया प्रातर्निःसत्त्वं वनं कर्तव्यं। एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य तस्याग्रे स्थितः। अथ तं चिरादायातमन्यच्च लघुतरमवलोक्य कोपप्रज्वलितात्मा तं निर्भर्त्सयन्नाह। रे शशकाधम एकस्तावल्लघुस्तं सम्प्राप्तोऽपरं वेलातिक्रमेण। तस्मात्पराधात्। तां निपात्य प्रातः सकलानपि सत्त्वान्भक्षयिष्यामि। अथ शशकः प्रणम्यसन्निधं प्रोवाच। स्वामिन् नान्यापराधो मम न चापरेषां सत्त्वानां। तच्छ्रूयतां कारणं। सिंह आह। तत् सत्वरं निवेदय यावत् मम दंष्ट्रान्तर्गतो न भक्षयिष्यति। शशक आह। स्वामिन् समस्तमृगैरद्य जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशकैः सह प्रेषितः। ततश्चाहमन्तराल आगच्छन् महता केनचिदपरसिंहेन विवरान्निर्गत्याभिहितः रे रे क्व प्रस्थिता यूयं। अमीष्टदेवतां स्मरत। ततो मयाभिहितं। वयं स्वामिनो भास्करकसिंहस्य सकाशमाहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः। ततस्तेनाभिहितं। यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वनं मया सह समयधर्मेण समस्तैरपि श्वापदैर्वर्तितव्यं। नो चेत्सपरिवारो भास्करकः। अथ यदि सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा तमाहूय द्रुततरमागच्छ। येन यः कश्चिदावयोर्मध्यात् पराक्रमेण राजा भविष्यति। स सर्वानेतान् मृगान् भक्षयिष्यति। ततोऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमभ्यागतः। एतद्वेलातिक्रमकारणं। तदत्र स्वामी प्रमाणं। तच्छ्रुत्वा भास्करक आह। भद्र मद्येवं तत् सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहं। येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षपयित्वा स्वस्थो भवामि। उक्तं च।

१सायंकाले - २ओष्ठप्रान्तः -

भूमिभिन्नं हिरण्यं च विग्रहस्य पदत्रयं।
नास्त्येकमपि यद्येषां न तत् कुर्यात् कथञ्चन॥२५७॥
यत्र न स्यात् फलं भूरि यत्र च स्यात् पराभवः।
न तत्र मतिमान् युद्धं समुत्पाद्य समाचरेत्॥२५८॥

शशक आह। स्वामिन् सत्यमिदं। स्वभूमिहेतोः परिभावाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः। परं स दुर्गाश्रयमाश्रित्य दुर्गाणि क्रमतीव। तेन वयं विष्कम्भिताः ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो रिपुर्भवति। उक्तं च।

न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनां।
यत् कृत्यं साध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन सिध्यति॥२५९॥
शतमेको ऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः।
तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविचक्षणाः॥२६०॥
पुरा गुरोः समादेशाद्धिरण्यकशिपोर्भयात्।
शक्रेण विहितं दुर्गं प्रभावाद्विश्वकर्मणः॥२६१॥
तेनापि च वरोदत्तो यस्य दुर्गं स भूपतिः।
विजयी स्यात् ततो भूमो दुर्गाणि स्युः सहस्रशः॥२६२॥
दंष्ट्रा विरहितो नागो मदहीनो यथा गजः।
सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः॥२६३॥

तच्छ्रुत्वा भासुरक आह। भद्र दुर्गस्थमपि तं चोरं दर्शय मम येनाहं व्यापादयामि। उक्तं च यतः।

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत्।
महाबलो ऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते॥२६४॥
आत्मनः शक्तिमुद्दीप्य मानोन्मादं तु यो व्रजेत्।
शत्रून् हन्यात् स एको ऽपि क्षत्रियान् भार्गवो यथा॥२६५॥

शशक आह। अस्त्येतत्। तथापि बलवान् स मया दृष्टः। तन्न युज्यते सामिनस्तस्य सामर्थ्यमविज्ञाय गन्तुं। उक्तं च यतः।

अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः।
गच्छन्नभिमुखो नाशं याति वह्नौ पतङ्गवत्॥२६६॥

१निरुद्धाः-२क्षिप्ता इतिख्यातेन-३देवशर्मणस्य-४सर्पः-५मानेनोन्मादं-

यो बलप्रोन्नतं याति निहन्तुं सबलोऽपरं।
विमदः स निवर्तेत शीर्णदन्तो यथा गजः॥२६७॥

भासुरक आह। भो किं तवानेन व्यापारेण। दर्शय मे तं दुर्गस्थमपि। शश क आह। यद्येवं तदागच्छतु स्वामी। एवमुक्त्वा ये व्यवस्थितः। ततश्च कश्चित् कूपमासाद्य भासुरकमाह। स्वामिन् कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः। येन त्वां दृष्ट्वासौ दूरतोऽपि चौरः प्रविष्टः स्वदुर्गं तदागच्छ येन दर्शयामीति। तच्छ्रुत्वा भासुरक आह। भद्र सत्वरं दर्शय मे दुर्गं। तदनुदर्शितस्तेन कूपः। सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्ये आत्मनः प्रतिबिम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच। ततस्तत्प्रतिशब्देन द्विगुणतरो नादः कूपात् समुत्थितः। अथासौ तं नादमाकर्ण्य शक्ततरोऽयमिति मत्वा आत्मानं तस्योपरि क्षिप्त्वा प्राणान् मुमोच। शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वान् मृगानभिनन्द्य तैः प्रशस्यमानो यथासुखं तत्रवने वसतिस्म। अतोऽहं ब्रवीमि।

यस्यबुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलं।
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः॥२६८॥

तद्यदि भवान् कथयति तत् तत्रैव गत्वा तयोः स्वबुद्धिप्रभावेन मित्रभेदं करोमि। करटक आह। भद्र यद्येवं तच्छिवास्ते पन्थानः सन्तु। यथाभिप्रेतमनुष्ठीयतां। अथ दमनकः सञ्जीवकवियुक्तं पिङ्गलकमवलोक्य तत्रान्तरे प्रणम्याग्रे समुपविष्टः। पिङ्गलकोऽपि तमाह। भद्र किं चिराद्दृष्टः। दमनक आह। न किञ्चिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनं। तेनाहं नागच्छामि। तथापि राजा प्रयोजनविनाशमवलोक्य दन्दह्यमानहृदयो व्याकुलतया स्वयमेवाप्यागतो वक्तुं। उक्तं च यतः

प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं शुभं वा यदि वाशुभं।
अपृष्टोऽपि हितं वक्ष्येद्यस्य नेच्छेत् पराभवं॥२६९॥

अथ तस्य साभिप्रायं तद्वचनमाकर्ण्य पिङ्गलक आह। किं वक्तुमना भवान्। तत्कथ्यतामिति। स आह। देवायं सञ्जीवको युष्मत्पादानामुपरि द्रोहबुद्धिरिति। विश्वासगतस्य मम विजन इदमाह। भो दमनक दृष्ट्वा मयास्य पिङ्गलकस्य सारासारतां। तदहमेनं हत्वा सकलमृगाधिपत्यं स्वसात्किरवाणीत्यहङ्कारसमन्वितं क

---

१ भग्नदन्तः - २ हतगर्विलमर्थः - ३ अतिसंतप्तहृदयः - ४ बलावलं -

रिष्यामि। तदुज्झितप्रहारसदृशं दारुणं वचः समाकर्ण्य मोहमुपगतो न किञ्चिदप्युक्तवान्। दमनकोऽपि तस्य तमाकारमवलोक्य चिन्तितवान्। अयं तावत् सञ्जीवकनिबद्धरागः। तन्नूनमनेन मन्त्रिणा राजा विनाशयिष्यतीति। उक्तं च।

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा।
तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदाद्दास्येन निषिद्ध्यते॥
निर्विण्णस्य भवेत् करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा।
स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते॥२७०॥

तत् किमत्र युक्तमिति। पिङ्गलकोऽपि चेतनां समासाद्य कथमपि तमाह। दमनक सञ्जीवकस्तावदस्माकं प्राणसमो भृत्यः। स कथं ममोपरि द्रोहबुद्धिं करोति। दमनक आह। देव भृत्यो न भृत्यइत्यनैकान्तिकमेतत्। उक्तं च।

न सोऽस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियं।
अशङ्का एव सर्वत्र नरेन्द्रं पर्युपासते॥२७१॥

पिङ्गलक आह। भद्र तथापि मम तस्योपरि चित्तवृत्तिर्न विश्वसिति। अथ वा साधितमुच्यते।

अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः।
कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रियएव सः॥२७२॥

दमनक आह। अत एवायं दोषः। उक्तं च।

यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः।
अकुलीनः कुलीनो वा सश्रियो भोजनं नरः॥२७३॥

अपरं केन गुणविशेषेण स्वामी सञ्जीवकं निर्गुणमपि निकटे धारयति। अथ देव यद्येवं चिन्तयसि। महाकायोऽयमनेन रिपून् व्यापादयिष्यामीति। तदस्मान्न सिध्यति। यतोऽयं शष्पभोजी देवपादानां पुनः शत्रवो मांसाशिनः। तद्रिपुणा धनमस्य सहायत्वेन न भवति। तस्मादेनं दूषयित्वा हन्यतामिति। पिङ्गलक आह।

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि।
तस्य दोषो न वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा॥२७४॥

अन्यच्च मयास्य तव वचनेनाभयप्रदानं दत्तं। तत् कथं स्वयमेव व्यापादयिष्यामि। तत् सर्वथा सञ्जीवकोऽयं सुहृदस्माकं न तं प्रति कश्चिन्मन्युरिति।

१निषिद्यते-२अप्रियाणि-३पात्रं-४समीपे-५क्रोधः-

उक्तं च। यतः सदैन्यं प्राप्ता श्रीर्नैत एवार्हति क्षयं ।:
विषवृक्षो ऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतं॥२७५॥

तथा च। आदौ न चाप्रणयिनां प्रणयो विधेयो।
दत्तो ऽथवा प्रतिदिनं परिपोषणीयः॥
उत्क्षिप्य यत् क्षिपति तत् प्रकरोति लज्जां।
भूमौ स्थितस्य पतनाद्भयमेव नास्ति ॥२७६॥

तथा च। उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरिष्यते॥२७७॥

तद्रोहबुद्धेरपि मयास्य न विरुद्धमाचरणीयं। दमनक आह। स्वामिन् नैष राजधर्मो यद्रोहबुद्धिरपि क्षम्यते।

उक्तं च। तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनं।
अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते॥२७८॥

अपरं त्वयास्य सख्यित्वात् सर्वो राजधर्मः परित्यक्तः। राजधर्माभावात् सर्वो ऽपि परिजनो विरक्तः। यतः सञ्जीवकः शाकभोजी भवान् मांसादस्तव प्रकृतयश्च स्वप्रकृतिरपि तत्रैवाध्यवसायेन हिंसापराङ्मुखीव भाति। तत्तव व्यवसायवार्त्तां कुतस्तेषां मांसाशनं। अतः सर्वे ऽपि प्रचरास्तव मांसादास्तद्रहितं त्वां त्यक्त्वा यास्यन्ति वनान्तरं। ततो ऽपि त्वं विनष्ट एवास्य सङ्गत्या। न पुनस्ते कदाचिदारवेटके गतिर्भाविष्यति। उक्तं च।

यादृशैः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते।
कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृग्भवति पूरुषः॥२७९॥

तथा च। सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते।
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते॥
स्वातीसागरशुक्तिकुक्षिपतितं तज्ज्ञायते मौक्तिकं।
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते॥२८०॥

तथा च। असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्तिविक्रियां।
दुर्योधनप्रसङ्गेनभीष्मो गोहरणं गतः॥२८१॥

अत एव सन्तो नीचबन्धं वर्जयन्ति। उक्तं च।

१अयोग्यं- २अयोगिनं- ३ नमस्कारे- ४ नक्षत्रे- ५ शिंपट्टनिप्रभि०-

नष्टविज्ञानशीलाय प्रदातव्यः प्रतिश्रयः।
मत्कुणस्य तु दोषेण हता मन्दविसर्पिणी॥२८२॥

कथा • पिङ्गलक आह। कथमेतत्। सो ऽब्रवीत्। अस्ति कस्यचिन्महीपतेः कस्मिंश्चित् स्थाने मनोरमं शयनं। तत्र शुक्लतरपटयुगलमध्यसंस्थिता मन्दविसर्पिणी नाम श्वेता यूका प्रतिवसति स्म। सा च तस्य महीपतेः रक्तमास्वादयन्ती सुखेन कालं गमयन्ती तिष्ठति। अथान्येद्युस्तत्र शयने कश्चिद्ग्राम्यग्निमुखो नाम मत्कुणः समायातः। अथ तं दृष्ट्वा सा विषण्णवदना प्रोवाच। भो ऽग्निमुख कुतस्त्वमत्रानुचितस्थाने समायातः। तद्यावन्न कश्चिद्देहीति तावच्छीघ्रं गम्यतामिति। स आह। भगवति गृहागतस्यासाधोरपि नैतद्युज्यते वक्तुं। उक्तं च।

एह्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्माच्चिरादृश्यसे
कायानां अनिदुर्बलो ऽसि कुशलं प्रीतो ऽस्मि ते दर्शनात्।
एवंनीचजने ऽपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा
धर्मो ऽयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्तैर्ऋषिः स्वर्गदः॥२८३॥

अपरं मयानेकमानुषाणामनेकविधरुधिराण्यास्वादितान्याहारदोषात् क्षारकटुतिक्तकषायाम्लरसास्वादानि न च मया कदाचित् मधुररक्तमास्वादितं। तद्यदि त्वं प्रसादं करोषि। तदस्य भूपतेर्नानाविधव्यञ्जनपक्वान्नचूष्यलेह्यखाद्याहारवशादस्य शरीरे यन्मिष्टरक्तं सञ्जातं। तस्यास्वादनेन सौख्यं सम्पादयामि जिह्वया। उक्तं च। रङ्कस्य भूपतेर्वापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतं।
नन्वात्रं च स्मृतं सारं तदर्थं यतते जनः॥२८४॥
तथा च। यद्येव न भवेल्लोके कर्म जिह्वाप्रतुष्टिदं।
तन्न भृत्यो भवेत् कश्चित् कस्यचित् वशगो ऽथवा॥२८५॥
अन्यच्च। यदसत्यं वदेन्मर्त्यो यद्वा सेव्यं च सेवते।
यद्गच्छति विदेशं च तत् सर्वमुदरार्थतः॥२८६॥

तन्मया गृहागतेन बुभुक्षया पीड्यमानेन त्वत्सकाशाद्भोजनमर्थनीयं। तच्च त्वयैकाकिन्यास्य भूपते रक्तभोजनं कर्तुं युज्यते। तच्छ्रुत्वा मन्दविसर्पिण्याह। भो मत्कुण अहमस्य भूपते रक्तमास्वादयामि। परं निद्रावशगतस्य त्वं पुनरग्निमुखश्चपल। तद्यदि मया सह रक्तपानं करोषि तर्हि भो। अभीप्सितं रक्तमास्वादय। सो

---

१ आश्रयः-२ ऊ इतिप्र०-३ देकुणइतिप्र०-४ स्वर्गदतानीतिस्वर्गदः-५ तुरटद्०प्र०-६ दीप्टस्य-७ यास्यतीयं-

ऽब्रवीत्। भगवत्येवं करिष्यामि। यावत् त्वं नास्वादयसि प्रथमं भूपते रक्तं तावन्मम देव गुरुकृतः शपथः स्यात्। एवं तयोः परस्परं वदतोः सरोजा तच्छ्रवणमासाद्य प्रसुप्तः। अथासौ मत्कुणो जिह्वालौल्योत्लष्टस्तत्क्षणाज्जायूतमपि तं महीपतिमदशत्। अथवा सत्याभिदमुच्यते।

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा।
सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम्॥२८७॥
यदि स्याच्छीतलो वन्हिः शीतांशुर्दहनात्मकः।
तदा स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्तुमन्यथा॥२८८॥

अथासौ महीपतिः सूच्यग्रविद्ध इव तच्छयनं त्यक्त्वा तत्क्षणादेवोत्थितः। अहो ज्ञायतामत्र प्रच्छादनपटे मत्कुणो यूकावा नूनं तिष्ठति। येनाहं दष्ट इति। अथ ये कञ्चुकिनस्तत्र स्थितास्ते प्रच्छादनपटं सत्वरं प्रसार्य सूक्ष्मदृष्ट्या वीक्षां चक्रुः। अत्रान्तरे स मत्कुणोऽतिचापल्यात् स्वहान्तं प्रविष्टः। सापि मन्दधिषणा वस्त्रमन्यन्नगता तैर्दृष्टा व्यापादिताच्च। अतोऽहं ब्रवीमि।

नह्यविज्ञातशीलाय प्रदातव्यः प्रतिश्रयः।
मत्कुणस्य तु दोषेण हता मन्दधिषणा॥२८९॥

एवं ज्ञात्वा त्वयैष वध्यः। नो चेत् त्वां व्यापादयिष्यति। उक्तं च।

त्यक्ताश्चाप्यन्तरा येन बाह्याश्चाप्यन्तरीकृताः।
स एव मृत्युमाप्नोति यथा राजा ककुद्रुमः॥२९०॥

कथा १० पिङ्गलक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। कस्मिंश्चिद्दूनप्रदेशे[1] चण्डरवो नाम शृगालः प्रतिवसति स्म। स कदाचित् क्षुधाविष्टो जिह्वालौल्यान्नगरान्तरे प्रविष्टः। अथ तं नगरवासिनः सारमेया अवलोक्य सर्वतः परिधावन्तो तीक्ष्णदंष्ट्राग्रैर्भक्षितुमारब्धाः। सोऽपि तैर्भक्ष्यमाणः प्राणभयात् प्रत्यासन्नं रजकगृहं प्रविष्टः। तत्र च नीलीरसपरिपूर्णं महाभाण्डं सज्जीकृतमासीत्। तत्रासौ सारमेयैः समन्वितः पपात। अथ यावन्निष्क्रान्तस्तावन्नीलीवर्णः समं सञ्जातः। ततः सर्वे तं सारमेयास्तं शृगालविशेषमजानन्तो यथाभीष्टदिशं जग्मुः। चण्डरवोऽपि नवरत्नमासाद्य काननाभिमुखं प्रतस्थे। नैव नीलीवर्णेन कदाचित् त्यज्यते। उक्तं च। वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां मर्कटस्य च।

१उत्कण्ठा-२श्वानः-कुत्ताइ०प्र०- ३समीपं-४नीलीरागपूर्णं-५क्षारविशेषलेपस्य-६

एकोद्यमं हरन्तं नीचानां नीलीमद्यपयोस्तथा॥२९१॥

अथ ते हरगलगर्जितमालसमप्रममपूर्वं सत्त्वमवलोक्य सर्वे सिंहव्याघ्रद्वीपिभल्लप्रभृतयो रणनिधासिनो भयव्याकुलीकृतमनसः समन्तात् पलायनक्रियां कुर्वन्ति कथयन्ति च। अहो अपूर्वमेतत् सत्त्वं कुतोऽप्यागतं। तन्न विज्ञायते। कीदृगस्य चेष्टितं पौरुषं च। तदूरतरं गच्छामः। उक्तं च।

नयस्य चेष्टितं विद्यान्न कुलं न पराक्रमं।
न तस्य विश्वसेत् प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः॥२९२॥

चण्डरवोऽपि तान् भयव्याकुलितान् विज्ञायेदमाह। भो भो श्वापदाः किं यूयं मां दृष्ट्वैवं सन्त्रस्ता व्रजथ। तन्न श्रेतव्यं। अहं ब्रह्मणाद्यस्वयमेवाकार्षीन्निहितः यच्छ्वापदानां मध्ये कश्चिद्राजा नास्ति। तत्त्वं मयाद्य सर्वश्वापदप्रभुत्वे ऽभिषिक्तः ककुद्रुमाभिधः। ततो गत्वा क्षितितले तान् सर्वान् परिपालयेति। ततोऽहमत्रागतः। तन्नाम छत्रछायायां सर्वैरेव श्वापदैः सदैव वस्तव्यमिति। अहं ककुद्रुमो नाम राजा त्रैलोक्ये श्वापदराजा सञ्जातः। तच्छ्रुत्वा ते श्वापदाः सिंहपुरःसराः स्वामिन् प्रभो समादिशेति वदन्तस्तं परिवव्रुः। अथ तेन सिंहस्यामात्यत्वं दत्तं। व्याघ्रस्य च शय्यापालत्वं। द्वीपिनस्तांबूलाधिकारः। करिणः प्रतीहारत्वं। वानरस्य छत्रधारत्वं। ये चात्मीयजात्यास्तैः सहालापमात्रमपि न करोति। शृगालाः सर्वेऽप्यर्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारिताः। एवं तस्य राजक्रियायां वर्तमानस्य ते सिंहाद्यो मृगान् व्यापाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति। सोऽपि प्रभुधर्मेण सर्वेषां तान् विभज्य प्रयच्छति। एवं गच्छति काले कदाचित् तेन समागते न दूरदेशे शब्दायमानस्य शृगालद्वन्द्वस्य कोलाहलो ऽश्रावि। तं शब्दं श्रुत्वा पुलकिततनुरानन्दाश्रुपरिपूर्णनयन उत्थाय तारस्वरेण विरोतुमारब्धवान्। अथ ते सिंहादयस्तमाकर्ण्य तारस्वरं शृगालोऽयमिति मत्वा सलज्जमधोमुखाः क्षणमेकं स्थित्वा मिथः प्रोचुः। भो गर्हितावयमनेन क्षुद्रशृगालेन तद्ध्यानं ध्यानमिति। सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छन्नुचितस्थाने ऽपि सिंहादिभिः खण्डशः कृतो मृत्युमाप्नोति। अतोऽहं ब्रवीमि। स्वकाश्चाप्यन्तरा येन बाह्याश्चाभ्यन्तरीकृताः।
स एव मृत्युमाप्नोति यथा राजा ककुद्रुमः॥२९३॥

---

१ भिषं - २ तमालपुष्पं - ३ गच्छत - ४ आहूय - ५ आज्ञापयेति - ६ श्रुतः - ७ रोमांचित - ८ उच्चस्वरेण - ९ शब्दयितुं -

तदाकर्ण्य पिङ्गलक आह । भो दमनक कः प्रत्ययो ऽत्र विषये यत् स मामीषदपि दुष्टधीः । स आह । देवाद्य प्रभाते तेन निश्चयः कृतः । यत् प्रभाते पिङ्गलकं वधिष्यामि । तदत्र विषय एष एव प्रत्ययः । प्रभाते ऽवसरवेलायामारक्तसुरक्तनयनः स्फुरिताधरो दिशो ऽवलोक्य यत्समुचितस्थानोपविष्टस्त्वां क्रूरदृष्ट्या विलोकयिष्यति । एवं ज्ञात्वा यदुचितं तत् कर्तव्यमिति । एवमुक्त्वानं प्रणम्य सञ्जीवकमुद्दिश्य प्रस्थितः । सञ्जीवको ऽपि सोद्वेगाकारं मन्दं मन्दं समायान्तं वीक्ष्यसादरं तमुवाच । भो मित्र स्वागतं ते । चिरादृष्टो ऽसि । शिवमपि भवनः । तत् कथय येनादेयमपि तुभ्यं गृहागतायाद्य दास्यामि । उक्तं च यतः

ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते सभ्या इह भूतले ।
आगच्छन्ति गृहे येषां कार्यार्थं सुहृदो जनाः॥२९४॥

दमनक आह । भो कृतं शिवं सेवकजनस्य । उक्तं च ।

सम्पत्तयः परापन्नाः सदा चित्तमनिर्वृतं ।
स्वजीविते ऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः॥२९५

तथा च । सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत् कृतं ।
स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूल्यैस्तदपि हारितं॥२९६॥

अन्यच्च ।

तावज्जन्मापि दुःखाय ततो दुर्गतिता सदा ।
तत्रापि सेवया वृत्तिरहो कष्टपरम्परा॥२९७॥
जीवन्तो ऽपि मृताः पञ्च व्यासेन परिकीर्तिताः ।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः॥२९८॥
नाश्नाति स्वेच्छयोत्क्रम्याहूतोनिद्रो न प्रबुध्यते ।
न निःशङ्कं वचो ब्रूते सेवको ऽत्र जीवति॥२९९॥
सेवा स्वर्गे निरारम्भा येस्तैर्मिथ्या प्रजल्पितं ।
स्वच्छन्दं चरति चात्र सेवकः परवासनात्॥३००
शून्या ब्रह्मचर्यं न शतं लघुभोजनं ।
सेवकस्य यतेर्यद्वद्विशेषः पापकर्मजः॥३०१॥

---

१ परायत्तभावा पन्नाः पञ्च-पराधीनाः २ दुःखितं ३ सेवनवृत्तिः वृत्तिर्वर्तनंजीवनंच

+ स्वच्छन्दं नाश्नाति

शीतातपादिकष्टानि सहते यानि सेवकः ।
अनाय तानि नाल्पानि यदि धर्मान्न मुच्यते ॥३०२॥
मृदुनापि क्षुरेणेन क्षमेणापि हारिणा ।
मोदकेनापि किं तेन निष्पतिर्यस्य सेवया ॥३०३॥

सञ्जीवक आह । आर्य भवान् किं वक्तुमनाः । सोऽब्रवीत् । मित्र सन्धि वीनां न मन्त्रभेदं कर्तुं युज्यते । उक्तं च यतः ।

यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्द्यात् सन्धिये सन्नियोजितः ।
स हत्वा भूपतेः कार्यं स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥३०४॥
येन यस्य कृतो भेदः सन्धिना महीपतेः ।
तेन शस्त्रवधस्तस्य कृत इत्याह नारदः ॥३०५॥

तथापि मया तव स्नेहपाशबद्धेन मन्त्रभेदः कृतः । यतस्तं मम वचने नात्र व्रजकुले विश्वस्तः प्रविश्य । उक्तं च ।

विश्रम्भाद्यस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथञ्चन ।
तस्य हत्वा तदुत्थानं चाहेदं वचनं मनुः ॥३०६॥

तवोपरि पिङ्गलको ऽयं दुष्टबुद्धिः । कथितं चानेन मत्पुरतश्चतुष्कूर्णन या यन् मयाऽयं सञ्जीवकं हत्वा समस्तं मृग परिवारं विरात् तृप्तिं नेष्यामि । ततः सभयोऽसौ । स्वामिन्नयुक्तमिदं यन्मित्रद्रोहेण जीवनं क्रियत इति । उक्तं च यतः ।

आपद्ब्रह्मवधं कृत्वा प्रायश्चित्तेन शुध्यति ।
तदर्थं विधीर्णेन न कथञ्चित् सत्पुरुषः ॥३०७॥

ततस्तेनाहं सामर्थ्येनोक्तः । भो दुष्टबुद्धे सञ्जीवकस्मादस्माकं भोजीयं मांसाशिनः । तदस्माकं स्वाभाविकं वैरमिति । तन् कथमात्मसकाशे रिपुरुपेक्ष्यते । तस्माद् सामादिभिरुपायैर्हन्यतामिति । नच हतें तस्मिन् दोषः स्यात् । उक्तं च ।

हत्वापि कन्यकां वैरी निहन्तव्यो विपश्चिता ।

---

१ वर्तुलेन-कपोलेनच २ लोहितं ३ हारयुक्तेन-मनोहारिणाच ४ आनंदहारिणा-खाद्यविशेषेणच ५ विश्वासात् ६ अनुष्ठितेन.

अन्योपायैरशक्यो यो हते दोषो न विद्यते ॥३०८॥
कृत्याकृत्यं न मन्येत क्षत्रियो युधि सङ्गतः।
प्रस्कन्दो द्रोणपुत्रेण धृष्टद्युम्नः पुरा हतः॥३०९॥

तदहं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा त्वत्सकाशमिहागतः। साम्प्रतं मे नास्ति विश्वासः मायाकपोतः। मया सकुलमन्त्रस्तव निवेदितः। तत्ते प्रतिभाति तत् कुरु स्वेति। अथ सञ्जीवकस्तस्य तद्वचनं वज्रपातदारुणं श्रुत्वा क्षणं मोहमुपागतः। पश्चाच्चेतनं लब्ध्वा सर्वेरात्मभिरुवाच। अहो साधिदमुच्यते।

दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणास्नेहवान् भवति राजा।
कृपणानुसारि च धनं मेघो गिरिजेलधिवर्षी च॥३१०॥
अहं हि सम्मतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः।
बलीवर्दः स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः॥३११॥
वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनं।
वरं व्याधिर्मनुष्याणां नाधिकारेण सम्पदः॥३१२॥

तदयुक्तं मया कृतं। यदनेन सह मैत्री कृता। उक्तं च यतः।

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलं।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः॥३१३॥

अपि च।

मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः।
मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः समानशीलव्यसनेषु सख्यं॥

तद्यदि गत्वा तं प्रसादयिष्यामि। तथापि न मे प्रसादं यास्यति। उक्तं च यतः।

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्यापगमे प्रशाम्यति।
अकारणद्वेषपरो हि यो भवेत् कथं नरस्तं परितोषयिष्यति॥३१५

अहो साधिदमुच्यते।

भक्तानामुपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां।
सेवासंव्यवहारतत्त्वविदुषां स्नेहश्रुतानामपि।
व्यापत्तिः सलिलान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा।

१अथवास्मनाम्ना २द्रुपदपुत्रः ३ मनुष्यः ४ शृंग

तस्मादम्बुपतेरिवाधिपतेः सेवा सदा दुष्करा ॥३१६॥

तथा च ।

भावस्निग्धैरुपकृतमपि द्वेष्यतां याति लोके ।
साक्षात्कैरपकृतमपि प्रीतये चोपयाति ।
दुर्ग्राह्यत्वान्नृपतिमनसां नैकभावाश्रयाणां ।
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यसाध्यः ॥३१७॥

तत् परिज्ञानं मया मम प्रसादमसहमानैरेष पिङ्गलको ऽन्यैः समीपवर्तिभिः प्रकोपितः । तेनायं ममादोषस्यार्थवं वदति। उक्तं च ।

प्रभोः प्रसादमन्यस्य न सहन्तीह सेवकाः ।
सपत्न्य इव सङ्क्रुद्धाः सपत्नाः स्वैरपि ॥३१८॥

भवति चाप्येवं यत्तो गुणवत्तः समीपवर्तिषु गुणहीनानां न प्रसादो भवति। उक्तं च ।

गुणवत्तरपात्रेण आद्यन्ते गुणिनां गुणाः ।
रात्रौ दीपशिखा कान्तिर्न भानावुदिते सति ॥३१९॥

दमनक आह । भो मित्र यद्येवं तत्र नास्ति ते भयं । प्रकोपितो ऽपि स तैर्दुर्जैर्नैस्तव वचनरचनया प्रसादं यास्यति । स आह । भो नयुक्तमुक्तं भवता । उपूजितापि दुर्जनानां मध्ये स्थातुं न शक्यते । उपायान्तरं विधाय ते नूनं विघ्नन्ति । उक्तं च यतः

बहवः पण्डिता क्षुद्राः सर्वे मायोपजीविनः ।
कुर्युः कृत्यमकृत्यं वा उष्ट्रे काकादयो यथा ॥३२०॥

कथा ॥११॥ दमनक आह । कथमेतत् । सो ऽब्रवीत् । अथ कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः प्रतिवसति । तस्य चानुचरा द्वीपिवायसगोमायवः सन्ति । अथ कदाचित् तैरितस्ततो भ्रमद्भिः सार्थभ्रष्टः कंथनको नामोष्ट्रो दृष्टः । अथ सिंह आह । अहो अपूर्वमिदं सत्वं । ततो ज्ञायतां किमेतदारण्यमुत ग्राम्यं वेति । तच्छ्रुत्वा वायस आह । भो स्वामिन् ग्राम्यो ऽयमुष्ट्रनामा जीविशेषस्तव भो ज्यः । तद्ग्राह्यतो । सिंह आह । नाहं गृहागतं हन्मि । उक्तं च ।

गृहे शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयं ।

---

१ भावस्नि० २ सुगाल ३ समुदायकथिः ४ नास्तिकुतोपिप्रायंपस्यत.

यो हन्यात् तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजं ॥३२१॥

तदभयप्रदानं दत्वा मत्सकाशमानीयतां येनास्यागमनकारणं पृच्छामि । अथासौ सर्वैरपि विश्वास्याभयप्रदानं दत्वा मदोत्कटसकाशमानीतः प्रणम्योपविष्टश्च । ततस्तस्य पृच्छतस्तेनात्मवृत्तान्तः सर्वः सार्थभंशसमुद्भवो निवेदितः । तत सिंहेनोक्तं । भो कथनक मा त्वं ग्रामं गत्वा भूयोऽपि भारोद्वहनकष्टभागी भूयाः । तदत्रैवारण्ये निर्विशङ्को मरकतसदृशानि शष्पाणि भक्षयन् मया सह वस । सोऽपि तथेत्युक्त्वा तेषां मध्ये विचरन्नकुतोऽपि भयमिति सुखेनास्ते । तथान्येद्युर्मदोत्कटस्य महागजेनारण्यचारिणा सह युध्यमानः । तच्च तस्य दन्तयुगलमहारंभया सञ्जातं । ययौ च कथमपि न प्राणैर्वियुक्तः । अथ शरीरासामर्थ्यान्न कुत्रचित् पदमपि चलितुं शक्नोति । नेऽपि सर्वे कार्यो भक्षणेन तस्य क्षुधाविष्टाः परं दुःखं भेजुः । अथ तान् सिंहः प्राह भो अलिष्यतां कुत्रचित् किञ्चित् सत्त्वं येनाहमेनामपि दशां प्रापस्तं हत्वा युष्मद्भोजनं सम्पादयामि । अथ ते चत्वारोऽपि स्वामिनं प्रारब्धाः । यावत्र किञ्चित् पश्यन्ति तावद्धायसशृगालौ परस्परं मन्त्रयतः । शृगाल आह । भो वायस किं प्रभूतभक्षेण । यदस्माकं प्रभोः कथनकोऽपि भक्षयिष्यति । तदेनं हत्वा सर्वं परिवारस्य प्राणयात्रां कुर्मः । वायस आह । भो युक्तमुक्तं भवता । परं स्वामिना तत्प्रागपि दत्तमिति । तेनावध्योऽयमिति । शृगाल आह । भो वायस अहं स्वामिनं विश्वास्य नष्टा करिष्ये यथा स्वामी वधं करिष्यति । तत् निषण्णु भवन्तौ त्वरैव यावदहं गत्वा गृहं प्रभोराज्ञां गृहीत्वागच्छामि । एवमभिधाय सत्वरं सिंहमुद्दिश्य प्रस्थितः । अथ सिंहमासाद्येदमाह । स्वामिन् श्रान्त्वा समागतावयं संप्रति वनं । परं न किञ्चित् तत्त्वं समासादितं । तत् किं कुर्मो वयं साम्प्रतं बुभुक्षया पदमेकमपि चलितुं न शक्ताः । देवोऽपि पथ्याशी न वर्तते । नचादि देवादेशो भवति । तदा कथनकपिशितेनापथ्या क्रिया क्रियते । अथ सिंहस्तस्य तद्दारुणं वचनमाकर्ण्य सकोपमिदं माह । धिग् धिक् पापाधम । यद्येवं भूयो वदसि । तत् त्वां तत्क्षणमे-

---

१ मा भूयादिति अन्वयः २ बहुघ्रयणेन ३ पथ्यमश्नातीति पथ्याशी ४ राजद्वारा ५ मांसेन

वधिष्यामि। यतो मया तस्याभयं प्रदत्तं। तत् कथं स्वयमेव व्यापादयामि। उक्तं च।

*

न गोप्रदानं न महीप्रदानं नान्नप्रदानं हि तथा प्रधानं।
यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानं॥३२२॥
एकतः क्रतवः सर्वे समाप्तवरदक्षिणाः।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणं॥३२३॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह। स्वामिन् यद्यभयप्रदानं दत्वा वधः क्रियते। तदा ते दोषो भवति। यदि पुनः स देवपादानां भक्ष्यात्मनो जीवितं प्रयच्छति। तत्र न दोषः। ननो यदि स्वयमेवात्मानं बधाय नियोजयति। तदूयो यवास्माकं मध्यादेकं नंगो वध्य इति। यतो देवपादाः पथ्याशिनः क्षुधानिरोधादन्यां दशां यास्यन्ति। तत् किमेतैः प्राणैरस्माकं यन् स्वाम्यर्थे न यास्यन्ति। यदि स्वामिपादानां किञ्चिदनिष्टं भविष्यति। तदाग्न्यग्निः प्रज्वलनो ऽपि वह्निप्रवेशः कार्यः। उक्तं च।

यस्मिन् कुले यः पुरुषः प्रधानः स सर्वयत्नेन हि रक्षणीयः।
तस्मिन् विनष्टे कुलसारशून्ये न नाभिगच्छन्ति शरयो वहन्ति॥३२४

तदाकर्ण्य मदोत्कटः आह। यदेवं तत्त्वं कुरुष्व यद्ब्रवीषि। तच्छ्रुत्वा सत्वरं गत्वा सर्वांस्तानुवाच। भो भो स्वामिनो महत्यवस्था वर्तते। नासिकान्तप्राप्तजीवितः श्लिष्यति। तत् किं पर्यटितेन। तेन विना को ऽस्मानत्र वने रक्षयिष्यति। तदुक्त्वा तस्य क्षुद्रोगात् परलोकं प्राप्तिनस्यात्मशरीरदानं कुर्मः। येन स्वामिप्रसादात् स्यानृणतां गच्छामः। उक्तं च।

आपदं प्राप्नुयात् स्वामी यस्य भृत्यस्य पश्यतः।
प्राणेषु विद्यमानेषु स भृत्यो नरकं व्रजेत्॥३२५॥

तदनन्तरं ते सर्वे गत्वा बाष्पपूरितदृशो मदोत्कटं प्रणम्योपविष्टाः। तान् दृष्ट्वा मदोत्कटः प्राह। भो भातं दृष्टं वा किञ्चित् सत्वं। अथ तेषां मध्यात् कोकः प्रोवाच। स्वामिन् वयं तावत् सर्वत्रैव पर्यटिताः। परं न किञ्चित् भातं दृष्टं वा सत्वं। तदेवं तावदद्य मां भक्षयित्वा प्राणान् धारयतु स्वामी। येन देवस्याश्वासनं भवति। मम पुनः स्वर्गप्राप्तिरिति। उक्तं च यतः।

---

१ प्रवणरूपां २ गमनेन ३ क्षुत्क्षामरोगश्च = नस्यात्

* नाभयदानं.

स्वाम्यर्थे यस्त्यजेत् प्राणान् भृत्यो भक्तिसमन्वितः।
परं स पदमाप्नोति जरामरणवर्जितं ॥३२६॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह। भो स्वल्पकायो भवान्। तव भक्षणात् स्वामिनः प्राणयात्रापि लघ्वी भवति। अपरं दोषश्च समुत्पद्यते। उक्तं च।

काकमांसं शुनोच्छिष्टं श्लोकं तदपि दुर्बलं।
भक्षितेनापि किं तेन तृप्तिर्येन न जायते॥३२७॥

तदृणिना भवता स्वामिभक्तिऋणं भर्तृपिण्डस्य। प्राप्नुयाममुभौ लोकयोः साधुवादः। तदपसरायुषः। येनाहमपि स्वामिनं विज्ञापयामि। तथानुष्ठिते सति हृष्टः शृगालः प्रणम्य प्रोवाच। स्वामिन्मम कायेन प्राणधारणं कृत्वा ममोभयलोकप्राप्तिं कुरु। उक्तं च यतः।

स्वाम्यायत्ताः सदा प्राणा भृत्यानामार्जिता धनैः।
यत्नरत्नेन न दोषोऽस्ति तेषां ग्रहणसम्भवे॥३२८॥

अथ तच्छ्रुत्वा द्वीपी आह। भोः साधूक्तं भवता। परं भवानपि स्वल्पकायः स्वजात्यश्च नखायुधलांगूलस्य एव। उक्तं च।

नाभक्ष्यं भक्षयेत् प्राज्ञः प्राणैः कण्ठगतैरपि।
विशेषात् तदपि श्लोकं लोकद्वयविनाशनं॥३२९॥

तदृणिनं स्वयात्मनः कौलीन्यं। अथवा साधु चेदुच्यते।

एतदर्थे कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति सङ्ग्रहं।
आदिमध्यावसानेषु न ते यान्ति हि विक्रियां॥३३०॥

तदपसरतु भवानद्यतो येनाहमपि स्वभक्षं प्रसादयामि। तथानुष्ठिते द्वीपी प्रणम्य मदोत्कटमाह। स्वामिन् क्रियतामद्य मम प्राणैः प्राणयात्रा। क्रियतां च स्वर्गे क्षयो वासः। विस्तार्यतां पृथ्वीतले प्रभूततरं यशः। तन्नात्र विकल्पः कार्यः। उक्तं च।

भृत्यानां स्वामिनः कार्ये भृत्यानामनुवर्तिनां।
भवेत् स्वर्गे क्षयो वासः कीर्तिश्च धरणीतले॥३३१॥

तच्छ्रुत्वा क्रथनकश्चिन्तयामास। एतैस्तावच्चोभनानि वाक्यानि प्रोक्तानि। न चैको ऽपि स्वामिना विनाशितः। तदहमपि प्राप्तकालं विज्ञापयामि। ये

१कुलीनस्यभावः कौलीन्यं कुलीनत्वं।

न मम वचनमेते त्रयोऽपि समर्थयन्ति। इति निश्चित्य प्रोवाच। भो-युक्तमुक्तं भवता। परं भवानपि नखायुधः। तत् कथं भवन्तमपि स्वामी भक्षयति। उक्तं च।

मनसापि स्वजात्मानां योऽनिष्टानि प्रचिन्तयेत्।
भवन्ति तस्य तान्येव लोके ऽत्रैव परत्र च॥३३३॥

तदपसरतु भवान् येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि। तथानुष्ठिते क्रथनको ऽग्रे स्थित्वा प्रणम्योवाच। स्वामिन्नेते तावद्भक्ष्या भवतां। तन्मम प्राणैः प्राणयात्रा विधीयतां। येनास्माकमुभयलोकप्राप्तिर्भवति। उक्तं च यतः।

न यज्ञनो ऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः।
यां यान्ति प्रोज्झितप्राणाः स्वाम्यर्थे सेवकोत्तमाः॥३३४॥

एवमभिहिते सिंहानुज्ञानन्तरं चित्रकरुगालाभ्यां विदारितकुक्षिः काकैर्नोत्पाटितचक्षुः क्रथनकः प्राणानत्याक्षीत्। ततश्च तैः क्षुद्रपण्डितैः सर्वैरपि भक्षितः। अतो ऽहं ब्रवीमि।

बहवः पण्डिताः क्षुद्राः सर्वे मायोपजीविनः।
कुर्युः कृत्यमकृत्यं वा उष्ट्रे काकादयो यथा॥३३५॥

आख्याते चोरख्यानके पुनर्दमनकं सञ्जीवको ऽब्रवीत्। नन्वयं क्षुद्रपरिवारो ऽयं ते राजा मया सम्यग्ज्ञानः सतामसेव्यश्च। उक्तं च यतः।

अशुद्धमकृतौ रात्रि जनैता नानुरज्यते।
तथा गृध्रसमासन्नः कलहंसो ऽपि सञ्चरन्॥३३६॥

तथाच। गृध्राकारो ऽपि सेव्यः स्यादुंसाकारैः समासदैः।
हंसाकारो ऽपि सन्त्याज्यो गृध्राकारैः शतैर्नृपैः॥३३७॥

तन्नूनं ममोपरि केनचिद्दुर्जनेनायं प्रकोपितः। तेनैवं वदति। अथवा भवत्येवं। उक्तं च।

मृदुना सलिलेन स्वन्यमानान्यवधृष्यन्ति गिरेरपि स्थलानि।
उपजापविदो न कर्णजापैः किमु चेतांसि मृदूनि मानवानां॥
कर्णविषेण न संगतः किं किं न करोति बालिशो लोकः।
क्षपणकलामपि धत्ते पिबति सुरां नरकपाले ऽपि॥३३८॥

१आमिषान्वेषं २भजनकर्तारः ३ व्याघ्रः ४ जनसमूहः ५ गोदविलं ६ सूचकैः ७ धूर्तः

अथवा साधिदमुच्यते।

पादाहतो ऽपि दृढदण्डसम्पाहतो ऽपि
यदंष्ट्रया स्पृशति नं किल हन्ति सर्पः।
को ऽप्येष एव पिशुनो ऽयमनुष्यधर्मः
कर्णे परं स्पृशति हन्त्यपरं समूलं ॥३३९॥

तथाच। अहो खलु भुजङ्गस्य विपरीत वधक्रमः।
कर्णे लगति चान्यस्य प्राणैरन्यो विमुच्यते॥३४०॥

तदेवं गते ऽपि किं कर्तव्यमिति। अहं त्वां सकृद्वारान् पृच्छामि, तमवक्र आह। तव तावद्देशान्तरगमनं युज्यते। नैवंविधस्य कुस्वामिन सेवा विधातुं। उक्तंच यतः।

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते॥३४१॥

सञ्जीवक आह। अस्माकमुपरि स्वामिनि कुपिते गन्तुं न शक्यते। नचान्यत्रगतानां निर्वृत्तिर्भवति। उक्तंच यतः।

गुरुमपराधं कृत्वा दूरं गत्वातु न स्वपिति धीमान्।
दीर्घो बुद्धिमतो बाहू तस्यां हिंसति हिंसकं ॥३४२॥

तद्युध्यं मुक्त्वा मे नान्यदस्ति श्रेयस्करं। उक्तं च।

न तान् हि तीर्थैस्तपसा च लोकान् स्वर्गैषिणोदानरतेः सुविज्ञेः।
क्षणेन यान् यान्ति रणे सधीराः प्राणान् समुत्सृज्य हि ये सुशीलाः॥
मृतेः सम्प्राप्यते श्रेयो जीवद्भिः कीर्तिरुत्तमा।
तदुभावपि शूराणां गुणावेतौ सुदुर्लभौ॥३४४॥
द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः॥३४५॥
लग्नादंशो रुधिरं स्रवन्नं शूरस्य यस्य प्रविशेच्च वक्त्रे।
तेन सोमपानेन समं भवेच्च सङ्ग्रामयज्ञे विधिवत् पदिष्टे॥३४६॥
तस्मात्सैर्विधिवत् प्रदानविधिना सद्भिप्रदत्तार्चनैः।

---

१ गर्वितस्य २ सर्वोत्तमः ३ संन्यासी ४ शत्रुरक्तः ५ सोमवल्लीरसपानेन

यत्नेर्भूरिं कदक्षिणैः सविहितैः सम्प्राप्यते यत् फलं
तत्तीर्थाश्रमवासहोमनियमैश्चान्द्रायणाद्यैः कृतैः
पुंश्चिस्तत् फलमाहवे विनिहतैः सम्प्राप्यते तत्क्षणात् ॥३४७

तदाकर्ण्य दमनकश्चिन्तयामास । युद्धाय कृतनिश्चयो ऽयं दृश्यते । दुरात्मा तदादि कदाचित् तीक्ष्णशृङ्गाभ्यां स्वामिनं प्रहरिष्यति । तन्महानर्थः सम्पद्यते । तदेनं प्रभो ऽपि सबुद्ध्या प्रबोध्य तथा करोमि यथा देशान्तरगमनं करोति । आह च । अहो मित्र सम्यगभिहितं भवता । किंतु कः स्वामिभृत्ययोः सङ्ग्रामः । उक्तं च ।

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा किलात्मानं प्रगोपयेत् ।
बलवद्भिश्च कर्तव्या शरच्चन्द्रप्रकाशता ॥३४८॥

अन्यच्च । शत्रोर्विक्रममज्ञात्वा वैरमारभते हि यः ।
स पराभवमाप्नोति समुद्रष्टिट्टिभो यथा ॥३४९॥

कथा ॥ १२ ॥ सञ्जीवक आह । कथमेतत् । दमनकः कथयति । कस्मिंश्चित् समुद्रतीरैकदेशे टिट्टिभदम्पती प्रतिवसतः स्म । ततो गच्छति कालेऽऋतुसमयमासाद्य टिट्टिभी गर्भमधत्त । अथासन्नप्रसवा सती सा टिट्टिभमित्यूचे । अहो कान्त मम प्रसवसमयो वर्तते । तद्विचिन्त्यतां किमपि निरुपद्रवं स्थानं । येन तत्राहमण्डकविमोक्षणं करोमि । टिट्टिभ आह । भद्रे रम्यो ऽयं समुद्रोपकण्ठः । तत्रैव प्रसवः कार्यः । सा आह । अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला चरति । सा मत्तगजेन्द्रानपि समाकर्षयति । तद्दूरं अन्यत्र किञ्चित् स्थानमन्विष्यतां । तच्छ्रुत्वा विहस्य टिट्टिभः आह । भद्रे न युक्तमुक्तं भवत्या । का मात्र समुद्रस्य यो मम प्रसवं दूषयिष्यति । किं न श्रुतं भवत्या ।

अम्भोम्बरचरराजं व्यपगतधूमं सदा महद्वपुषं ।
मन्दमतिः कः प्रविशति हुतभोजनं स्वेच्छया मनुजः ॥३५०
मत्तेभकुम्भविदलननकृतश्रमं क्लमं मन्तकप्रतिमं ।
यमलोकदर्शनेच्छुः सिंहं बोधयति को नाम ॥३५१॥
कोगत्वा यमसदनं स्वयमन्तकमादिशत्यजातभयः ।
प्राणानपहर मत्तो यदि शक्तिः काचिदस्ति तव ॥३५२
प्रालेयपटलशीतलशिशिरे मरुति प्रभातिके च वातिजडे ।

---

१ पक्षिविशेषः । २ हिमविहतिभिः २ संततं ३ मत्तगज ४ हिम ।

गुणदोषज्ञः पुरुषो जलेन कः शीतमपनयति॥३५३॥

तस्माद्दिष्ट्याश्रयाश्रेव गर्भो विसृज्य । उक्तं च ।

यः पराभवसन्त्रस्तः स्वस्थानं विजहाति वा ।
तेन चेन् पुत्रिणी माता वन्ध्या कीमिरुच्यते॥३५४॥

तथा च। मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धो ऽपि जीवति।

तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः॥३५५॥

इत्येवं वदति रिट्टिभे विहस्यमाना रिट्टिभी विदिततत्त्वा तच्छ्रुत्वेदमुवाच । साधिदमेवं च बहुसदृशं ।

किं भाषितेन गुरुणा लोके हास्यो भविष्यसि खगेन्द्र ।
तत्ते नदिष्याम्यर्थं यच्छति को हस्तिपिण्डाय ॥३५६॥

रिट्टिभो ऽब्रवीत् । किं क्रियते समुद्रेण । तदाकर्ण्य समुद्रश्चिन्तयामास । अहो गर्वो ऽयं पक्षिकीटस्यास्य । अथवा साधिदमुच्यते ।

स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य केन प्रशाम्यति ।
उत्क्षिप्य रिट्टिभः पादौ शेते भङ्गभयाद्दिवः॥३५७॥

तन्मयास्य प्रमाणं कौतूहलादपि द्रष्टव्यं । किं गर्भेषो ऽण्डापहारे कृते करिष्यति । इति चिन्तयित्वा स्थितः । अथ प्रसन्नातंत्रं भाषणायार्थं गतायां रिट्टिभ्यां समुद्रस्य वेलाव्याजेनाण्डान्यपजहार । अन्यया यातां रिट्टिभीं स्वस्थानं शून्यमवलोक्य बलपत्नी रिट्टिभमूचे । भो सूर्ख कथितं ते मया पूर्वमासीत् । यत् समुद्रवेलयाण्डानां विनाशो भविष्यति । तद्दूरतरं व्रजावः । परं सूरतयाहङ्कारमाश्रितो मम वचनं न करोषि । अथवा साधु चेदमुच्यते ।

सुहृदां हितकामानां न करोतीह यो वचः ।
स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्भ्रष्टो विनश्यति ॥३५८॥

कथा ॥१३॥ रिट्टिभ आह। कथमेतत् । सा आह । अस्ति कस्मिंश्चिज्जलाश्रये कम्बुग्रीवो नाम कच्छपः । तस्य च संकटविकटनाम्नौ मित्रे हंसजातीये परमस्नेहकोटिमाश्रिते नित्यमेव सरस्तीरं मासाद्य तेन सहाने

---

१ कुत्सितंजीवन्

कथया देवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षीणां कृत्वास्तमयवेलायां स्वनीडसंश्रयं चक्रतुः। अथ गच्छता कालेनाल्पशिवशात् तत् सरः शनैः शनैः शोषमागमत्। ततः खद्युःखितौ तावूचतुः। भो मित्र अस्यालशेषमेतत् सरः सञ्जातं। तत् कथं भवान् भविष्यति। अथ व्याकुलं नौ हृदयमेते। तच्छ्रुत्वा कम्बुग्रीव आह। भो नास्त्यस्माकं जीवितव्यं जलाभावात्। तथाप्युपायश्चिन्त्यतामिति। उक्तं च।

मित्रार्थे बान्धवार्थे च बुद्धिमान् यतते तदा।
जातास्वापत्सु यत्नेन जगादेदं वचो मनुः॥३५९॥

तदानीयतां किञ्चित् दृढतरं रज्जुलघुकाष्ठादि। अन्विष्यतां च प्रभूतसलिलसनाथं सरः। ततो मां लघुकाष्ठाधिरूढं दन्तेरूपनतो गृहीत्वैकोदिग्भागं तत्र सरसि निनयेतं। तावूचतुः। भो मित्र करिष्याव एतत्। परं भवता मौनव्रतेन स्थातव्यं। नो चेत् तव काष्ठात् पातोभविष्यति। ततः खण्डशो भविष्यसि। कच्छप आह। मम खलु मौनव्रतमद्यप्रभृति यावदायुःशरीरपतनेन तत् सरः प्राप्यते। तथानुष्ठिते गच्छता कम्बुग्रीवेणाधोभागव्यवस्थितं किञ्चित् दुरमालोकितं। तच्च ये पौरास्ते न तथा नीयमानमवलोक्य सविस्मयमिदमूचुः। अहो चक्राकारं किमपि पक्षिभ्यां नीयते पश्यत पश्यतेति। अथ तेषां कोलाहलमाकर्ण्य कम्बुग्रीवः भोश्च। भो किमेष कोलाहल इतिवक्त्रमना अधोमुखे निपतितः पौरैः खण्डशः कृतश्च। अतोऽहं ब्रवीमि।

सत्सदा हितकामानां न करोतीह यो वचः।
स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्भ्रष्टो विनश्यति॥३६०॥

पुनश्चाब्रवीत्।

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा।
द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति॥३६१॥

कथा॥१४॥ दीर्घमुख आह। कथमेतत्। सा कथयति। अस्मिंश्चिज्जलाशये नागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिर्यद्भविष्यश्चेति त्रयो मत्स्याः प्रतिवसन्ति स्म। अथ कदाचित् तं जलाशयं दृष्ट्वा गच्छद्भिर्मत्स्यबन्धकैरभिहितं। अ

१स्वगृहसंश्रयं २उक्तवान् ३ धीवरादिभिः

हो बृहन्मत्स्यो ऽयं ह्रदः कदाचिदपि नास्माभिरन्वेषितः। तदद्यतावदुद्धार वृत्तिः सञ्जाता। सन्ध्यासमयश्च संवृत्तः। तन् मन्ये ऽत्रागन्तव्यमिति निश्चयः। अथ तेषां तन् कुलिशपातोपमं वचः समाकर्ण्यागतविधाना सर्वान् मत्स्यानाहूयेदमूचे। अहो श्रुतं भवद्भिर्यन्मत्स्यजीवाङ्गरभिहितं नद्या आवयोरपि गव्यूतां किञ्चिन्निकटं सरः। उक्तं च।

अशक्तैर्बलिनः रात्रौ: कर्तव्यं पलायनं।
संश्रितव्यो ऽथवा दुर्गो नान्यातेषां गतिर्भवेत्॥३६२॥

तन्नूनं प्रभातसमये ते मत्स्यजीविनो ऽत्र समागत्य मत्स्यसङ्घं करिष्यन्ति। एतन्मम मनसि वर्तते। तन्मयुक्तं साम्प्रतं क्षणमप्यत्रावस्थातुं। उक्तं च।

विद्यमाना गतिर्येषामन्यत्रापि सुखावहा।
ते न पश्यन्ति विद्वांसो देशमङ्गं कुलक्षयं॥३६३॥

तदाकर्ण्य मत्युत्पन्नमतिः प्राह। अहो सत्यमभिहितं भवता। ममाप्येषा बुद्धिरेतन्। तदन्यत्र गम्यतामिति। उक्तं च।

परदेशभयाद्दीना बहुमाया न पुंसकाः।
स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः॥३६४॥

अन्यच्च। यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्
स्वदेशरागेण हियाति नाशं।
तातस्य कूपो ऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति॥ ३६५॥

अथ तन् समाकर्ण्य प्रोचैर्विहस्य यद्वविघ्नः प्राह। अहो न भवद्भां मन्त्रितं सम्यगेतदिति। यतः किं वाङ्मात्रेणापि तेषां पितृपैतामहं कमनं सरस्त्यक्तुं युज्यते। यद्यायुःक्षयो ऽस्ति तदन्यत्रगतानामपि मृत्युर्भविष्यति। उक्तं च।

सर्पाणां दुर्जनानां च परच्छिद्रानुजीविनां।
अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत्॥३६६॥

नरहं न यास्यामि। भवद्भां न यन् मतिभातिनन् कर्तव्यं। अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वागत विधानो मत्युत्पन्नमतिश्च निष्क्रान्तो सह परिजनेन। अथ प्रभा

---

१ प्रातः।

ते तैर्मत्स्यजीविभिर्जालेस्तज्जलाशयमालोक्य यद्वविष्येन सह तत् सरो निर्जलत्वतां नीतं। तदो ऽहं ब्रवीमि।

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा।
द्वावेतौ सुखमेधेते यद्वविष्यो विनश्यति॥३६७॥

तच्छ्रुत्वा टिट्टिभः आह। भद्रे यद्येवं किं यद्वविष्यसदृशं सम्भावयसि। तत् पश्य मे प्रभावं। यदेनं दुष्टबुद्धिं समुद्रं स्वचञ्चा शोषयिष्यामि। टिट्टिभी आह। अहो कष्टं समुद्रेण सह विग्रहः। तन्नयुक्तमस्यो परि विग्रहं कर्तुं। उक्तं च।

पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत् कोपः।
पितरं ज्वलदतिमात्रं निजपार्श्वानेव दहति तरां॥३६८॥
महतस्तु रमा विलङ्घ्यन् निजद्वेषेण कुधीर्विनश्यति।
कुरुते न खलु स्वयेच्छया शलभानिन्धनमिद्धदीधितिः॥३६९

टिट्टिभः आह। प्रिये मैवं वद। येषामुत्साहशक्तिर्भवति। ते सत्सा अपि गुरून् विक्रमन्ते। उक्तं च।

विशोषात् परिपूर्णस्य यान्ति शत्रोरसंशयं।
आस्यिमुखं शशाङ्कस्य यथाद्यापि विधुन्तुदः॥३७०॥

तथाच। प्रमाणाभ्यधिकस्यापि न पदश्यामसदच्युतेः।
पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः॥३७१॥

अन्यच्च। बालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भूभृतां।
तेजसा सह जातानां वयः कुत्रापयुज्यते॥३७२॥

तथाच। हस्ती स्थूलतरः स चाङ्कुशवशः किं हस्तिमात्रो ऽङ्कुशः
दीपे प्रज्वलिते प्रणश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः।
वज्रेणापि हताः पतन्ति गिरयः किं वज्रमात्रो गिरिः
तेजो यस्य विराजते स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः॥३७३॥

भवतया च श्वास्य शोषणमपि तोयं शुष्कस्थलतां नेष्यामि। टिट्टिभी आह। भो कान्त यत्र जान्हवी नवनदीशतानि गृहित्वा नित्यमेव प्रविशति। तथा सिन्धुश्च। तत् कथं तमष्टादशनदीशतैः पूर्यमाणं विशुषेवाहि-

---

१पात्रं २ राहुः ३ सिंहः ४ किरणा-हस्ताश्च ५ शत्रां-पर्वतानाञ्च ६जलबिन्दुवाहित्वात्

न्या चञ्चुा शोषयिष्यसि। तत् किमस्माभिरेतेनोक्तेन। टिट्टिभः प्राह। प्रिये

अग्निर्वेदः श्रियो मूलं चञ्चुर्यं लोहसन्निभा।
अहोरात्राणि दीर्घाणि स मुद्रः किं न शुष्यति॥३७४॥

तथा च। दुरधिगमः परभागो यावत् पुरुषेण पौरुषं न कृतं।
जृम्भति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदमरुतानि॥३७५॥

टिट्टिभी प्राह। यदि स्वभावश्चयमेव समुद्रेण सह विग्रहानुष्ठानं कार्यं। तदन्यानपि विहङ्गमान् समाहूय सत्सज्जनसहित एवं समाचर। उक्तं च यतः।

बहूनामप्यसाराणां समवायो बलावहः।
तृणैरावेष्ट्यते रज्जुर्यैन नागोऽपि बध्यते॥३७६॥

तथा च। चटकाकाष्ठकूटेन मक्षिकादर्दुरैस्तथा।
महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः॥३७७॥

कथा॥१५॥टिट्टिभः प्राह। कथमेतत्। सान्ववीत्। अस्ति कस्मिंश्चिदुद्देशे चटकदम्पती तमालतरुकृतनीडौ प्रतिवसतः स्म। अथ तयोर्गच्छता कालेन सन्ततिरभवत्। अन्यस्मिन्नहनि प्रमत्तो वनगजः कश्चित् तं तमालद्रुमं घर्मार्तश्छायार्थी समाश्रितः। ततो मदोत्कर्षात् तां तस्य शारवां चटकाश्रितां पुष्करायेणाकृष्याभाङ्क्षीत्। तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि। आकः शोषतथा च चटको कथमपि प्राणैर्नोज्झितो। अथ चटका स्वाण्डभङ्गाभिभूता मलापान् कुर्वाणा नकिञ्चित् स्मरत्मा समासाद्। एतस्मिन्नन्तरे तस्यास्तान् मलापान् समाकर्ण्य काष्ठकूटो नाम प तस्याः परमसुहृत् तदुरव दुःखितो ऽभ्युपेत्य तामुवाच। भगवति किं वृथामलापेन। उक्तं च यतः।

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः।
पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः॥३७८॥

तथा च। अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति।
सदुःखालभते दुःखं ह्यनर्थौ निषेवते॥३७९॥

अत्रान्तरे श्लेष्मान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः।

१मुनीत्कर्षः २तुलांशशिरु ३चिमणीदः न० ४पक्षिगृह ५रुण्डाग्रेण ६नाशितवान्

तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याश्च शक्तितः ॥ ३८० ॥

चटका प्राह। अस्त्येतत्। परं किमनेन दुष्टगजेन मदान्मे सन्तानस्य क्षयः कृतः। तद्यदि त्वं मम सत्यसुहृत् तदस्य गजापसदस्य किञ्चिद्वधोपायं चिन्तय। यस्यानुष्ठानेन मे सन्ततिविनाशदुःखमपसरति।

उक्तं च। आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु।
उपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥ ३८१ ॥

काष्ठकूट आह। सखमभिहितं भवत्या। उक्तं च।

स सुहृद्व्यसने यः स्यादन्यजात्कृत्रिमोऽपि सन्।
वृद्धो सर्वोऽपि मित्रं स्यात् सर्वेषामेव देहिनां ॥ ३८२ ॥

तथा च। स सुहृद्व्यसने यः स्यात् स पुत्रो यत्र निष्कृतिः।
स भृत्यो यो विधेयः सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥ ३८३ ॥

तत् पश्य मे बुद्धिप्रभावं। परं किन्तु ममापि सुहृद्भूता वीणारवा नाम मक्षिकास्ति। तत् तामाहूयागच्छामि। येनासौ दुरात्मा दुष्टगजो वध्यते। अथासौ चटकया सह मक्षिकां समासाद्य भणति। भद्रे ममेष्टेयं चटका केनचिद्दुष्टगजेन पराभूता पैडकस्फोटनेन। तदस्य वधोपायमनुतिष्ठतो मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि। मक्षिकाप्याह। भद्रे किमुच्यतेऽत्र विषये। उक्तं च यतः।

पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियं।
यत् पुरा मित्र मित्रस्य कार्यं मित्रैः कृतं न किं ॥ ३८४ ॥

सत्यमेतत्। परं ममापि मेघनादो नाम परमसुहृदेकोऽस्ति। तन्नापि संयाह्य यथोचितं कुर्मः। उक्तं च।

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः।
कथञ्चिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ३८५ ॥

अथ सर्वेऽपि ते गत्वा मेघनादस्य समीपे समस्तमपि वृत्तान्तं निवेद्य तस्थुः। अथ स प्राह। किंपमाणोऽसौ वराको गजो महाजनस्य कुपितस्यापि। तन्मदीयो मन्त्रिः कर्तव्यः। मक्षिके त्वं गत्वा मध्यान्हसमये तस्य मदोद्धतस्य गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं शब्दं कुरु। येन निमीलितनयनः श्रवणसुखेन लालसो भवति। ततश्च काष्ठकूटचञ्च्याः स्फोटितनयनोऽन्धीभूतस्तृषार्तो मम गर्तान्तराधिनस्य

---

१ गजेन्द्र, पसदस्य-पोषस्य २ कार्यैः ३ मंडूकः ४ सुरवेलसुखा-मदेन्द्रा पद्य-

सपक्षिकरस्य शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्वा सम्भ्रमेण। ततो गर्त्ता मासाद्य पतति पञ्चत्वं याति च। एवं समवायात् कर्तव्यं यथा वैरसाधनं भवति। अथ तथानुष्ठिते स मत्तगजो मक्षिकागणैरुत्खानिमीलितनेत्रः काष्ठकूटापहृतचक्षुर्मध्यदिनसमये तृषार्तो भ्राम्यन् मण्डूकशब्दानुसारी गच्छन् महतीं गर्त्तामासाद्य पतितो मृतश्च। अतोऽहं ब्रवीमि।

चटकाकाष्ठकूटेन मक्षिका दर्दुरैस्तथा।
महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः॥३८६॥

दिट्टिभ आह। भद्रे एवं भवतु। कृतदूरगसमुदायेन समुद्रं शोषयिष्यामि। इति निश्चित्य बकसारस हंसमथुरादीन् सर्वान् विहङ्गमान् समाहूय प्रोवाच। भो पराभूतोऽहं समुद्रेणाण्डकापहरणेन। तच्चिन्त्यतामस्य शोषणोपायः। अथ ते सर्वे सम्भूय प्रोचुः। अशक्ता वयं समुद्रशोषणे। तत् किं वृथा प्रयासेन। उक्तं च।

अबलः प्रोन्नतं शत्रुं यो याति मदमोहितः।
युद्धार्थे स निवर्तेत शीर्णदन्तो यथा गजः॥३८७॥

तदस्माकं स्वामी वैनतेयोऽस्ति। तत तस्मै सर्वमेतत् परिभवस्थानं निवेदयतामिति। येन स्वजातिपरिभवकुपितो वैरनिर्यातनं गच्छति। अथवाऽवलेपं करिष्यति। तथापि नास्ति दोषः। उक्तं च यतः।

स्वहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्ये ऽनुवर्तिनि कलत्रे।
स्वामिनि सशक्तिभेते निवेद्य दुःखं सुखी भवति॥३८८॥

तथानुष्ठिते सर्वे ते पक्षिणो विषण्णवदना बाष्पपूरितदृशः करुणं स्वरेण वैनतेयमासाद्य क्रूजितुमारब्धाः। अहो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं। अधुना सदाचारस्य दिट्टिभस्य भवति नाथोपसर्पति समुद्रेणाण्डकान्यपहृतानि। तत् प्रनष्टं अधुना मक्षिकुलं। अन्येऽपि स्वेच्छया समुद्रवद्व्यापादयिष्यन्ति। उक्तं च।

एकस्य कर्म सर्वोऽत्र करोत्यन्योऽपि गर्हितं।
गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः॥३८९॥

तथा च। ज्ञातस्करैर्दुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः।
पीड्यमानाः प्रजा रक्ष्याः कूटच्छद्मादिभिस्तथा॥३९०॥

---

१ मरणं २ गीतस्करणात् ३ भग्नदंतः ४ गर्वं ५ युक्ते ६ भवध्योक्तिः – अवध्यस्य वधानर्हस्य-उक्तिः दोषोक्तिरणं –

अन्यच्च। प्रजानां धर्मषड्भागो[1] राज्ञो भवति रक्षितुः।
अधर्मादपि षड्भागो जायते यो न रक्षति॥३९१॥
प्रजापीडनसन्तापात् समुद्भूतो हुताशनः।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणानादग्ध्वा विनिवर्तते॥३९२॥
राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषां।
राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्तिनां॥३९३॥
फलार्थी पार्थिवो लोकान् पालयेद्यत्नमास्थितः।
दानमानादि तोयेन मालाकारो ऽङ्कुरानिव॥३९४॥
यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेना भिरक्षितः।
फलप्रदो भवेत् काले तथा लोको ऽपि रक्षितः॥३९५॥
हिरण्यं धान्यरत्नानि यानानि विविधानि च।
तथान्यदपि यत् किञ्चित् प्रजाभ्यः स्यान्नृपस्य तत्॥

अथैवं गरुडः समाकर्ण्य दिट्टिभदुःखदुःखितः कोपाविष्टश्च व्यचिन्तयत्। हो सत्यमुक्तमेतैः पक्षिभिः। तदद्य गत्वा तं समुद्रं शोषयिष्यामः। एवं हि चिन्तयतस्तस्य विष्णुदूतः समागत्य प्रोवाच। भो गरुत्मन् भगवता नारायणेनाहं तव पार्श्वे प्रेषितः। देवकार्याय भगवानमरावत्यां यास्यतीति। तत् सत्वरमागम्यतां। तच्छ्रुत्वा गरुडः साभिमानं तमाह। भो दूत किं मया कुभृत्येन भगवान् करिष्यति। तद्गत्वा ब्रूहि। अन्यो भृत्यो वाहनार्थमास्मत्स्थाने क्रियतां। मदीयो नमस्कारो वाच्यो भगवतः। दूत आह। भो वैनतेय कदाचिद्भगवन्तं प्रति त्वया नैतदभिहितमीदृक्। तत् कथमद्य मे भगवतो ऽपमानंकृतं। गरुड आह। भगवदाश्रयभूतेन समुद्रेणास्य भृत्यस्य दिट्टिभस्याण्डकान्यपहृतानि। तद्यदि तस्य निग्रहं न करोति। तदहं भगवतो न भृत्य एष मे निश्चयस्त्वया वाच्यः। तं दूत वरं ब्रूहि भगवतः समीपे गन्तव्यं। अथ दूतमुखेन वैनतेयं प्रणयकुपितं विज्ञाय भगवाश्चिन्तयामास। स्थाने कोपो वैनतेयस्य। तत् स्वयमेव गत्वा तं संबोध्य सम्मानपुरःसरं मानयामि। उक्तं च।

---

१ धर्मेणषड्भागः—२ बाहूनानि—अण्डगंजादीनि—

* कोपा

॥पञ्चतन्त्रम्॥

भक्तं शक्तं कुलीनं च न भृत्यमपमानयेत्।
पुत्रवल्लालयेन्नित्यं य इच्छेच्छ्रियमात्मनः॥३९७॥

अन्यच्च। राजा तुष्टोऽपि भृत्यानां मानभङ्गं प्रयच्छति।
ते तु सम्मानिनस्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वते॥३९८॥

इत्येवं सम्प्रधार्य रुक्मपुरे वैनतेयसकाशं सत्वरमगमत्। वैनतेयोऽपि गृहायातं भगवन्तमवलोक्य त्रपावधोमुखः प्रणम्योवाच। भगवंस्तदाश्रयोन्मत्तेन समुद्रेण पश्य मे भृत्यस्याण्डकान्यपहृत्य यथापमानं विहितं। तद्भगवदाज्ञया मया विलम्बितं। नो चेदेनमहं स्थलान्तमद्यैव नयामि। उक्तं च यतः।

येन स्याल्लघुता क्वापि पीडा चित्ते प्रभोः क्वचित्।
प्राणत्यागेऽपि तत् कर्म न कुर्यात् कुलसेवकः॥३९९॥

तच्छ्रुत्वा भगवानाह। भो वैनतेय सत्यमभिहितं भवता। उक्तं च यतः।

भृत्यापराधजो दण्डः स्वामिनो जायते यतः।
येन लज्जाऽपि तस्योत्था न भृत्यस्य तथा पुनः॥४००॥

तद्गच्छ येनाण्डानि समुद्रादादाय टिट्टिभं सम्भावयामः। अमरपुरीं च गच्छामः। तथानुष्ठिते समुद्रे भगवता निर्भर्त्सयं धनुष्याग्नेयं शरं सन्धायाभिहितः। भो दुरात्मन् टीयतां टिट्टिभस्याण्डानि। नो चेत् त्वां स्थलतां नेष्यामि। ततः समुद्रेण सभयेन टिट्टिभाण्डानि तानि दत्तानि। टिट्टिभेनापि स्वभार्यार्पितानि। अतोऽहं ब्रवीमि।

शत्रोर्विक्रममज्ञात्वा वैरमारभते हि यः।
सपराभवमाप्नोति समुद्रष्टिट्टिभाद्यथा॥४०१॥

तदाकर्ण्य मन्थरकस्तमेव भूयोऽपि पप्रच्छ। भो मित्र कथं ज्ञेयो ऽसौ मया दुष्टबुद्धिरिति। इयन्तं कालं यावदुत्तरोत्तरस्नेहेन प्रसादेन च तेनाहं दृष्टान्न कदाचित् तद्विहृतिरेषा। तन् कथ्यतां येनाहमात्मरक्षार्थं तद्भावोद्यमं करोमि। दमनक आह। भद्र किमत्र ज्ञेयं। एष ते प्रत्ययः। रक्तनेत्रस्त्रिशिखो भृकुटिं दधानः सक्रीर्णापरिलेखिहंस्तां दृष्ट्वा यादे प्रविष्यति। तदा दुष्टबुद्धिः। अन्यथा सप्रसादश्चेति। तदाज्ञापय मां। स्वाश्रयं प्रति गच्छामि। त्वया च यथा मत्स्नेहो न भवति तथा विधातव्यं। यदि निशामुखं प्राप्य गन्तुं शक्नोषि। तदा देशत्यागः कार्यः। तथात्मा सामभेदोपप्रदानदण्डादिभी रक्षणीयः। उक्तं च यतः।

---

१ अग्निदेवनामकं - २ उद्योगं - ३ भ्रुवः कुटिं-भ्रोरित्यं भृकुटिस्तां।
* त्रपाधोमुख

अपि पुत्रकलत्रैर्वा प्राणान् रक्षेत पण्डितः।
विद्यमानैर्यतस्तैः स्यात् सर्वं भूयोऽपि देहिनां॥४०२॥

तथा च। येन केनाप्युपायेन शत्रुणाप्यशुभेन वा।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्॥४०३॥
यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागे धनादिषु।
तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति तैर्नष्टैर्नष्टमेव तत्॥४०४॥

एवमभिधाय दमनकः करटकपार्श्वमगमत्। करटको ऽपि तं दृष्ट्वा प्रोवाच। भद्र किं कृतं त्वया तत्र गतेन। दमनक आह। मया तावन्नीतिबीजनिर्वापणं कृतं। परमस्तद्दैवपर्यायायत्तं। उक्तं च।

परोऽप्युरुवे ऽपि ह्येवं त्र कृत्यं कार्यं विपश्चिता।
आत्मदोषविनाशाय स्वचित्तस्थप्रभानाथ च॥४०५॥

करटक आह। तत् कथय त्वया कीदृक् नीतिबीजं निर्वापितं। सो ऽब्रवीत्। मया ऽन्योन्यं तावत्यां मिथ्याप्रजल्पनेन भेदस्तथा विहितो यथा भूयो मन्त्रयन्तावेकस्थानस्थितौ न द्रक्ष्यसि। करटक आह। अहो न युक्तं भवता विहितं। यतः परस्परं तौ स्नेहार्द्रहृदयौ सुखाश्रयौ कोपसागरे प्रक्षिप्तौ। उक्तं च।

अविरुद्धं सुखस्थं यो दुःखमार्गे नियोजयेत्।
जन्मजन्मान्तरे दुःखी स नरः स्यादसंशयम्॥४०६॥

अपरं च यत् त्वं भेदमात्रेणापि तुष्टः। तदप्ययुक्तं। यतः सर्वो ऽपि जनो विरूपकरणे समर्थो भवति नोपकरणे। उक्तं च।

नाशयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुं।
पातयितुमस्ति शक्तिर्वायोर्वृक्षं न चोन्नमितुं॥४०७॥

दमनक आह। भो अनभिज्ञो भवान् नीतिशास्त्रस्य। तेनेतद्वीक्षितं। उक्तं च।

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता।
समो हि शिष्टैराम्नातो वर्त्स्यन्नाममयः स च॥४०८॥

तच्छत्रुभूतो ऽयमस्माकं मन्त्रिपदापहरणात्। उक्तं च।

पितृपैतामहं स्थानं यो यस्यात्र जिगीषते।
सतस्य सहजः शत्रुरुच्छेद्यो ऽपि प्रिये स्थितः॥४०९॥

---

१ भवति-२ अंधीनं-३ अज्ञाता-४ शत्रुः-५ आख्याती-६ रोगः-७ नेतुमिच्छति-

॥पञ्चतन्त्रकं॥

तन्मया स उदासीनतया समानीतो ऽभयप्रदानेन यावत् तावदहमपि तेन - साचिव्यकरणात् प्रत्याश्वासितः। अथवा साध्विदमुच्यते।

दद्यात् साधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय प्रवेशं।
तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमानः स्वयं सः॥
तस्माद्देयो विपुलमतिभिर्नावकाशो ऽधमानां।
जारो ऽपि स्याद्भवपतिरिति श्रूयते वाक्यतो ऽत्र॥४१०॥

तेन मया तस्योपरि वधोपाय एष विरचितः। येन देशत्यागो मृत्युर्वा भविष्यति। तच्चतो मुक्तान्योन्न ज्ञास्यति। तन्मया युक्तमेतत् स्वार्थाय प्रतिष्ठितं। उक्तं च यतः।

निस्त्रिंशं हृदयं कृत्वा वाणी क्षुरसोपमा।
विकल्पो ऽत्र न कर्तव्यो हन्यात् तन्नापकारिणं॥४११॥

अपरं विहतो ऽयेष सञ्जीवको ऽस्मान्नुपभोग्यो भविष्यति। तदेकं तावद्वैरसाधनं। अपरं साचिव्यं भविष्यति तृप्तिश्चेति। तदुणत्रयं ऽस्मिन्नुपस्थिते कस्मान्मां दूषयिष्यति ज्ञाज्यभावात्। उक्तं च यतः।

परस्य पीडनं कुर्वन् स्वार्थसिद्धिं न पण्डितः।
मूढबुद्धिर्न भक्षेत वने चतुरको यथा॥४१२॥

कथा १६ करटक आह। कथमेतत्। सो ऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे वज्रदंष्ट्रो नाम सिंहः। तस्य चतुरकक्रव्यमुखनामानौ शृगालकौ कृतभृतौ सदैवानुगतौ तत्रैव वने प्रतिवसतः। अथान्यदिने सिंहेन कदाचिदासन्नप्रसवा प्रसववेदनया स्व यूथाद्भ्रष्टेभ्युपविष्टा कस्मिंश्चिद्गुहाद्वारे समासादिता। अथ तां आपाद्य यावदुदरं स्फोटयति तावज्जीवद्भुदासेरकशिशुर्निः क्रान्तः। सिंहो ऽपि दासेरक्याः पिशितेन परां तृप्तिमुपागतः। परं स्नेहाद्बालदासेरकं स्वकं गृहमानीय तमुवाच। भद्र न ते ऽस्ति मृत्योर्भयं मतो नान्यस्मादपि। तत् स्वेच्छयात्र वने चतुरकक्रव्यमुखाभ्यां क्रीडितेन क्षाम्यतामिति। यतस्ते शङ्कुसदृशौ कर्णौ ततः शङ्कुकर्णो नाम भविष्यति। एवमनुष्ठिते चत्वारो ऽपि त एवस्थानविहारिणः परस्परमनेकप्रकारं गोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति। शङ्कुकर्णो ऽपि यौवनपदवीमारूढः क्षणमपि न तं सिंहं मुञ्चति। अथ कदाचिद्वज्रदंष्ट्रस्य मत्तगजेन सह युद्धमभवत्। तेन मदवीर्या-

---

१ स्वीयपदे - २ अन्यश्चेति पदविभागः - ३ उद्दः -

+ क्षां

न स दन्तप्रहारैस्तीक्ष्णा क्षतशरीरो विहितो यथा कथञ्चिन्न दैवाद्व्यापादितः। ततश्च प्रहारजर्जरितदेहो यदा स प्रचलितुं न शक्नोति तदा क्षुत्क्षामकण्ठस्तान् भृत्यानुपेत्य च। भो अनिच्छता किञ्चित् सत्वं येनाहमेवं स्थितो ऽपि तद्व्यापादनात्पुनः पुनरुक्तं च क्षुत्क्षीणाशं करोमि। तत्कुरुत ते त्रयो ऽपि तत्रैव वने सन्ध्याकालं यावत् परिक्षान्ताः। परं न किञ्चिदपि सत्वं समासादितं। अथ चतुरकश्चिन्तयामास। यदि शङ्कुकर्णो ऽयं व्यापाद्यते तदा सर्वेषां कतिचिद्दिनानि तृप्तिर्भवति। परं नैनं स्वामी विश्वासादपरमपि तत्त्वाच्च विनाशयिष्यति। अथ बुद्धिप्रभावेन स्वामिनं मृतिवोध्य तथा करिष्ये यथा व्यापादयिष्यति। उक्तं च।

अवध्यं वाथवाऽगम्यमकृत्यं नास्ति किञ्चिन।
लोके बुद्धिमतां बुद्धेस्तत्त्वात् तां हि नियोजयेत्॥ ७३॥

एवं विचिन्त्य शङ्कुकर्णमिदमाह। भो शङ्कुकर्ण स्वामी तावत् पथ्यदनेन क्षुधया परिपीड्यते। स्वाम्यभावादस्माकमपि सत्वं विनाशः समायातः। ततो वाक्यं किञ्चित् स्वार्थं वदिष्यामि। तच्छ्रूयतां। भो भद्र शीघ्रतरं निर्वेदय। येन ते वचनमविकल्पः करोमि। अपरं स्वामिनो हिते कृते मया सुकृतशतं कृतं भविष्यति। चतुरक आह। भो भद्र आत्मीयशरीरं द्विगुणलाभेन स्वामिने प्रयच्छ। येन ते द्विगुणं शरीरं भवति। स्वामिनः पुनः प्राणयात्रा भवति। तच्छ्रुत्वा शङ्कुकर्णः प्राह। भद्र यद्येवं तदा ममेदमेवेदं प्रयोजनं। तदुच्यतां स्वाम्येतदेव क्रियतामिति। परमत्र विषये धर्मशास्त्रेषु यत्नवन्तः। एवं निश्चित्य सर्वे ते सिंहसकाशमाजग्मुः। ततश्चतुरक आह। देव किञ्चित् सत्वं प्राप्तमद्य। भगवानादिशो ऽयास्तं गतः। तद्यदि द्विगुणदृढौस्थ शङ्कुकर्णस्य शरीरं प्रयच्छसि धर्मप्रतिभुवा। तदासौ स्वशरीरं ददाति। सिंह आह। यद्येवं तदा सुन्दरतरं। अस्य व्यवहारस्य धर्मप्रतिभूः क्रियतां। अथ सिंहवचनान्नरं हस्तगालाख्यो विदारितकुक्षिः शङ्कुकर्णः पञ्चत्वमुपागतः। अथ हृष्टचतुरकमाह। भो चतुरक यावदहं नदीं गत्वा स्नानदेवतार्चनविधिं निर्वर्त्यागच्छामि। तावत् त्वयाऽप्रमत्तेन भाव्यं। इत्युक्त्वा नदीं गतः। अथ तस्मिन् गते चतुरकश्चिन्तयामास। कथं ममैकाकिनो भोज्यो ऽयमुष्ट्रो भविष्यति। इति विचिन्त्य कव्यमुखमाह। भो कव्यमुख क्षुधार्तो भवान्। तद्यावदसौ स्वामी आगच्छति। तावत् त्वमस्योष्ट्रस्य मांसं भक्षय। अहं तं स्वामिनो ऽग्रे निर्दोषं प्रतिपादयिष्यामि

---

* आमीन इत्यादिक-

मि। सो ऽपि तच्छ्रुत्वा किञ्चिन्मांसं यावद्दास्वादयति तावच्चंचुरकेणाभिहितं भो भो ऋष्यमुख समागच्छति स्वामी। तत् त्वत्केनं दूरे निष्ठ येनास्य भक्षणं न विकल्पयति। तथानुष्ठिते सिंहः समायातः। यावदुष्टुं पश्यति तावद्विक्रीकृतहृदयोदासेरकः। ततो भ्रकुटीं कृत्वा परुषतरमिदमाह। अहो केनैष उष्टु उच्छिष्टतां नीतः। येन तमपि व्यापादयामि। एवमभिहिते ऋष्यमुखश्चतुरकमुखमवलोकयति। किल वद किञ्चिद्येन मम शान्तिर्भवति। अथ चतुरको विहस्योवाच। भो ममाग्रे ऽपि क्रमेलकहृदयं भक्षयित्वा। अधुना मम मुखमवलोकयसि। तदास्तां दुर्गतेतरोः फलमिति। तदाकर्ण्य ऋष्यमुखः प्राणभयाद्देशान्तरमनागमन्नाथ गतः। सिंहश्च तत्रैव तिष्ठति। एतस्मिन्नन्तरे दैवयोगात् तेनैव मार्गेण महादासेरकसार्थो भाराक्रान्तः समागच्छति। तस्याग्रे सरस्योष्टुस्य कण्ठे महती घण्टा प्रबध्नास्ते। तस्याः शब्दं दूरतो ऽपि समाकर्ण्य सिंहश्चतुरकमाह। भद्र ज्ञायतां किमेष रौद्रः शब्दः श्रूयते ऽश्रुतपूर्वः। तच्छ्रुत्वा चतुरकः किञ्चिद्दूरान्तरं गत्वा। सत्वरं तमभ्येत्य सवेगमुवाच। स्वामिन् गम्यतां गम्यतां यदि शक्नोषि गन्तुं। सो ऽब्रवीत्। भद्र किमेवं मां व्याकुलयसि। तत् कथय। किमेतदिति। चतुरक आह। स्वामिन्नेष धर्मराजस्तवोपरि कुपितः। यत् किलानेन मदीयदासेरको मां प्रतिभुवं दत्त्वा कालएक व्यापादितः। तत् सहस्रगुणमात्मीयमुष्टुस्य सकाशाद्ग्रहीष्यामि। इति निश्चित्य बृहदुष्टुमानमादायाग्रेसरोष्टुस्य ग्रीवायां बध्वा। बध्वादासेरकसन्तानपि पितृपैतामहानादाय वैरनिर्यातनार्थं प्रधानएव। सिंहो ऽपि तत् सर्वं दूरादेवावलोक्य मृतमुष्टुं परित्यज्य स्व प्राणभयात् प्रणष्टः। चतुरको ऽपि शनैः शनैस्तस्योष्टुस्यमांसं भक्षयामास। अतो ऽहं ब्रवीमि।

परस्य पीडनं कुर्वन् स्वार्थसिद्धिं च पण्डितः।
मूढबुद्धिर्न भक्षेत वने चतुरको यथा॥४१४॥

अथ गते दमनके सञ्जीवकश्चिन्तयामास। अहो किमेतन्मया कृतं। यच्छष्कोजिना मांसाशिना सह मैत्र्यनुग्रहः कृतः। अथवा साधु चेदमुच्यते।

अगम्यानि पुमान् याति यो ऽसेव्यांश्च निषेवते।

---

१ उष्ट्रहृदयं-२ अनीतिवृक्षस्य-३ वैरनिराकरणार्थं

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥४१५॥

तत् किं करोमि। क्व गच्छामि। कथं मे शान्तिर्भविष्यति। अथवा तमेव पिङ्गलकमनुगच्छामि। कदाचिच्छरणागतं मां रक्षति। प्राणैर्न वियोजयति। उक्तं च यतः।

धर्मार्थं यत्तमापीह विपदो दैवादादि स्युः क्वचित्।
तत् तासामुपशान्तये सुमनिभिः कार्यो विशेषान्नयः।
लोके ख्यातिमुपागतान्न सकले लोकोक्तिरेषा यतः।
दग्धानां किल वह्निना हितकरः सेको ऽपि तस्योद्भवः॥४१६॥

तथा च। लोके ऽथवा तनुभृतां निजकर्मपाकं।
नित्यं समाश्रितवतां सुहितक्रियाणां।
भावार्जितं शुभमथाप्यशुभं निकामं।
यद्भावि तद्भवति नात्र विचारहेतुः॥४१७॥

अपरं चान्यत्र गतस्यापि मे क्वचिद्दुष्टसत्त्वस्य मांसाशिनः सकाशान्मृत्युर्भविष्यति। तद्दूरं सिंहात्। उक्तं च।

महर्द्धेः स्पर्धमानस्य विपदेव गरीयसी।
दन्तभङ्गे हि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे॥४१८॥

तथा च। महतो ऽपि क्षयं लब्ध्वा श्लाघ्यं नीचो ऽपि गच्छति।
दानार्थी मधुपो यद्वद्गजकर्णसमाहतः॥४१९॥

एवं निश्चित्य स स्खलितगतिर्मन्दं मन्दं गत्वा सिंहाश्रयं पश्यन्नपटस्थ[1] इव हो साधु चेदुच्यते।

अन्तर्लीनभुजङ्गमं गृहमिव व्यालाकुलं वा वनं।
ग्राहाकीर्णमिवाभिरामकमलच्छायासनाथं सरः॥
नानादुष्टजनैरसत्यवचनैः क्रूरैरनार्यैर्युतं।
दुःखेनैव विगाह्यते प्रचकितैराज्ञां गृहं वाहितैः॥४२०॥

एवं पठन् दमनकोक्ताकारं दृष्ट्वा तं पिङ्गलकं स चकितः संवृतशरीरो दूरतरं प्रणाममकृत्वा विनाप्युपविष्टः। पिङ्गलको ऽपि तथाविधं विलोक्य दमनकलक्षयं अ

---

१ वेत्रधरो नास्ति प्र०-२ यत्नवतां-३ अतिशयेनगुर्वीत्यतिगरीयसी-४ गजानां-५ मदोदकार्थी-६ व्याघ्रः सिंहादिः-७ गोहनाडेसावजङ्घेति प्र०-८ समुद्रवत्-९ अज्ञः-

दृष्टानः कोपात् तस्योपरि पपात। अथ सञ्जीवकस्तं पिङ्गलकं रुधिरनरवरं विकृतविनश्वरं दृष्ट्वा शृङ्गाभ्यां तदुदरमुल्लिख्य कथमपि तस्मादुपेतः। पुनरपि शृङ्गाभ्यां तं हन्तुमिच्छन् युद्धायावस्थितः। अथ द्वावपि तौ पुञ्जितपलाशप्रतिमौ परस्परवधकाङ्क्षिणौ दृष्ट्वा करटकः साक्षेपं दमनकमुवाच। भो मूढमते यदनयोर्विरोधस्त्वया कृतः तन्न साधु विहितं। यतः सकलमपि वनमिदं व्याकुलीकृतं भवता। तत् त्वं न नीतितत्त्वं वेत्सि। उक्तं च नीतिविद्भिः।

कार्याण्युत्तमदण्डसाहसफलान्यायासबाध्यानि ये।
प्रीत्या संशमयन्ति नीतिकुशलाः साम्नैव ते मन्त्रिणः।
निःसाराल्पफलानि ये स्वविधिना वाञ्छन्ति दण्डोद्यमैः।
तेषां दुर्नयचेष्टितैर्नरपते शोच्यते श्रीस्तुलां॥४२१॥

नद्यदि स्वाम्यभिघातो भविष्यति। तत् किं त्वदीयमन्त्रबुध्या क्रियते। अथ सञ्जीवको न वध्यते। तथापेक्षणीयं। यतः प्राणसन्देहात् तस्य च वधः। तन्मूढ कथं त्वं मन्त्रिपदमभिलषसि। सामसिद्धिं न वेत्सि। तदृथा मनोरथो ऽयं ते दण्डरूक्षो। उक्तं च।

सामादिदण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयम्भुवा।
तेषां दण्डस्तु पापीयांस्तस्माद्दण्डं विवर्जयेत्॥४२२॥

तथा च। साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति किं तीक्ष्णपटोलेन॥४२३॥

तथा च। साम्नैवादौ प्रयोक्तव्यं कार्यं कार्यविचक्षणैः।
सामसिद्धा हि विषयो न प्रयान्ति पराभवं॥४२४॥

अन्यच्च। न चन्द्रेण न चौषध्या न सूर्येण न वह्निना।
साम्नैव विलयं याति विद्वेषि प्रभवं तमः॥४२५॥

तदत्र त्वं मन्त्रित्वमभिलषसि। तदप्ययुक्तं। यतस्त्वं मन्त्रिगतिं न वेत्सि। यतः प्रभोर्निग्रहो मन्त्रः। स च कर्मणामारम्भोपायः। पुरुषद्रव्यसम्पत्। देशकालविभागः। विनिपातप्रतीकारः। कार्यसिद्धिश्चेति। सो ऽयं स्वाम्यमात्ययो रेकतमस्य किं वा द्वयोरपि विनिपातः सम्पद्यते लग्नं। तद्यदि कांचिच्छक्तिरस्ति। तद्विचिन्त्यतां विनिपातप्रतीकारः। किमन्यान्ते हि मन्त्रिणां बुद्धिपरीक्षा। तन्मूर्खं तत् कर्तुमयुक्तं यतो विपरीतबुद्धिरसि। उक्तं च।

---

१ कृत्य- २ अनर्थ- ३ कार्याणि- ४ पञ्चप्रकारं-

पातयितुमेवनीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुं।
पातयितुमस्ति शक्तिर्नारवोरुद्धर्तुमुन्नितपदं॥४२६॥

अथवा न नेदोषोऽयं स्वामिनो दोषो यस्ते मंदमतेर्वाक्यं श्रद्दधानि। उक्तं च।

नराधिपा नीचजनानुवर्त्तिनो बुधोपदिष्टेन पथा न यान्तिये।
विशन्ति ते दुर्गसमागनिर्गमं समस्तसम्बाधनमर्थपञ्जरं ४२७

तद्यदि तवस्य मन्त्री भविष्यसि। तदान्योऽपि कश्चिन्नास्य समीपे सा धुजनः समेष्यति। उक्तं च।

गुणालयोऽप्यसन्मन्त्री नृपतिर्नाधिगम्यते।
प्रसन्नस्वादुसलिलो दुष्टग्राहो यथाह्रदः॥४२८॥

तथा च शिष्टरहितस्य स्वामिनोऽपि नाशो भविष्यति। उक्तं च।

चित्रास्वादकथैर्मृत्योरनायासितकार्मुकैः।
ये रमन्ते नृपास्तेषोरमन्ते रिपवः श्रिया॥४२९॥

तत् किं ते मूर्खस्योपदेशेन। केवलं दोषो न गुणः। उक्तं च।

नानाम्यं नाम्यते दारु नाश्मनि स्यात् क्रियाफला।
सूचीमुखं विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते॥४३०॥

कथा १७ दमनक आहं। कथमेतत्। करटकोऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चित् पर्वतेकदेशे वानरयूथं। तच्च कदाचिद्धेमन्तसमये शीतकठोरवातसंस्पर्शवेपमानैकलेवरं तुषारवर्षोद्दंभवर्षघनधारानिपातसमाहतं न कथञ्चिच्छान्तिमगमत्। अथ केचिद्वानरा वह्निकणसदृशानि गुञ्जाफलान्यवलोक्य वह्निबाल्यया फूत्कुर्वन्तः समन्ततस्तस्थुः। अथ सूचीमुखो नाम पक्षी तेषां तं वृथायासमवलोक्य प्रोवाच। भो सर्वे मूर्खा यूयं नैते वह्निकणाः। गुञ्जाफलान्येतानि। तत् किं वृथाश्रमेण। नैतस्मात्शीतरक्षा भविष्यति। तदन्विष्यतां कश्चिन्निर्वातो वनप्रदेशः। गुहा वा गिरिकन्दरं वा। अद्यापि सारोपा मे पादश्यन्ते। अथ तेषामेकतमो वृद्धवानरस्तमुवाच। भो मूर्ख किं वृथा नेन व्यापारेण। तन्नीनेन स्थीयतां। उक्तं च।

---

१ उद्दुस्य-२ अमन्-मंत्रीपक्षस्य-३ अन्यायार्जितधनुष्यैः-४ कंपमानदेहं-५ हिमव धेर्ण-६ गृहीत्वा-

मुहुर्विस्मितकर्माणं धूत्कारं पराजितं।
नालापयेद्विवेकज्ञो यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः॥४३१॥

तथा च। आरेवटकं वृथाक्लेशं मूर्खं व्यसनसंस्थितं।
आलापयति यो मूढः स गच्छति पराभवं॥४३२॥

सोऽपि तमनादृत्य भूयोऽपि वानराननवरतमाह। भो किं वृथाक्लेशं न। अर्थं यावदसौ न कथञ्चित् प्रलपन् विरमति। तावदेकेन वानरेण व्यर्थश्रमवान् कुपितेन पक्षाभ्यां गृहीत्वा शिलायामास्फालितः। उपरतश्च। अतोऽहं ब्रवीमि।

नानाम्यं नाम्यते दारु नाश्मनि स्यात् क्षुरक्रिया।
मूर्खो मूर्खं विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते॥४३३॥

तथा च।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शांतये।
पयः पानं भुजंगानां केवलं विषवर्द्धनं॥४३४॥

अन्यच्च। उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने।
पश्य वानरमूर्खेण सगृही निर्गृही कृता॥४३५॥

कथा १८ दमनक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे शमीवृक्षः। तस्यलम्बमानशिखायां कृतावासावरण्यचटकदम्पती वसतः स्म। अथ कदाचित् तयोः कूजवसंस्थयोर्हेमंतसमयो मन्दं मन्दं वर्षितुमारब्धः। अत्रान्तरे कश्चिच्छार्दूलमृगो वातातपरसमाहतः शीतदूषितशरीरो दन्तवीणां वादयन् वेपमानस्तच्छमीमूलमासाद्योपविष्टः। अथ तं तादृशमवलोक्य चटका आह। भो भद्र।

हस्तपादसमोपेतो दृश्यसे पुरुषाकृतिः।
शीतेन म्रिद्यसे मूढ कस्मान्न कुरुषे गृहं॥४३६॥

एतच्छ्रुत्वा सो वानरः सकोपमाह। अधमे कस्मात्त्वं मौनव्रतं भवसि। अहो धार्ष्टमत्याः गृहमासाद्य मामुपहससि। यतः।

सूचीमुखी दुराचारा रण्डा पण्डितवादिनी।
नाशङ्कसे भजन्त्यन्ती यत् किमेनां न हन्म्यहं॥४३७॥

---

१ गृध्रः-२ वानरः-

एवं भलप्य, नृपाह । मुग्धे किं तव मयोपरि चिन्तया । उक्तं च ।

वाच्यं श्रद्धासमेतस्य पृच्छतोऽत्र विवेकिना ।
प्रोक्तं पृच्छा विहीनेऽस्यादरण्यरुदितोपमं ॥४३८॥

तत् किं बहुना । तावत् स कीशो तया निजकुलोदयगर्वितयाभिहितो यावत् तो शमीमारुह्य तस्याः कुलायः शतधा खण्डशः कृतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।
पश्य वानरमूर्खेण सुगृही निर्गृही कृता ॥३३९॥

नन्मूर्खे गुरुभिः शिक्षितोऽपि न शिष्यसे त्वं । अथवा न ते दोषोऽस्ति । यतः साध्वोः शिक्षा गुणाय सम्पद्यते नासाधोः । उक्तं च ।

किं करोत्येव पाण्डित्यमस्थाने विनियोजितं ।
अन्धकारप्रनिच्छन्ने यदे दीप इवाहितः ॥४४०॥

ततं ते व्यर्थपाण्डित्यमाश्रित्य मम वचनमशृण्वान आत्मशान्तिमपि न देसि । तन्नूनमपजातस्त्वं । उक्तं च ।

जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः ॥४४१॥
मातृतुल्यगुणो जातस्तनुजातः पितुः समः ।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥४४२॥

उक्तं च । रामो हेममृगं न वेत्ति अपि च ।

अप्यात्मनो विनाशं गणयति न खलः परव्यसनदृष्टः ।
प्रायो मस्तकनाशे समरमुखे नटति कबन्धः ॥४४३॥

अहो साध्विदमुच्यते ।

धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च द्वावेतौ विदितौ मम ।
पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात् पिता धूम्रेण घातितः ॥४४४॥

कथा १९ दमनकं आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् । अस्तिकस्मिंश्चिद् धिष्ठाने धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वौ मित्रे भतिवसतः स्म । अथ कदाचित् पापबुद्धिनाचिन्तितं । अहं तावन्मूर्खो दरिद्रोपहतश्च । तदेनं

---

१ नागरः - २ भक्षितगृह - ३ मूर्खः - ४ बुद्धगुरवे - ५ आशीरन्यकेतरं

धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वा। अस्याश्रयेणार्थोपार्जनं कृत्वा। एनमपि बन्धयित्वा रूस्वीभवामि॥ अन्यस्मिन्नहनि सधर्मबुद्धिं प्राह। भो मित्र वार्द्धकाभावे किं त्वयाविचेष्टितं स्मरसि। देशान्तरमदृष्ट्वा कोऽपि शुकजनस्य वार्त्तां कथयिष्यसि। उक्तं च।

देशान्तरेषु बहुविधभाषावेषादि येन न ज्ञातं।
भ्रमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मनो व्यर्थं॥४४५॥

तथाच। विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक्।
यावद्भ्रमति न भूमौ देशाद्देशान्तरं हृष्टः॥४४६॥

अथ तस्य वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनास्तेनैव सह गुरुजनाभ्यनुज्ञातः शुभे ऽहनि देशान्तरं प्रस्थितः। तत्र धर्मबुद्धिप्रभावेन भ्रमता पापबुद्धिनापि-पभूततरं वित्तमार्जितं। ततश्च द्वावपि तोपभूतोपार्जित द्रव्यौ प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रत्यौत्सुक्येन निवृत्तौ। उक्तं च यतः।

मासादिद्यार्थशिल्पार्जा देशान्तरनिवासिना।
क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत्॥४४७॥

अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः। भद्र न सर्वमेतद्वित्तं गृहं प्रतिनेतुं युज्यते। यतः कुटुम्बिनो बान्धवाश्च प्रार्थ यिष्यन्ति। तदत्रैव वनगहने क्वापि भूमौ निक्षिप्य किञ्चिन्मात्रमादा य गृहं प्रविशावः। भूयोऽपि प्रयोजने सञ्जाते तन्मात्रं समेत्यास्मान् स्थानान्नेष्यावः। उक्तं च।

न वित्तं दर्शयेत् प्राज्ञः कस्यचित् स्वल्पमप्यहो।
मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः॥४४८॥

तथाच।

यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान्॥४४९॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह। भद्र तथैव क्रियतां। तथानुष्ठिते द्वावपि तौ स्वगृहं गत्वा सुखेन संस्थितवन्तौ। अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्नि शीथे ऽन्यां गत्वा तत् सर्वं वित्तं समादाय गर्तां पूरयित्वा स्वभवनं

५संस्थापितं-२उत्कण्ठया-३चतुःशतकोशवत्-

॥अथमं तन्त्रं॥

जगाम। अथाग्रेधुर्धर्मबुद्धिं समभ्येत्य प्रोवाच। सखे बहुकुटुम्बावृ॥ त्तिचिन्ताभावान् सीदावः। तद्वत्ता तत्र स्थाने किञ्चिच्चास्ति धनमाप्यते। सोऽब्रवीत्। भद्रं एवं क्रियतां। अथ द्वावपि तत् स्थानं यावत् स्व नतस्तावद्भिन्नं भाण्डं दृष्टवन्तौ। अत्रान्तरे पापबुद्धिरात्मशिरस्ता डयन् प्रोवाच। भो धर्मबुद्धे त्वयाहृतमेव तद्धनं नान्येन। यतो भूयोऽपि गर्तापूरणं कृतं। तत् प्रयच्छ मे तस्यार्द्धं। अथाहं राजकु ले निवेदयिष्यामि। स आह। भो दुरात्मन्। मैवं वद। धर्मबुद्धिः खल्वहं। नैतच्चौरकर्म करोमि। उक्तं च।

मातृवत् परदाराणि परद्रव्याणि लोष्टवत्।
आत्मवत् सर्वभूतानि वीक्षन्ते धर्मबुद्धयः॥४५०॥

एवं द्वावपि तौ विवादमानौ धर्माधिकरणं गतौ। प्रोचतुश्च परस्प रं दूषयन्तौ। अथ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैर्दिव्यार्थे यावन्नियोजि तौ तावत् पापबुद्धिराह। अहो न सम्यग्दृष्टोऽयं न्यायः। उक्तं च।

विवादेऽन्विष्यते पत्रं तद्भावेऽपि साक्षिणः।
साक्ष्यभावात् ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः॥४५१॥

तदत्र विषये मम इष्टदेवता साक्षिभूता तिष्ठति। साध्यावयोरेकतरं नो वा साधुं करिष्यति। अथ तैः सर्वैरभिहितं। भो युक्तमुक्तं भवता। उक्तं च यतः।

अस्मज्जोऽपि यदा साक्षी विवादे सम्प्रजायते।
न तत्र युज्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवता॥४५२॥

तदस्माकमप्यत्र विषये महत् कुतूहलं वर्तते। प्रभूषसमये युवाभ्यां ग्यस्माभिः सह तत्र वनोद्देशे गन्तव्यं। एतस्मिन्नन्तरे पापबुद्धिर्गृहे ग त्वा स्वं जनकं समुवाच। तात प्रभूतोऽयं मयार्थो धर्मबुद्धेश्चौरितः। स च तव वचनेन परिणतिं गच्छति। अन्यथास्माकं प्राणैः सह या स्यति। स चाह। वत्स तदद्य नं येन मोक्षा स्थिरतां गमयामि। पापबु द्धिः प्राह। तात अस्ति तस्मिन् प्रदेशे महाशमी। तस्यामहत् कोटरमस्ति। तत्र त्वं साम्प्रतमेव प्रविश। ततः प्रभाते यदाहं सत्यशपथं करोमि। तदा

---

१ विवादः- २ पूर्णिकाइंदवत्- ३ धर्मस्थानं- ४ शपथार्थं-

तया वाच्यं यद्धर्मबुद्धिश्चौर इति। तथानुष्ठिते सत्यूषे स्नात्वा पापबुद्धिर्धौ तैर्वस्त्रेण शौचाच्च।

आदित्यचन्द्रावनिलो नलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं मनश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मोहि जानाति नरस्य वृत्तं॥

अगवति वनदेवते आवयोर्मध्ये यश्चौरस्तं कथय। अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच। भो शृणुत शृणुत धर्मबुद्धिनापहृतमेतद्धनं। तदाकर्ण्य सर्वे ते राजपुरुषा विस्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धिना तच्छमीकोटरं वह्निमोज्यद्रव्यैः परिवेष्य वह्निना सन्दीपितं। अथ ज्वलति तस्मिन् स्वर्दग्धशरीरः स्फुरिताक्षः करुणं परिदेवयन् पापबुद्धिपिता शमीकोटरान्निश्चक्राम। ततश्च तैः सर्वैः दृष्टः। भो किमिदं। इत्युक्ते स पापबुद्धिर्विचेष्टितं सर्वमिदं तेषां निवेदयित्वोपरतः। अथ तं पापबुद्धिं शमीशारवायां प्रविलम्ब्यं राजपुरुषा धर्मबुद्धिं प्रशस्येदमूचुः। अहो साधिदमुच्यते।

उपायं चिन्तयेत् प्राज्ञः तथापायं च चिन्तयेत्।
पश्यतोबकमूर्खस्य नकुलेन हतावकाः॥४५४॥

कथा २० धर्मबुद्धिः प्राह। कथमेतत्। ते प्रोचुः। अस्तिः कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे बहुवकसनाथो वटपादपः। तस्य कोटरे कृष्णसर्पः प्रतिवसतिस्म। स च बकबालकानजातपक्षानपि सदैव भक्षयन् कालं नयति। अथैको बकस्तेन पक्षितान्यपत्यानि दृष्ट्वा शिरःवैराग्यात् सरस्तीरमासाद्य बाष्पपूरितनयनोः धोमुखस्तिष्ठति। तं च तादृक्स्थितं प्रवलोक्य कुलीरकः प्रोवाच। भाम किमेवं रुद्यते भवताद्य। स आह। भद्र किं करोमि। मन्दभाग्योः हं मम बालकाः स्वजनाश्च वटकोटरनिवासिना सर्पेण भक्षिताः। तद्दुःखदुःखितोः हं रोदिमि तत् कथय मे यद्यस्ति कश्चिदुपाय स्तद्विनाशाय। तदाकर्ण्य कुलीरकश्चिन्तयामास। अयं तावदस्मज्जातिसहजवैरी। तत् तथाविधं सत्यानृत सुपदेशं मयच्छामि। अन्येः पि बकाः सङ्घशयमायान्ति। उक्तं च।

नवनीत समां वाणीं कृत्वाचित्तं तु निर्दयं।

---

१ ॐग्निवटस्थः २ काषादि-३ मकुल- ४ सुंसुमदत्तिप्र-

तथा प्रबाध्यते शत्रुः सान्त्वयो म्रियते यथा॥५५५॥

आह च। राम यद्येवं तन्मत्स्यमांसखण्डानि नकुलबिलद्वारात् सर्पकोटरं यावत् प्रक्षिप। येन नकुलस्तन्मार्गेण गत्वा तं दुष्टसर्पं हत्वा शेषानि। तथानुष्ठिते मत्स्यमांसखण्डानुसारिणा नकुलेन कृष्णसर्पे निहते तेऽपि तद्भक्षाश्रया बकाः सर्वे शनैः शनैर्भक्षिताः। अतो वयं ब्रूमः। उपायं चिन्तयेत् प्राज्ञः तथापायं च चिन्तयेत्।

पश्यतो बकशूरस्य नकुलेन हता बकाः॥५५६॥

तदनेन पापबुद्धिनोपायश्चिन्तितो नापायः। तत्तस्मात्कलं भाषे। यतोऽहं ब्रवीमि।

धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च ह्यावेतौ विदितौ मम।

पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात् पिता धूम्रेण घातितः॥५५७

एवं मूढ त्वयाप्युपायश्चिन्तितो नापायः। तन्न भवसि त्वं सज्जनः। केवलं पापबुद्धिस्तत्र भवसि। त्वं मया परिज्ञातः स्वामिनः प्राणसन्देहानयनात्। प्रकटीकृतं त्वया स्वयमेवात्मनो दुष्टत्वं कौटिल्यं च। अथवा साधिदमुच्यते।

यत्नादपि कः पश्येच्छिरिवनामाहावनेः[1] सरणमार्गे।

यदि जलदध्वनिमुदितास्त एव मूढा न नृत्येयुः॥५५८॥

तद्यत्त्वं स्वामिनमप्येनां दशां नयसि। तदस्य द्विधस्य का गणना। तस्मान्नयमासन्नेन भवता न भाव्यं। उक्तं च।

तुल्यालोहसहस्रस्य खादन्ति यत्र मूषकाः।

गजं तत्र हरेच्छ्येनो बालके कोऽत्र विस्मयः॥५५९॥

कथा २१ दमनक आह। कथमेतत्। करटकः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने नान्दुको नाम वणिक्पुत्रः। अपरं च तत्रैव स्थाने वणिग्लक्ष्मणोनाम प्रतिवसति स्म। स च विभवक्षयाद्देशान्तरगमनं व्यचिन्तयत्। उक्तं च।

यत्रदेशे ऽथवास्थाने भोगान् भुक्ता स्वकीर्यतः।

---

[1] आहावः - कूपादुत्तंजलस्थापनार्थशिलादिरचितोगवादीनांसरपानार्हो कूपसन्निहितजलाशयः कुंडीइतिभ०

तस्मिन् विभवहीनो यो वसेत् स पुरुषाधमः॥४६०॥

तथा च। येनाहङ्कारयुक्तेन चिरं विलसितं पुरा।
दीनं वदति तत्रैव यः परेषां स निन्दितः॥४६१॥

तस्य च गृहे लोहभारयष्टिका पूर्वपुरुषोपार्जिता तुलापीत्। तां च श्रेष्ठिना धनदेवस्य गृहे निक्षेपभूतां कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः। ततश्च सुचिरं कालं यथेच्छया देशान्तरं भ्रान्त्वा पुनस्तत्रैव स्वपुरं समागम्य श्रेष्ठिनान्दुकं प्राह। भो श्रेष्ठिन् दीयतां मे सा निक्षेपतुला। स आह। भो नास्ति सा। त्वदीया तुला मूषकैर्भक्षिता। तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो प्राह। भो नान्दुक नास्ति ते दोषो यदि सा मूषकैर्भक्षितेति। ईदृशेवायं संसारः। न किञ्चिदत्र शाश्वतमस्ति। परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि। तत् त्वमात्मीयं शिशुकमेनं धनदेवनामानं मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषयेति। सोऽपि नान्दुको निजचौर्यभयाल्लक्ष्मणस्य शङ्कितः सं पुत्रमुवाच। वत्स पितृव्योऽयं ते लक्ष्मणः स्नानार्थं नद्यां यास्यति। तदमुनामनेन सह स्नानोपकरणमादायेति। अहो साधिदमुच्यते।

न भक्त्या कस्यचित् कोऽपि प्रियं प्रकुरुते नरः।
मुक्त्वा भयं प्रलोभं वा कार्यकारणमेव च॥४६२॥

तथा च। अत्यादरो भवेद्यत्र कार्यकारणवर्जितः।
तत्र शङ्का प्रकर्तव्या परिणामे सुखावहा॥४६३॥

अथा सौ नान्दुकपुत्रः स्नानोपकरणमादाय हृष्टमनाः लक्ष्मणेनसह प्रस्थितः। तथानुष्ठिते स लक्ष्मणः स्नात्वा तं धनदेवं नान्दुकपुत्रं निजगुहायां प्रक्षिप्य तद्वारं दृढशिलयावच्छाद्य च सत्वरं नान्दुकगृहमागतः। दृष्टश्च तेनवणिजा। भो लक्ष्मण क्वास्यतां कुत्र मे शिशुकं त्वया सह नदीं गतः। स आह। नदीतटाच्छ्येनेनाऽपहृत इति। श्रेष्ठ्याह। मिथ्यावादिन् किं क्वचिच्छ्येनो बालकं हर्तुं शक्नोति। तन् समर्पय मे सुतं। अन्यथा राजकुले निवेदयिष्यामि। स आह। भो

---

१ स्नानोपकरणं - स्नानसामग्रीहस्तोयस्यतं- २ ससाधणाइतिप्रसिद्धेनपक्षिणा-

सत्यवादिन् श्येनो बालकं न नयति। तथा मूषका अपि भारलोहघटितां तुलां न भक्षयन्ति। तदर्पय मे तुलां यदि दारकेण तव प्रयोजनं। एवं तौ विवदमानौ द्वावपि राजद्वारमागतौ। अत्र च नान्दुकस्तारस्वरेण प्रोवाच। भो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं वर्तते। मम शिशुरनेन चौरेणापहृतः। अथ धर्माधिकारिणस्तं लक्ष्मणमूचुः। भो समर्प्यतां श्रेष्ठिसुतः। स आह। किं करोमि। पश्यतो मे नदीतराच्छ्येनेनापहृतः तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः। भो न सत्यमभिहितं भवता। किं श्येनः पञ्चदशवार्षिकं पुत्रं हर्तुं समर्थः स्यात्। लक्ष्मणो विहस्याह। भो भो श्रूयतां महच्चनं।

तुलां लोहसहस्रस्य खादन्ति यत्र मूषकाः।
गजं तत्र हरेच्छ्येनो बालके को ऽत्र विस्मयः॥४६४॥

ते प्रोचुः। कथमेतत्। लक्ष्मणो ऽपि सर्वतुलावृत्तान्तमकथयत्। तच्छ्रुत्वा ते विहस्य नान्दुकस्य चरितं लक्ष्मणस्य च। द्वावपि तौ परस्परं सम्बोध्य तुलाशिशुप्रदानेन सन्तोषितौ। अतो ऽहं ब्रवीमि।

तुलां लोहसहस्रस्य खादन्ति यत्र मूषकाः।
गजं तत्र हरेच्छ्येनो बालके को ऽत्र विस्मयः॥४६५

करटकः पुनरब्रवीत्। तन्मूर्ख पिङ्गलकदत्तं सञ्जीवकप्रसादमसहमानेन त्वयैतत्कृतं। अहो साधिदमुच्यते।

प्रायेणात्र कुलान्विता नकुलजाः स्त्रीवल्लभं दुर्भगाः।
दातारं कृपणा ऋजूनृजवो वित्ते स्थितं निर्धनाः॥
वैरूप्योपहताश्च कान्तवपुषं धर्माश्रयं पापिनः।
नानाशास्त्रविचक्षणं च पुरुषं निन्दन्ति मूर्खाः सदा॥४६६

तथा च। मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या निर्धनानां महाधनाः।
व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः॥४६७॥

अथैवं वदतोस्तयोः सञ्जीवकः क्षणमेकं पिङ्गलकेन सहयुद्धं कृत्वा तस्य खरनखरप्रहारतो गतायुर्वसुन्धरापृष्ठे पतितः। अथ तं गतायुषमवलोक्य पिङ्गलकस्तद्गुणस्मरणादार्द्रहृदयः सन् प्रोवाच। भो मया पापेन सञ्जीवकं या

---

१ गजमपीत्यर्थः—

पादयता न युक्तं कृतं। यतो विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरं कर्म।उक्तं च।

भूमिक्षये राजविनाश एव भृत्यस्य वा बुद्धिमतो विनाशे।
न युक्तमुक्तं त्वनयोः समत्वं नष्टापि भूमिः सुलभा न भृत्याः॥

अपरं मयैष शष्पभुक्सानिध्यं प्रापितः। पश्चात् स्वयमेव हतः। एतच्च पापतरं कर्म कृतं।उक्तं च।

इतः सदेत्यप्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयं।
विषवृक्षोऽपि संवृद्धः स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतं॥४६९॥

तथा मया सभामध्ये सोऽयं सदैव शंसितः। तत् किं कथयिष्यामि परेषां गुरुसन्मानपूजितमित्राणामग्रे।उक्तं च।

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि।
न तस्य दोषो कर्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा॥४७०॥

एवं विलपन्तं दमनकः समुपेत्य सहर्षमिदमाह। देव कातरतमस्त्वमेवैषन्या यः। यच्छष्पभुजं द्रोहकारिणं हतेत्थं शोचसि। तन्नैतदुपपन्नं भूभुजां।उक्तं च यतः।

पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो भार्याथवा सुहृत्।
प्राणद्रोहं यदा गच्छेदुक्तव्यो नास्ति पातकं॥४७१॥

तथा च। राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी
स्त्री चात्रपा दुष्टमतिः सहायः॥
प्रेष्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी
त्याज्या अमी यश्च कृतं न वेत्ति॥४७२॥

अपि च। सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या॥
भूरिव्यया प्रचुरवित्तसमागमा च
देवाद्भुनेव नृपनीतिरनेकरूपा॥४७३॥

अपि च। अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते।
पूजयन्ति नरा नागान्न तार्क्ष्यं नागघातिनं॥४७४॥

---

१ अनिशमेवंप्रायं पापतर - २ श्लाघिकः - ३ शुष्कं - ४ दयालुः - ५ निर्लज्जा - ६ भृत्यः - ७ गतं -

तथा च। अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः॥४७५॥

एवं तेन सम्बोधितः पिङ्गलकः सञ्जीवकशोकं परित्यज्य दमनकं साचिव्यपदमा रोप्य। स्वयं सुखेन राज्यमकरोत्।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके-
मित्रभेदो नाम प्रथमं तन्त्रं
समाप्तं

अथेदमारभ्यते मित्रसम्प्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रं तस्यायमाद्यः श्लोकः।

असाधना अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः।
साधयन्त्याशु कार्याणि काकारेर्मृगकूर्मवत्॥१॥

तद्यथानुश्रूयते। अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरं। तस्य नातिदूरस्थो महोच्छ्रायवान् नानाविहङ्गोपभुक्तफलः कीटैरावृतकोटरश्छायास्वासितपथिकजनो मृहान्यग्रोधपादपोऽस्ति युक्तमथवा मोक्तं च।

छायासक्तमृगः शकुन्तनिवहैर्विश्रम्भिलुप्तच्छदः।
कीटैरावृतकोटरः कपिकुलैः स्कन्धे कृतप्रश्रयः।
विभ्रब्भो मधुपैर्निपीतकुसुमः श्लाघ्यः स एव द्रुमः।
सर्वाङ्गैर्बहुसत्त्वसङ्गसुखदो भूतारभूतो ऽपरः॥२॥

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म। स कदाचित् प्राणयात्रार्थं एरमुद्दिश्य प्रचलितो यावत् पश्यति तावज्जालहस्तो ऽतिकृष्णाननुः स्फुटितचरण ऊर्ध्वकेशो यमकिङ्करसाकारो लुब्धकः सम्मुखोऽभूत्। अथ तं दृष्ट्वा शङ्कितमना व्याचिन्तयत्। अहो ऽयं दुरात्मा मदाश्रय वटपादपसम्मुखो गच्छति। तन्न ज्ञायते किमद्य वटनिवासिनां विहङ्गमानां सङ्क्षयो भविष्यति न वा। एवं बहुविधं विचिन्त्य तल्लक्षणान्निवृत्य तमेव वटपादपं गत्वा तान् सर्वान् विहङ्गमान् प्रोवाच। भो अयं दुरात्मा लुब्धको जालतण्डुलहस्तः समभ्येति तत् सर्वथा तस्य न विश्वसनीयं। एष जालं प्रसार्य तण्डुलान् प्रक्षेप्स्यति ते तण्डुला भवद्भिः सर्वैरपि कालकूटसदृशा द्रष्टव्याः एवं वदतस्तस्य स लुब्धकस्तत्र वटतल आगत्य तज्जालं प्रसार्य सिन्दुवारसदृशांस्तण्डुलान् प्रक्षिप्य नातिदूरं गत्वा निभृतं स्थितः। अथ ये तत्र पक्षिणः स्थितास्ते लघुपतनकवाक्यार्गलया निवारितास्तांस्तण्डुलान् हला हलाङ्कुरानिव वीक्षमाणास्तस्थुः। अभ्यन्तरे चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः सहस्रपरिवारः

---

१ उदुम्बर २ वृक्षगतबिलं ३ पक्षः ४ वृक्षविशेषः

+ भूमारभूतो * निश्चमाणास्तस्थुः

प्राणयात्रार्थं परिभ्रमंस्तांस्तण्डुलान् दूरतोऽपश्यत्। अथ लघुपतनकेन निवार्यमाणोऽपि जिह्वालोल्यात् तद्ग्रहणार्थमपतत्। सपरिवारो निबद्धश्च। अथवा साधिद मुच्यते।

जिह्वालोल्यप्रसक्तानां जलमध्यनिवासिनां।
अचिन्तितो वधो ज्ञानां मीनानामिव जायते॥३॥

अथवा दैवप्रतिकूलतया भवत्येवं। न कश्चिदस्य दोषः। उक्तंच।

पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान्।
रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासम्भवो लक्षितः।
अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं।
प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते॥४॥

तथा च। कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसां।
बुद्धयः कुटिलागाभिन्यो भवन्ति महतामपि॥५॥

अत्रान्तरे लुब्धकस्तान् बद्धान् विज्ञाय प्रहृष्टमनाः प्रोद्यतयष्टिर्वधार्थं प्रधावितः। चित्रग्रीवो ऽप्यात्मानं सपरिकरं बद्धं मत्वा लुब्धकमायान्तमवलोक्य तान् कपोतानूचे। अहो न भेतव्यं।उक्तंच यतः।

व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते।
स तेषां पारमाप्नोति तत्प्रभावादसंशयं॥६॥

तथा च। सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता।
उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा॥७॥

तत् सर्वे वयं हेलयोड्डीय सजाला अस्यादर्शनं गत्वा मुक्तिं प्राप्नुमः। नो चेद्वयमिव कुर्वाः सन्तो हेलया समुत्पतनं न करिष्यथ। तदा मृत्युमवाप्स्यथेति। उक्तं च।

तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः।
बहुसूत्रादयोऽजस्रं निबध्नन्त्यगमानपि॥८॥

तथानुष्ठिते लुब्धकस्य जालमादायाकाशेन गच्छतस्तान् भूतलस्थो लुब्धकः पर्यधावत्। तत ऊर्ध्वनयनः श्लोकमेनमपठत्।

अकृशादिव चिन्तितमुपतिष्ठति सिन्धुमेव पुण्यवतां।
उड्डीयापुण्यवतां गच्छन्ति कपोतकाः पश्य॥९॥

---

१ पाशकः २विपरीतगामिन्यः ३पारधी ४ अपुण्यवतां मध्ये एते कपोताइतिसंबंधः

अथवा। जालमादाय गच्छन्ति सहसा पक्षिणोऽप्यमी।
यावच्च विवदिष्यन्ते पतिष्यन्ति न संशयः॥ १०॥

लघुपतनकोऽपि प्राणयात्रामात्रियां त्यक्त्वा किमत्र भविष्यतीति कुतूहलात् तत्पृष्ठलग्नोऽनुससार। अथ दृष्टिगोचरान् कपोतान् विज्ञाय लुब्धको निराशः श्लोकमेनं पठन् निवृत्तः।

न हि भवति यन्न भाव्यं हि भाव्यं विनापि यत्नेन।
करतलगतमपि नश्यति यस्य तु भवितव्यता नास्ति॥ ११॥

तथा च। पराङ्मुखे विधौ चेत् स्यात् कथञ्चिद्रविणागमः।
तत् सोऽन्यदपि सङ्कृत्य याति शङ्कुनिधिर्यथा॥ १२॥

तदास्तां तावदिहहङ्कृतामिषलोभो यावत् कुटुम्बजीवनोपायभूतं जालमपि मे नष्टं। चित्रग्रीवोऽपि लुब्धकमदर्शनीभूतं विज्ञाय तान् कपोतानुवाच। भो निवृत्तः स दुरात्मा लुब्धकः। तत् सर्वैरपि स्वस्थैर्गम्यतां गिरिलारोप्यस्य नगरस्य प्रागुत्तरदिग्भागे। तत्र मम सुहृद्धिरण्यको नाम मूषकः सर्वेषां पाशच्छेदनं करिष्यति उक्तं च यतः।

सर्वेषामेव मर्त्यानां व्यसने समुपस्थिते।
बाङ्मात्रेणापि साहाय्यं मित्रादन्यो न सन्धये॥ १३॥

एवं ते कपोताश्चित्रग्रीवेण सम्बोधिता हिरण्यकबिलदुर्गं प्रापुः। हिरण्यकोऽपि सहस्रमुखबिलदुर्गं प्रविष्टः सन्नकुतोभयः सुखेनास्ते।

अथ च। अनागतं भयं दृष्ट्वा नीतिशास्त्रविशारदः।
अवसन् मूषकस्तत्र कृत्वा शतमुखं बिलं॥ १४॥

अथ चित्रग्रीवोऽपि बिलदुर्गद्वारं गत्वा तारस्वरेण प्रोवाच। भो भो हिरण्यक सत्वरमागच्छागच्छ। महती मे व्यसनावस्था वर्तते। तदाकर्ण्य हिरण्यकोऽपि बिलदुर्गान्तर्गतः प्रोवाच। भो भो को भवान्। किमर्थमायातः। कीदृक् ते व्यसनावस्थानं तत् कथ्यतामिति। तच्छ्रुत्वा चित्रग्रीव आह। चित्रग्रीवो नाम कपोतराजोऽहं ते सुहृत्। तत् सत्वरमागच्छ। गुरुतरं प्रयोजनमस्ति। तदाकर्ण्य स पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरमनास्त्वरमाणो निःक्रान्तः। अथवा साधिरुच्यते।

सुहृदः स्नेहसम्पन्ना लोचनानन्ददायिनः।
गृहे गृहवतां नित्यमागच्छन्ति कृतात्मनां॥ १५॥
आदित्यस्योदयं जानताम्बूलं भारतीकथा।
इष्टा भार्या सुमित्रं च अपूर्वाणि दिने दिने॥ १६॥

तथा च। भवने सुहृदो यस्य समागच्छन्ति नित्यशः।
चित्ते च तस्य सौख्यस्य न किञ्चित् प्रतिमं सुखं॥१७॥

अथ चित्रग्रीवं सपरिवारं पाशबद्धमालोक्य हिरण्यकः सविषादमिदमाह। भो किमेतत्। स आह। भो जानन्नपि किमेवं पृच्छसि। उक्तं च यतः।

यस्माच्च येन च यदा च यथा च यच्च यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म।
तस्माच्च तेन च तदा च तथा च तच्च तावच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति॥१८॥

तत् प्राप्तं दैवेतरुन्धनं जिह्वालोल्यात् साम्प्रतं त्वं पाशविमोक्षणं कुरु। मा विलम्ब। तदाकर्ण्य हिरण्यकः प्राह। अहो साध्विदमुच्यते।

अर्द्धार्द्धयोजनशतादामिषं वीक्षते खगः।
सोऽपि पार्श्वस्थितं दैवाद्बन्धनं नैव पश्यति॥१९॥

तथा च।

रविनिशाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनं।
मतिमतां च निरीक्ष्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः॥२०॥

तथा च। व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं।
बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मीनाः समुद्रादपि।
दुर्नीतं किमिहास्ति किं च सुकृतं कः स्थानलाभे गुणः।
कालो हि व्यसनप्रसारितभुजो गृह्णाति दूरादपि॥२१॥

एवमुक्त्वा चित्रग्रीवस्य पाशं छेत्तुमुद्यतः। चित्रग्रीव आह। मा मैवं कुरु। प्रथमं मम भृत्यानां पाशछेदः क्रियतां। ततो ममेति। तच्छ्रुत्वा हिरण्यकः कुपितः प्राह। भो मे शुक्लमुक्तं भवता। यतः स्वामिनो ऽनंतरं भृत्यः। स आह। भद्र मां मैवं वद। एते सर्वेऽपि रङ्काः मदाश्रयाः। अपरमपि परित्यज्य समागताः। तत् कथमेतावन्मात्रमपि सन्धानं न करोमि। उक्तं च।

यः सन्धानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकं।
वित्ताभावेऽपि ते हृष्टास्ते त्यजन्ति न कर्हिचित्॥२२॥

तथा च। विश्वासः सम्पदां मूलं तेन यूथपतिर्गजः।
सिंहो मृगाधिपत्येऽपि न मृगैः परिवार्यते॥२३॥

अपरं मत्पाशछेदे कदाचित् तव दन्तभङ्गे भवति। अथवा स पापात्मा लुब्धकः

---

१ नारशकर्मवशात् २ दैवं ३ दीनाः

समर्प्येति। तन्नूनं मम नरकपातः। उक्तं च।

सदाचारेषु भृत्येषु संसीदत्सु च यः प्रभुः।
सुखी स्यान्नरकं याति परत्रेह च सीदति॥२४॥

तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह। भो वेद्म्यहं राजधर्ममेनं परं तव परीक्षेयं कृता। तत् सर्वेषां पाशच्छेदं विधास्यामि। भवानप्येनेन विधिना बहुकपोतपरिवारितो भविष्यति। उक्तं च।

कारुण्यं संविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा।
सम्भाव्यः स महीपालस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे॥२५॥

एवमुक्त्वा सर्वेषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकश्चित्रग्रीवमाह। मित्र गम्यतामधुना स्वाश्रयं प्रति। भूयो ऽपि व्यसने सम्प्राप्ते समागन्तव्यमिति सम्प्रेष्य। एवमुक्त्वा स्वदुर्गं प्रविष्टः। चित्रग्रीवो ऽपि सपरिवारः स्वाश्रममगमत्। अथवा साध्वि-दमुच्यते।

मित्रवान् साधयत्यर्थान् दुःसाध्यानपि वै जनः।
तस्मान्मित्राणि कुर्वीत समानान्येव चात्मनः॥२६॥

लघुपतनको ऽपि वायसस्तं चित्रग्रीवबन्धनमोक्षमवलोक्य विस्मयमना व्यचिन्तयत्। अहो बुद्धिरस्य हिरण्यकस्य शक्तिश्च दुर्गसामग्री च तदीदृगेव विधिर्विहङ्गमानां बन्धान् मोक्षश्चियासमाचारः। अहं च न कस्यचिद्विश्वसिमि च लेखनिश्च। तथाप्येनं मित्रं करोमि। उक्तं च।

अपि सम्पूर्णनायुक्तैः कर्तव्याः सुहृदो बुधैः।
नदीशः परिपूर्णो ऽपि मित्रोदयमुपेक्षते॥२७॥

तदेतं सम्प्रधार्य पादपादवतीर्य बिलद्वारमाश्रित्य चित्रग्रीवच्छद्मेन हिरण्यकमाहूतवान्। एह्येहि भो हिरण्यक एहि। तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यको व्यचिन्तयत्। किमन्यो ऽपि कश्चित् सावशेषबन्धनः कपोतमिष्यति। येन मां व्याहरति। आह च। भो को भवान्। स आह। अहं लघुपतनको नाम वायसः। तच्छ्रुत्वा हिरण्यको विशेषात्सन्तुलीनः। आह च। भद्र द्रुतं गम्यतामस्मात् स्थानात्। वायस आह। अहं तव पार्श्वे गुरुकार्येण समायातः। तत् किं न क्रियते मया सह मन्दर्शनं। हिरण्यक आह। न मे ऽस्ति त्वया सह सङ्गमेन प्रयोजनं। वायस आह। भो चित्र-

---

१ दुःस्थितेषु २ क्लिश्यति ३ चंचलबुद्धिः

ग्रीवस्थ बन्धुमोक्षणं त्वत्सकाशाद्दृष्ट्वा मे महती प्रीतिः सञ्जाता। तत् कदाचिन्मम बन्धने सञ्जाते तव पार्श्वान्मुक्तिर्भविष्यति। तत् क्रियतां मया सह मैत्रीति। हिरण्यक आह। अहो त्वं भोक्ता। अहं भोज्यभूतः। तत् का त्वया सह मम मैत्री। उक्तं च।

यथोरेव समं वित्तं यथोरेव समं कुलं।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः॥२८॥

तथा च। यो मित्रं कुरुते मूढ आत्मनोऽसदृशं बुधीः।
हीनं वाप्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जने॥२९॥

तद्म्यतामिति। वायस आह। भो हिरण्यक एषोऽहं तव दुर्गद्वारमुपविष्टः। यदि त्वं मैत्रीं न करोषि तत् प्राणमोक्षणं तवाग्रे करिष्यामि। अथवा प्रायोपवेशनं मे स्यादिति। हिरण्यक आह। भो कथं त्वया पूर्ववैरिणा सह मैत्रीं करोमि। उक्तं च।

वैरिणा न हि सन्दध्यात् सश्लिष्टेनापि सन्धिना।
सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकं॥३०॥

वायस आह। भवता सह मम दर्शनमपि नास्ति। कुतो वैरं। तत् किमनुचितं वदसि। हिरण्यक आह। द्विविधं वैरं भवति सहजं कृत्रिमंच। तत् सहजवैरी त्वमस्माकं। उक्तं च यतः

कृत्रिमं नाशमायाति वैरं प्रत्युपकारतः।
प्राणदानं विना वैरं सहजं याति नक्षयं॥३१॥

वायस आह। भो द्विविधस्यापि वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि। तत् क्रियतां। हिरण्यक आह। भो कारणेन निर्वृत्तं कृत्रिमं तत् तदहीपकारकारणादुच्छति। स्वाभाविकं पुनः क्षयमपि न गच्छति। तद्यथा नकुलसर्पाणां शश्वन्मुग्नेश्वाश्वानां। अजालक्ष्योः देवदैत्यानां। सौरवेयमार्जाराणां। सपत्नीनां। ईश्वरदरिद्राणां। सिंहगजानां। व्याघ्रहरिणानां। श्रोत्रियक्षत्रक्रियाणां। पतिव्रताकुलटानां। मूर्खपण्डितानां। सज्जनदुर्जनानां। नित्यं वैरं भवति। न च कस्यचित् केनापि को ऽपि व्यापादितः। तथापि प्राणान् रक्षन्त्यन्ति। वायस आह। भो अकारणमेतत्। श्रूयतां मे वचनं।

कारणान्मित्रतां याति कारणादेति शत्रुतां।
तस्मान्मित्रत्वमेवात्र योज्यं वैरं न धीमता॥३२॥

तस्मात् कुरु मया सह समागमं मित्रधर्मार्थं च। हिरण्यक आह। अया सह मम

---

१ वृषं २ व्याघ्रः ३ श्वा ४ वैरेण ५ नाशितः

कः [1]सरागमः। श्रूयतां नीतिसर्वस्वं।

सकृद्दुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भादुदरिणी यथा॥ ३३॥

अथवा गुणवानहं। न मे कश्चिद्दोषमानयिष्यति। एतदपि न समञ्जसं। उक्तं च

सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत् प्राणान् प्रियान् पाणिनेः।
मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनिं।
छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिंगलं।
अज्ञानावृतचेतसामतिरुषां को ऽर्थस्तिरश्चां गुणैः॥३४॥

शपथः आह। अस्त्येतत्। तथापि श्रूयतां।

उपकारैश्च लोकानां निमित्तान्मृगपक्षिणां।
भयाल्लोभाच्च मूर्खाणां मैत्री स्यादर्शनात् सती॥३५॥

तथा च। मृद्घट इव सुखभेद्यो दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति।
सुजनस्तु कनकघट इव दुर्भेदः सुकरसन्धिश्च॥३६॥

अपि च। इक्षोरग्रात् क्रमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः।
तद्वत् सज्जनमैत्री विपरीतानां तु विपरीता॥३७॥

तथा च।

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना छायेव मैत्री खलु सज्जनानां॥३८॥

तत् साधुरेवाहं। अपरं त्वां शपथादिभिर्निर्भयं करोमि। हिरण्यक आह। न ते शपथैः [2]प्रत्ययः। उक्तं च यतः।

शपथैः सहितस्यापि न विश्वासं रिपोर्व्रजेत्।
श्रूयते शपथं कृत्वा हतः शक्रेण सूदितः॥३९॥

तथा च। न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सिद्ध्यति।
विश्वासात् त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः॥४०॥

अन्यच्च। बृहस्पतेरपि प्राज्ञस्तस्मान्नैवात्र विश्वसेत्।
य इच्छेदात्मनो वृद्धिं मायुषं च सुखानि च॥४१॥

तथा च। सुसूक्ष्मेणापि रन्ध्रेण प्रविशत्यन्तरं रिपुः।

---

१ सदैवमं अथाज्ञाता खेचरेति कसिटः २ पिंगलस्य विशेषणं ३ विश्वासः ४ व्याशङ्क ५ दैव

नारायेच्च शनैः पश्चात् पूर्वं सलिलपूरवत् ॥४२॥

अपि च। न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत्।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति॥४३॥

तथा च। न बध्यते ह्यविश्वस्तो दुर्बलोऽपि बलोत्कटैः।
विश्वस्ताश्चाशु बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः॥४४॥

पुनश्च। सङ्कृतिर्विष्णुगुप्तस्य मित्राग्निर्भार्गवस्य च।
बृहस्पतेरविश्वासो नीतिसन्धौ त्रिधा स्थितः॥४५॥

तथा च। महताप्यर्थसारेण यो विश्वसिति शत्रुषु।
भार्यासु च विरक्तासु तदन्तं तस्य जीवितं॥४६॥

तच्छ्रुत्वा लघुपतनकोऽपि निरुत्तरो विहितश्चिन्तयामास। अहो बुद्धिरागल्भ्यमस्य भो निर्विद्यो[1] अथवा। अतएवास्योपरि मे मैत्री पक्षपातः। आह च। भो हिरण्यक।

सतां सप्तपदं मैत्रमित्याहुर्विबुधा जनाः।
तस्मात्त्वं मित्रतां प्राप्तो वचनं मम तच्छृणु॥४७॥

तदहमस्येनापि त्वया मया सह नित्यमेवालापगुणदोषसम्भाषित गोष्ठीकथा सर्वदा कर्तव्या। यद्येवं न विश्वसिषि। तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि व्यचिन्तयत्। विदग्धवचनोऽयं दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्यश्च तद्युक्तमनेन सह मैत्रीकारणं। सुभाषितगोष्ठ्या शर्मा भविष्यति। आह च। यद्येवं तदस्तु त्वया सह मैत्री। परं कदाचिन्ममापि चरणपातोऽपि त्वया न कर्तव्यः। उक्तं च।

भीतभीतः पुरा शत्रुर्मन्दं मन्दं विसर्पति।
क्षणो महेलया पश्चाज्जारहस्तो ऽङ्गनास्विव॥४८॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह। भद्र यद्येवं तद्भवतु। ततः प्रभृति द्वावपि भो सुभाषितगोष्ठ्या सुखमनुभवन्तौ निर्वृतेः परस्परं कृतोपकारौ कालं नयतः। लघुपतनकोऽपि मांसखण्डानि सुमृष्टानि हिरण्यकार्थमानयति। हिरण्यकोऽपि विशिष्टांस्तण्डुलान्यानपि न क्षुद्रोपयोगान् लघुपतनकार्थमानयति। अथवा युज्यते ह्यस्यामप्येतत्। उक्तं च।

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणं॥४९॥

तथा च। नोपकारं विना प्रीतिः कथञ्चित् कस्यचिद्भवेत्।

१नीका २छिनत्ति ३आदधः ४जानः ५ कविवचनमिदं एवमग्रेपिऽर्द्धं क्वचित् ६अङ्गीकृतानि.

उपयाचितदानेन यतो देया अभीष्टदाः ॥ ५० ॥

अपि च। तावत् प्रीतिर्भवेल्लोके यावद्दानं प्रदीयते।
वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरं ॥ ५१ ॥
पश्यं दानस्य माहात्म्यं सद्यः प्रत्ययकारकं।
यत्प्रभावादपि द्वेषी मित्रतां याति तत्क्षणात् ॥ ५२ ॥

तथा च। पुत्रादपि प्रियतरं नियमेन मन्येद्दानं पशोरपि विवेकविवर्जितस्य।
दत्ते खले ऽपि निखिलं खलु येन दुर्ग्यं नित्यं ददाति गृहिणी सगुणापि पत्ये ॥

किंबहुना। प्रीतिं निरन्तरां कृत्वा दुर्मेधा नरवमांसवत्।
मूषको वायसश्चैव गतावेकान्तमित्रतां ॥ ५४ ॥

एवं स मूषकस्तदुपकाररञ्जितस्तया विश्वस्तो यथा तस्य पक्षमध्ये प्रविष्टस्तेनैव सह सर्वदा गोष्ठीमनुभवति। अथान्यस्मिन्नहनि वायसो ऽश्रुपूर्णनेत्रो ऽग्रेस्थं वमुवाच। भो हिरण्यक विरक्तिः सञ्जाता मे साम्प्रतमस्य देशस्योपरि। तदन्यत्र यास्यामि। हिरण्यक आह। भद्र किं विरक्तेः कारणं। सो ऽब्रवीत्। भद्र श्रूयतां। अत्र देशे महोत्पातानामदृष्ट्या दुर्भिक्षं सञ्जातं। दुर्भिक्षत्वाज्जनो बुभुक्षापीडितः को ऽपि बलिमात्रमपि न प्रयच्छति। अपरं गृहे गृहे बुभुक्षितैर्जनैर्विहङ्गमानां बन्धनार्थं पाशाः प्रगुणीकृत्यन्निषद्यन्ति। अहमप्यद्यः शेषतया पाशेन बद्ध उद्धरितः। एतद्विरक्तेः कारणं। हिरण्यक आह। अथ क्व भवान् प्रस्थितः। स प्राह। अस्ति दक्षिणापथे वन गहनमध्ये महासरः तत्रास्ति मे तथाप्यधिकः परमसुहृन्मन्थरको नाम कूर्मः स च मे मत्स्यमांसखण्डानि दास्यति। तद्यक्षणात् तेन सह सम्भाषितगोष्ठीसुखेन कालं नेष्यामि। नाहमत्र विहङ्गानां पाशबन्धात् क्षयं द्रष्टुमिच्छामि। उक्तं च।

अनावृष्टिहते देशे शस्ये च मलयं गते।
धन्यास्तान न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयं ॥ ५५ ॥

तथा च। विहङ्गत्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ५६ ॥

हिरण्यक आह। यद्येवं तदहमपि त्वया सह तत्रैवागमिष्यामि यतो ममापि महद्दुःखं प्रवर्तते। वायस आह। भो सखे किं दुःखं तत् कथ्यतां। हिरण्यक आह। भो मित्र मे बहु वक्तव्यमस्ति। अत्र विषये तत्रैव गत्वा सर्वं सविस्तारं कथयिष्यामि। वायस आह।

---

१ पिण्याकः दुर्जनश्च ऐदृङ्निमः २ वैरस्यं ३ ददाति ४ सञ्जीवनाः ५ सरोवरं ६ धान्यं।

अहं तावदकाशगतिर्भवान् भूचरः। तत् कथं भवतो मया सहागमनं। स आह। यदि मत्प्राणैः रक्षितैः मयोजनं। तत्पृष्ठमारोप्य मां तत्र प्रापयिष्यसि। नान्यथा मम गतिरस्ति। तच्छ्रुत्वा सानन्दं कच्छपः आह। यद्येवं तदुत्तिष्ठ। हं यद्भवन्तं महान्तं कालं नयामि। अहं सम्पातादिकानष्टावुड्डीनगतिविशेषान् वेद्मि। उक्तं च।

सम्पातं च प्रपातं च महापातं निपातनं।
चक्रं तिर्यक् चोर्द्धमधर्मं लघुसंज्ञकं॥ ५७॥

तस्मात् समारुह मत्पृष्ठं। येन सुखेन तत्र सरः प्रापयामि। तथानुष्ठिते हिरण्यकस्तत्क्षणमेव तस्योपरि समारूढः। सोऽपि तमादाय सम्पातोड्डयनेन नभस्थितः। ततः शनैः शनैस्तेन सह तत् सरः प्रचलितः एतस्मिन्नन्तरे लघुपतनकः मूषकाधिष्ठितं दूरतोऽपि दृष्ट्वा देशकालविदसामान्यः कोऽयं यमिति मत्वा सत्वरं मन्थरकं जले क्षिप्तः। लघुपतनकोऽपि तीरस्थतरुकोटरे हिरण्यकं मुक्त्वा स्वयं शारगामारुह्य तारस्वरेण रोवाच। भो मन्थरक मन्थरक आगच्छागच्छ। तव मित्रमहं लघुपतनको नाम वायसश्चिरात् सौख्यव्यग्रहृदयः समायातः तदागत्यालिङ्गय मां। उक्तं च पुनः

किं बन्धुनैः सकर्पूरैस्नुहिनैः शीतलैश्च किं।
सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं॥ ५८॥

तथा च। केनामृतमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयं।
आपदां च परित्राणं शोकसन्तापभेषजं॥ ५९॥

तच्छ्रुत्वा मित्रगतं परिज्ञाय पुलकिततनुरानन्दाश्रुपूरितनयनो मन्थरकः सत्वरं सलिलान्निष्क्रम्य प्रोवाच। एह्येहि मित्र आलिङ्गय मां। चिरकालात् त्वं न मया परिज्ञातः। तेनाहं सलिलान्तं प्रविष्टः। उक्तं च।

यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टितं।
न तेन संविदं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः॥ ६०॥

एवमुक्त्वा लघुपतनको हस्तादवतीर्य तमालिङ्गितवान्। तथा साधुचेदमुच्यते।

अमृतस्य प्रवाहैः किं कायक्लेशकरैस्तैः।
चिरान्मित्रपरिष्वङ्गो यौ सौ मूल्यविवर्जितः॥ ६१॥

एवं तौ द्वावपि विहितालिङ्गनौ पुलकिततनूरुहौ हृष्टमनसः समुपविष्टावाश्चर्यदर्शनार्थं

---

१ उच्च २ सम्प्राप्तं ३ मात्रः

परस्परं प्रीतयुतः। हिरण्यकोऽपि मन्थरकस्य प्रणामं कृत्वा वायसाभ्यासे समुपविष्टः। अथ तं समालोक्य मन्थरको लघुपतनकमुवाच। को ऽयं मूषकः कस्माच्च स्थानाद्भक्ष्यभूतोऽपि पृष्ठमारोप्यात्र समानीतः। तन्मात्र स्वल्पकारणेन भाव्यं। तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह। भो हिरण्यको नाम मूषकोयं मम सुहृत्। द्वितीयमिव जीवितं। तत् किं बहुना।

पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः।
सिकतारेणवो यद्वत् संख्यया परिवर्जिताः॥ ६२॥
गुणाः सख्यापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः।
परं निर्वेदमापन्नः सम्प्राप्तो ऽयं तवान्तिकं॥ ६३॥

मंथरक आह। किमस्य वैराग्यस्य कारणं। वायस आह। पृष्टो मया तत्रैव। परमेतन्नाभिहितं। बहु वक्तव्यमस्ति। तत् तत्रैव गतः कथयिष्यामि। ममापि न निर्वेदितं। तद्भद्र हिरण्यक इदानीं निवेद्यतामुभयोरपि तदात्मनो वैराग्यकारणं।

कथा १ हिरण्यकः कथयति। अस्ति दाक्षिणात्येषु जनपदेषु मिहिलारोप्यं नाम नगरं। तस्य नात्यिदूरे भगवतो महेश्वरस्य। तत्र च ताम्रचूडो नाम परिव्राजकः प्रतिवसतिस्म। स च नगरे भिक्षाटनं कृत्वा प्रभूतं सिक्थमन्नमुपादाय मठं गत्वा प्राणयात्रां समाचरति। भिक्षाशेषं च तत्रैव भिक्षापात्रे निधाय तद्भिक्षापात्रं नागदन्ते विलम्बयित्वा पश्चात् स्वपिति। प्रत्यूषे तदन्नं कर्मकारेभ्यो दत्वा तत्रैव देवतायतने सन्मार्जनोपलेपनमण्डनादिकं कर्म समाज्ञापयति। अथान्यस्मिन्नहनि ममानुचरैर्निवेदितं। स्वामिन् ताम्रचूडमठे सिक्थमन्नं प्रभूतं नागदन्तावलम्बितं सदेव तिष्ठति। तद्वयं भक्षितुं न शक्नुमः। स्वामिनः पुनरगम्यं किमपि नास्ति। तत् किं व्रजनेनान्यत्र। अद्य तत्र गत्वा यथेच्छया भुंज्महे तव प्रसादात्। किमन्यत्र वृथा श्रमेण। तदाकर्ण्याहं सकलयूथपरिवृतस्तत्क्षणादेव तत्र मठे गतः। उत्प्लुत्य च तस्मिन् भिक्षापात्रे समारूढः। तत्र पक्वान्नभक्षविशेषाणि भृत्यगणाभ्यो दत्वा पश्चात् स्वयमेव भक्षयामि। सर्वेषां तृप्तौ जातायां वयो ऽपि स्वस्थानं गच्छामः। एवं नित्यमेवाहं सपरिवार स्तदन्नं भक्षयामि। परिव्राजको ऽपि यथाशक्ति रक्षति। परं यदैव निद्रान्वितो भवति। तदाहं तत्र

---

१ साभीप्यं २ दुरवबं ३ रक्षणं ४ शिक्यधारभूतं कीलकादि खुंटीत्यादिप्र० ५ किंकरः ६ गमनं ७ सजातीय लोकसमुदायः ८ उड्डानं कृत्वा।

रुद्यात्मरक्षां करोमि। अथ कदाचित् तेन मम रक्षार्थं महान् जर्जरवंशः समानीतः। तेन सुप्तोऽपि मम भयाद्भिक्षापात्रं ताडयति। अहमप्यक्षिप्ते ऽप्यस्मै प्रहारमुपादपसर्पामि। एवं तेन सह सकलां रात्रिं यावद्विग्रहपरस्य कालो व्रजति। अथान्यस्मिन्नहनि तस्य मठे बृहत्स्फिगनाम तत्कालोचितपरिव्राजकस्तीर्थयात्राप्रसङ्गेन पान्थः प्राघूर्णकः समायातः। तं दृष्ट्वा प्रत्युत्थानविधिना सम्भाव्य प्रणिपातपूर्वकमाप्तागतक्रियया नियोजितः। ततश्च रात्रावेकत्र संस्तरे द्वावपि तौ प्रसुप्तौ धर्मकथां कर्तुमारब्धौ। अथ बृहत्स्फिक्सुप्तायितगोष्ठीषु स ताम्रचूडो मम त्रासाद्भिक्षापात्रमनाकर्षन् जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयन् तस्य शून्यं मणिक्यकं प्रयच्छति। तं प्रति न किमप्युदाहरति। अथासावभ्यागतः परं कोपमुपागतस्तमुवाच। भो ताम्रचूड पापिन्! ज्ञातस्त्वं मया सम्यग्नसङ्कटम्। तेन मया सह सांप्रतं न जल्पसि। तदधुना राज्ञापि त्वादृशं मठं त्यक्त्वान्यत्र यास्यामि। उक्तं च यतः।

एह्यागच्छ समाविशासनमिदं कस्माच्चिरादृश्यसे।
का वार्ता ह्यतिदुर्बलोऽसि कुशलं मौनोऽसि ते दर्शनात्।
एवं ये समुपागतान् प्रणयिनः प्रल्हादयन्त्यादरात्।
तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा॥ ६४॥

तथा च। गृही यत्रागतं दृष्ट्वा दिशो वीक्षेत वाप्यधः।
तत्र ये सदनं यान्ति ते शृङ्गरहिता वृषाः॥ ६५॥

अन्यच्च। नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा मधुराक्षराः।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्म्ये न गम्यते॥ ६६॥

तदेकपक्षेऽप्यसौ सर्वथा गर्वितः। तत्र क सुहृत्स्नेहः। नेतद्वेत्सि यन्नागमप्रत्याजेन नरकोपार्जनं क्रियते। उक्तं च।

नरकाय मनिस्ते चेत् पौरोहित्यं समाचर।
वर्षं शोचन् किमन्येन मठचिन्तां दिनत्रयं॥ ६७॥

तच्छ्रुत्वा क्षोभितचित्तोऽयं स्तब्धो गर्वितः। अथ तच्छ्रुत्वा भयत्रस्तमनास्ताम्रचूडस्तमुवाच। भगवन् मैवं वद। न त्वया समानो मम सुहृत् क्वचिदस्ति। तच्छ्रुतवतां गोष्ठीशैथिल्यकारणं। एष दुरात्मा मूषकः मोल्लतस्थाने क्षणमपि भिक्षापात्रमुत्पुत्या

---

१ कीटादिदूषितयष्टिः २ देहं ३ गौरवं ४ आसनविशेषः ५ गृहं ६ भाषणं ७ उपाध्यायत्वेन प्रसिद्धं ८ स्थापितं।

राहात् भक्षाशच च तत्रस्थं भक्षयति । तद्भावादेव गृहे सम्मार्जनादिक्रिया न भवति । तन्मूषकत्रासार्थमेतेन वंशेन मुहुर्मुहुर्भिक्षापात्रं ताडयामि । नान्यत् कारणमिति । अपरमेतत् कुतूहलं पश्यास्य दुरात्मनः । यन्मार्जारमर्कटादयो ऽपि तिरस्कृता अनेनैत्यतनेन । हंहस्त्यागाह । अथ ज्ञायते बिलं तस्य क्वचित्प्रदेशे । ताम्रचूड आह । भगवन् न वेद्मि सम्यक् । स आह । नूनं निधानस्योपरि तस्य बिलं । निधानोष्मणा प्रकूर्दति । उक्तं च यतः ।

उष्मा हि वित्तजो दृष्टिं तेजो नयति देहिनां ।
किं पुनस्तस्य सम्भोगात् त्यागः कर्मसमन्वितः ॥६८॥

तथा च । नाकस्माच्छाण्डिली माता विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।
लुञ्चितानितरैर्येन हेतुरत्र भविष्यति ॥ ६९ ॥

कथा ॥२१॥ ताम्रचूड आह । कथमेतत् । सो ऽब्रवीत् । अस्ति कस्मिंश्चित् स्थाने देवरतं नगरं सज्जनतरं । तत्र कदाचिदहं मार्गदग्धे मेषपीडोपशमननिमित्तं कञ्चिद्ब्राह्मणवासमुपेत्य मे ऽतिस्वल्पं स्थलं प्रार्थितवान् । ततश्चैतद्वचनात् तत्र शुश्रूषितः सुखेन देवतामर्चयन् तिष्ठामि । अथान्यस्मिन्नहनि प्रत्यूषे प्रबुद्धो ऽहं ब्राह्मणब्राह्मणी संवादं दत्तावधानः शृणोमि । तत्र ब्राह्मण आह । ब्राह्मणि प्रभाते उत्तरायणसङ्क्रान्तिरनलदक्षणा भविष्यति । तदहं सत्वरं प्रतिग्रहार्थं ग्रामान्तरं यास्यामि । त्वया ब्राह्मणस्यैकस्य भगवतः सूर्यस्योद्देशेन तिला दातव्याः । अथ तच्छ्रुत्वा सा ब्राह्मणी परुषतरवचनैरेनं भर्त्सयमाना प्राह । कुतस्ते दरिद्रोपहतस्य ब्राह्मणभोजनप्राप्तिः । तत् किमेवं ब्रुवाणो न लज्जसे । अपि च न मया तवेह स्थाग्रलग्नया क्वचिदपि लब्धं सुखं । न मिष्टान्नस्यास्वादनं न च हस्तपादकर्णकण्ठादि भूषणं प्राप्तं । तच्छ्रुत्वा भयत्रस्तो ऽपि ब्राह्मणो मन्दं मन्दं प्राह । ब्राह्मणि नैतद्युज्यते वक्तुं । उक्तं च ।

ग्रासादपि तदर्द्धं च कस्मान्नो दीयते ऽर्थिषु ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥७०॥

तथा च । ईश्वरा भूरिद्रव्येण यल्लभन्ते फलं किल ।
दरिद्रस्तच्च काकिण्या प्राप्नुयादिति नः श्रुतं ॥७१॥

---

१ निश्शेषः देवकुलिकः २ प्राप्ताः कालेः ३ मकरसंक्रांतिः ४ दानग्रहणार्थं ५ कठिनतरवचनैः ६ ब्राह्मणी ७ पाणौ तृतीयभागः देवकुलिकः ।

तथाच। दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि सम्पन्नः।
कूपोऽल्पः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः॥७२॥

अथ च। अकृतत्यागमहिम्ना मिथ्या किं राजराजशब्देन।
गोप्तारं न निधीनां महयन्ति महेश्वरं विबुधाः॥७३॥

सदा दानपरिक्षीणः शस्त एव करीश्वरः।
अदानः पीनगात्रश्च निन्द्यत एव गर्दभः॥७४॥

कृशोऽपि सुहृतोऽपि याच्यदानादधो घटः।
पुनः कुब्जापि काणापि दानादुपरि कर्कटी॥७५॥

तथा च। यच्छन् जलमपि जलदो बल्लभतामेति सकललोकस्य।
नित्यं प्रसारितकरो मित्रोऽपि न वीक्षितुं शक्यः॥७६॥

एवं ज्ञात्वा दरिद्राभिभूतेरपि स्वल्पात् स्वल्पतरं देयं काले पात्रे च। उक्तं च यतः।

सत्पात्रं महती श्रद्धा देशे काले यथोचिते।
यद्दीयते विवेकज्ञैस्तदनन्ताय कल्पते॥७७॥

तथा च प्रोक्तं केनचित्।

अतितृष्णा न कर्तव्या तृष्णां नैव परित्यजेत्।
अतितृष्णाभिभूतस्य शिखा भवति मस्तके॥७८॥

कथा॥३॥ ब्राह्मणी प्राह। कथमेतत्। ब्राह्मणः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदुन्नतोद्देशे कस्मिंश्चित् पुलिन्दः स च पार्षदैः कर्तुं वनं प्रति प्रस्थितः। अथ तेन प्रसर्पता महानऋक्षः पर्वतशिखरवराकारः क्रोडः समासादितः तं दृष्ट्वा कर्णान्तनिशितसायकेन समाहतः। तेनापि कोपाविष्टचेतसा बालेन्दुद्युतिदंष्ट्राग्रेण पाटितोदरः पुलिन्दो भूतासुर्भूतले प्रापितः। अथ लुब्धकं व्यापाद्य सूकरोऽपि शरप्रहारमात्रवेदनया मञ्चत्वमुपागतः। एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदासन्नमृत्युः शृगाल इतस्ततो निराहारतया पीडितः परिभ्रमंस्तं प्रदेशमाजगाम। यावद्वराहपुलिन्दौ पञ्चत्वमुपागतौ ह्यावपि पश्यति। तावत् सन्तुष्टो व्यचिन्तयत्। भो अनुकूलो मे विधिः। तेनैतदचिन्तितं भोजनमुपस्थितं। अथवा साध्विदमुच्यते।

---

१ अकृतः त्यागमहिम्नायेन - २ पूजयन्ति - ३ दानोदकं दानंच - ४ महागजः - ५ पुष्टावयवः - ६ कर्तुलोऽपि - ७ कांकडीतिप्र० - ८ दाना - ९ किरण हस्तश्च - १० सूर्यः सरवाच - ११ योग्यपुरुषः - १२ प्रतिपत्ति - १३ प्रदेशः - १४ पारध इतिप्र० - १५ वराहः - १६ दृष्टः - १७ अवयवविशेषः - १८ मरणं।

अकृते ऽप्युद्यमे पुंसामन्यजन्मकृतं फलं ।
शुभाशुभं समश्नोति विधिना सन्नियोजितं ॥७९॥

तथा च । यस्मिन्देशे च काले च वयसा यादृशेन च ।
कृतं शुभाशुभं कर्म तत् तथा तेन भुज्यते ॥८०॥

तदहं तथा भक्षयामि यथा बहून्यहानि मे प्राणयात्रा भविष्यतीति तत् तावदे नं स्नायुपाशं धनुःकोटिगतं भक्षयामि । उक्तं च ।

शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वीयं वित्तमुपार्जितं ।
रसायनमिव प्राज्ञैर्हेलया न कदाचन ॥८१॥

इत्येवं मनसा निश्चित्य चापयष्टितकोटिं मुखमध्ये क्षिप्त्वा स्नायुं भक्षयितुं प्रवृ त्तः । ततश्च त्रुटिते पाशे तालुप्रदेशं विदार्य चापकोटिर्मस्तके शिरावन्निष्क्रा न्ता । सो ऽपि तद्वेदनया तत्क्षणान्मृतः । अतो ऽहं ब्रवीमि ।

अतितृष्णा न कर्तव्या तृष्णां नैव परित्यजेत् ।
अतितृष्णाभिभूतस्य शिरा भवति मस्तके ॥८२॥

स पुनरप्याह । ब्राह्मणि न श्रुतं भवत्या ।

आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ।
पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥८३॥

अथैवं सा तेन प्रबोधिता ब्राह्मणी प्राह । भो कान्त यद्येवं तदस्ति मे गृहे स्तोके तिलराशिः । ततस्तिलान् लुण्ठयित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामीति । तस्या स्तद्वचनमाकर्ण्य ब्राह्मणो ग्रामान्तरं गतः । सा ऽपि तिलान् गृहस्थितानुष्ट्रेण संमर्द्य लुञ्चित्वा सूर्पतपे दत्तवती । अत्रान्तरे तस्या गृहकर्मव्यग्रायास्तेषां तिला नां मध्ये कश्चित् सारमेयो मूत्रोत्सर्गं चकार । ततस्तद्दृष्ट्वा सा व्यचिन्तयत् । अ हो पश्य नैपुण्यं विधेः पराङ्मुखीभूतस्य । यदेतानपि तिलानभोज्यान् कृतवान् । तद्गृहमेतान् समादाय कस्यचिद्गृहं गत्वा लुञ्चितेरलुञ्चितान् प्रार्थयामि । सर्वो ऽपि जनो ऽनेन विधिना दास्यतीति । अथ तांस्तिलान् शूर्पे निधाय गृहाद्गृहं प्र विशन्ती दमाह । भो गृह्णातु कश्चिदलुञ्चितैस्तिलैर्लुञ्चितांस्तिलान् । अथ य स्मिन्गृहे ऽहं भिक्षार्थं प्रविष्टः । तत्र गृहे मापि तिलानादाय विक्रयं कर्तुं प्रवि ष्टा पूर्वोक्तमेवाह । अथ तद्गृहगृहिण्या प्रस्तुतयां लुञ्चितैर्लुञ्चितास्तिला गृहीताः

---

* अलुञ्चितान्
१ विग-न प्राप्ता । २ तद्दर्शनं कृत्वा । ३ शनैः शनैः ।

तया च प्रहृते तस्यां भर्ता समागतः। तेन साभिहिता। भद्रे किमिदमिति। सा कथयति। समर्था मया तिला लब्धा लुञ्चिता लुञ्चितैरिति। ततः स विनर्स्यान्नवीत्। कस्य स्वल्पिनस्मे तिलाः। तत्र तत्सुतः कोपन्दकिराह। शाण्डिलीमातुः। सो ऽब्रवीत्। भद्रे सातीव निपुणा व्यवहारकुशला च। ततस्त्याज्या एते तिलाः। यतः।

नाकस्माच्छाण्डिलीमाता विक्रीणाति तिलैस्तिलान्।
लुञ्चितानितरैर्येन हेतुरत्र भविष्यति॥ ८४॥

तन्निशम्य निधानोत्पन्नजनितात्र कूर्दनशक्तिरस्य। एवमुक्त्वा स हस्तिपूरभूयो ऽपि प्राह। अथ ज्ञायते तस्य गमनागमनमार्गः। ताम्रचूड आह। भगवन् ज्ञायते। यत एकाकी न समायाति। किं त्वसङ्ख्ययूथपरिवृतः पृथुतरोमे त्रीम्यान्वितस्तंतः सर्वजनेन सहागच्छति याति च। हस्तिपोगाह। अस्ति किञ्चित् स्वनिश्चयं। स आह। बादरस्त्वेषा मर्वलोहमयी सहस्रिका। अभ्यागत आह। तर्हि प्रत्यूषे त्वया मया सह धावितव्यं। येन द्वावपि त्वरणमिलितायां भूमौ तत्पादानुसारिणौ गच्छावः। मयापि तस्य दुरात्मनस्तद्वज्रपतनसदृशं वचनमाकर्ण्य चिन्तितं अहो नष्टो ऽस्मीति। यतः साभिप्रायाण्यस्य वचांसि श्रूयन्ते। नूनं यया निधानं ज्ञातं। तया दुर्गमप्यस्याकं ज्ञास्यति दुष्टः। एतदभिप्रायादेव ज्ञायते। उक्तं च।

सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं विजानन्ति॥ ८५॥

तथा च।

गात्रेष्वेव सूचयति पूर्वतरं भविष्यं पुंसां यदन्यतनुजं शुभमाशुभं वा।
विज्ञायते शिशुरजातकलापचिह्नैः प्रत्युत् पदैरपसरन् सरसः कलापी॥

ततो ऽहं भयत्रस्तमना दुर्गमार्गं परित्यज्य सपरिवारो ऽन्यमार्गेण गन्तुं प्रवृत्तो यावदग्रतो गच्छामि। तावत् सम्मुखो हस्तिपायो मार्जारः समायाति। स च मूषकदृन्दमवलोक्य तन्मध्ये सहसोत्पपात। अथ ते मूषका मां कुमार्गगामिनं गर्हयन्तो हतशेषा रुधिरप्लावितवसुन्धरास्तदेव दुर्गं प्रविष्टाः। अथवा साध्विदमुच्यते।

छित्त्वा माशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाज्जालिकां
यत्नान्निःशिरवाकलापजटिलान्निर्गत्य दूरं वनात्।

---

१ खननसाधनं- कुद्दालइत्यादिप्र०- २ अंगीकारं- ३ पादांकितायां- ४ काटा तराजूइतिप्र०- ५ पीड़ा- ६ मयूरः- ७ आर्द्रचित्त- ८ मृगबंधनी-जालसमूहः- १० जलं.

व्याधानां शरगोचरादतिजवेनोत्प्लुत्य धावन् मृगः
कूपान्तः पतितः करोति विमुखे वामं विधौ पौरुषं॥८७॥

तथा च। कैवर्तकर्कशकरग्रहणच्युतो ऽपि
जालेः पुनर्निपतितः शफरो वराकः।
ज्वालात् पुनर्विगलितो गलितो बकेन
वामे विधौ वत कुतो व्यसनान्निवृत्तः॥८८॥

अन्यच्च। भग्नाशस्यकरण्डपीडितनतोर्म्मानेन्द्रियस्य क्षुधा
क्लान्तस्यर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः।
तृप्तस्तत् पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा
स्वस्थस्तिष्ठति देवमेव हि नृणां दृष्टौ क्षये कारणं॥८९॥

तथाहमेको ऽन्यत्र गतः। शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे प्रविष्टाः एतस्मिन्नन्तरे स दुष्ट परिव्राजको रुधिरबिन्दुचर्चितां भूमिमवलोक्य तेनैव दुर्गमार्गेणागत्योपस्थितः। ततश्च स्वहस्तिकया खनितुमारब्धः। अथ तेन खनता प्राप्तं तन्निधानं। यस्योपरि सदैवाहं स्तूतवसतिः। यस्योष्मणा महादुर्गमपि गच्छामि। ततोऽहमनास्ताम्रचूडमिदमूचे। परिव्राजकः। भो भगवन् त्वमिहादानीं विबिलशौण्डः तस्योष्मणा स मूषको जागरणं ते करोति। एवमुक्त्वा तन्निधानमादाय मार्गमिमुखं प्रतस्थे। अहमपि यावत् तत्रागच्छामि तावदरमणीयमुद्वेगकारणं तत्स्थानं वीक्षितुमपि न शक्नोमि। कथं मे स्यान्मनसः प्रशान्तिः। एवं चिन्तयतो मे महता कष्टेन स दिवसो व्यतिक्रान्तः। अथास्तमिते ऽर्के सोद्वेगो ऽपि निरुत्साहस्तस्मिन् मठे सपरिवारः प्रविष्टः। अथास्मत्परिग्रहशब्दमाकर्ण्य ताम्रचूडो भूयो ऽपि भिक्षापात्रं जर्जरवंशेन ताडयितुमारब्धः। अथासौ वृहत्स्फिक् प्रोवाच। सखे किमद्यापि निःशङ्को न निद्रां गच्छसि। स आह। भगवन् भूयो ऽपि सपरिवारः समायातो नूनं दुष्टमूषकः। तस्य भयाज्जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयामि। ततो विहस्याभ्यागतः प्राह। सखे मा भैषीः। वित्तेन सह गतो ऽस्य क्रूरनोत्साहः। सर्वेषामपि जन्तूनामेवेयं स्थितिः। उक्तं च। यदुत्साही सदा मर्त्यः परा भवति यो नृणां।
यदुद्वेगं वदेद्दाक्यं तत् सर्वं वित्तजं फलं॥९०॥

---

१ कांक्षीदित्यादिपा० – २ मत्स्यविशेषः। ३ विपत्तौ – ४ सर्पस्य – ५ मांस – ६ निर्भयः – ७ गतः ८ क्रीडा.

अथाहं तच्छ्रुत्वा कोपाविष्टो भिक्षापात्रमुद्दिश्य विशेषादुत्कूर्दितो ऽग्रतः एव भूमौ निपपात। तद्दृष्ट्वा सो मे शत्रुर्विहस्य ताम्रचूडमुवाच। भो पश्य पश्य कुक्कुटं। उक्तं च।

अर्थेन बलवान् सर्वो ह्यर्थयुक्तः स पण्डितः।
पश्येनं मूषकं व्यर्थं स्वजातिसमतां गतं॥९१॥

तत् त्वमपि हि त्वं निर्गतविशङ्कः। यदस्यो त्पतनकारणं तदावयोर्हसनकं। अथवा साध्विदमुच्यते।

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः।
तथार्थेन विहीनो ऽत्र पुरुषो नाम धारकः॥९२॥

तच्छ्रुत्वा मनसा मया चिन्तितं। सत्यमस्य मदीयशत्रोर्वचनं। अङ्गुलमात्रक मप्युत्कूर्दनपटुकर्मम नास्ति। धिगर्थेन हीनं पुरुषस्य जीवितं। उक्तं च।

अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः।
उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा॥९३॥
यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः।
नाममात्रा न सिद्धो हि धनहीनास्तथा नराः॥९४॥
सतो ऽपि हि न राजन्ते दरिद्रस्येतरे गुणाः।
आदित्यस्येव भूतानां श्रीर्गुणानां प्रकाशिनी॥९५॥
न तथा बाध्यते लोके प्रकृत्या निर्धनो जनः।
यथा द्रव्याणि सम्प्राप्य तैर्विहीनः सरवे स्थितः॥९६॥
शुष्कस्य कीटखातस्य वन्हिदग्धस्य सर्वतः।
तरोरिव दरिद्रस्य न वरं जन्मिनः फलं॥९७॥
शङ्कनीया हि सर्वत्र निःप्रताप दरिद्रता।
उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्वं मन्यन्ति कुक्कुरं॥९८॥
उल्लङ्घ्यान्यस्य तत्रैव दरिद्राणां मनोरथाः।
हृदयेषु विलीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाविव॥९९॥
व्यक्ते ऽपि वासरे नित्यं दैवैरत्यन्तमावृतः।
अग्रतो ऽपि स्थितो यत्नान्न केनापीह दृश्यते॥१००॥

---

१ निर्गृह्यताम्-२ अत्यन्तम्-३ स्वभावेन-४ स्वयं-५ दारिद्र्यान्धकारेण.

इत्येवमूहं विलप्य भग्नोत्साहस्तत् सन्निधानं गत्वोपधानीयकृतं विलोकयन् स्वदुर्गे प्राप्तावकाले गतः। ततश्च ते मद्भृत्या गच्छन्तो मिथो जल्पन्ति। अहो असमर्थो ऽयमुदरपूरणेऽस्माकं। केवलमस्य पृष्ठलग्नानां विडोलादि विघ्नयः। तत् किमनेनाराधितेन। उक्तं च यतः।

यत्सम्भवान्न लाभः स्यात् केवलाः स्युर्विपत्तयः।
स स्वामी दूरतस्त्याज्यो विशेषाच्छस्त्रजीविभिः॥१०१॥

एवं तेषां वचांसि मार्गे श्रुत्वा स्वदुर्गे प्रविष्टो यावन्न कञ्चिन्मम सम्मुखोऽप्येति। तावन्मया चिन्तितं। अहो धिगियं दरिद्रता। अथवा साधिदमुच्यते।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैथुनमप्रजं।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः॥१०२॥
वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारिकाः।
पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः॥
निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टं नृपं सेवकाः।
सर्वः स्वार्थवचाज्जनो हि रमते नो कस्य को वल्लभः॥१०३॥

एवं मे विचिन्तयतस्ते भृत्या मम शत्रूणां सेवकाः संवृत्ताः ते च मामेकाकिनमसमर्थं दृष्ट्वा विडम्बनां कुर्वन्ति। अथ मयैकाकिना योगनिद्रां गतेन मूयो ऽपि चिन्तितं। अद्य रात्रावेकाकी तस्य कुतश्चिन्नः समाश्रयं गत्वा। तत्र गण्डुपरायणाद्भूतां वित्तपेटीं शनैः शनैर्विदार्य तस्य निद्रावशमुपगतस्य स्वदुर्गे तद्वित्तमानयामि। येन मूयो ऽपि मे वित्तप्रभावेनाधिपत्यं पूर्ववद्भवति। उक्तं च।

व्यथयन्ति परं चेतो मनोरथशतेर्जनाः।
नानुष्ठानैर्विहीनाः स्युः कुलजा विधवा इव॥१०४॥
दैर्गत्यं देहिनां दुःखमपमानकरं परं।
येन स्वैरपि मन्यन्ते जीवन्तो ऽपि मृता इव॥१०५॥
दैन्यस्य पात्रतामेति परिभूतेः परं पदं।
विपदामाश्रयः शश्वद्दौर्गत्यकलुषीकृतः॥१०६॥
लज्जन्ते बान्धवास्तेन सम्बन्धं गोपयन्ति च।
मित्राण्यमित्रतां यान्ति यस्य न स्युः कपर्दिकाः॥१०७॥

---

१ गालउशी केलेलें - २ मार्जारः - ३ अर्थं - ४ पक्षिविशेषाः - ५ स्नानं - ६ जनाः - ७ वल्लभः इ०
+ स्वार्थवशात्

॥पञ्चतन्त्रकं॥

मूर्तेर्लाघवमेवैतदपायानामिदं गृहं।
पर्यायो मरणस्यायं निर्धनत्वं शरीरिणां॥ १०८॥
अजारवररवुरोत्सर्गमार्जनीरेणुकज्जनैः।
दीपरत्नापछायेव त्यज्यते निर्धनो जनः॥१०९॥
शौचविशिष्टयाप्यस्ति किञ्चित् कार्यं क्वचिन्मृदा।
निर्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनं॥ ११०॥
अधनो दातुकामोऽपि सम्प्राप्तो धनिनां गृहं।
मन्यन्ते याचको ऽयं धिग्दारिद्र्यं खलु देहिनां॥१११॥

सता। वित्तापहारं विदधतो यदि मम मृत्युः स्यात्। तथापि शोभनं। उक्तं च.

स्ववित्तहरणं दृष्ट्वा यो हि रक्षत्यसूनसः।
पितरोऽपि न गृह्णन्ति तद्दत्तं सलिलाञ्जलिं॥११२॥

तथा च। गवार्थे ब्राह्मणार्थे च स्त्रीवित्तहरणे तथा।
प्राणांस्त्यजति यो युद्धे तस्य लोकाः सनातनाः॥११३॥

इत्येवं निश्चित्य रात्रौ तत्र गत्वा निद्रावशमुपगतस्य परिव्राजकस्य पेटायां मया महच्छिद्रं कृतं यावत्। तावत् स दुष्टतापसः प्रबुद्धः। ततश्च जर्जरवंशप्रहारेण तेनाहं शिरसि ताडितः कथञ्चिदायुःशेषतया ममृतः। उक्तं च।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः।
तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्मदीयं नहि तत् परेषां॥११४॥

कोऽत्रभवान् एच्छतः। कथमेतत्। हिरण्यकः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे सागरदत्तो नाम वणिक् तत्सूनुना रूपकशतेन क्रीयमाणं पुस्तकं गृहीतं। तस्मिंश्च लिखितमस्ति।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः।
तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्मदीयं नहि तत् परेषां॥११५॥

तद्दृष्ट्वा सागरदत्तेन सूनुः पृष्टः। पुत्र कियता मौल्येनैतत् पुस्तकं गृहीतं। सोऽब्रवीत्। ताव रूपकशतेन। तच्छ्रुत्वा सागरदत्तोऽब्रवीत्। धिग्मूर्खत्वं लिखितैकश्लोकार्धं पुस्तकं रूपकशतेन गृह्णन्नसि एतया बुद्ध्या कथं द्रव्योपार्जनं करिष्यसि।

---

१ नकिञ्चित् इत्यर्थः - २ प्राणान् -

+ अशौचविशिष्टयाप्यस्ति

तदद्य प्रभृति त्वया मम गृहे न प्रवेष्टव्यं। एवं निर्भर्त्स्य गृहान्निष्कासितः। स च तेन निर्वेदेन विप्रकृष्टं देशान्तरं गत्वा किमपि नगरमासाद्यावस्थितः। अथ कतिपयैर्दिवसैस्तन्नगरनिवासिना केनचित्सोऽपृष्टः। कुतो भवानागतः। किन्नाम्नेयं वेति। असावब्रवीत्। प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्य इति। अथान्येनापि पृष्टस्तथैवाब्रवीत्। एवं यः कश्चित् पृच्छति। तस्येदमेवोत्तरं वितरति। एवं च तस्य नगरस्य मध्ये प्राप्तव्यमर्थमिति तस्य प्रसिद्धं नाम सञ्जातं। अथ राजकन्या चन्द्रवती नामाखिलनयरूपसम्पन्ना सखीद्वितीयैकस्मिन् महोत्सवदिवसे नगरं निरीक्षमाणा तिष्ठति। तत्रैव च कश्चिद्राजपुत्रो ऽतीव रूपसम्पन्नः मनोरमश्च तस्याः कथमपि दैववशादृष्टिगोचरं गतः। तद्दर्शनसमकालमेव मकरध्वजकुसुमबाणैरभिहतया तया सख्यभिहितो। हे सखि व्यर्थतां यान्ति तावद्यौवनदिनानि पिता। पि मां न कस्मैचित् प्रयच्छति। तद्यथा ममाद्यानेन सह समागमो भवति। तथा त्वया प्रतिपत्तव्यं एवंच श्रुत्वा सा सखी तत्सकाशं गत्वाऽब्रवीत्। अहो अहं चन्द्रवत्या त्वदन्तिकं प्रेषिता। भणितं च त्वां प्रति तया। यन्मम त्वद्दर्शनान्मनो भवेन पश्चिमावस्था कृता। तद्यदि शीघ्रं मदन्तिकं न समेष्यसि। तदा मे मरणमेव। इति श्रुत्वा तेनाभिहितं। यद्यवश्यं मया तत्रागन्तव्यं तत् कथय केनोपायेन प्रवेष्टव्यं। अथ सख्याभिहितं। रात्रौ सौधोत्संगावलम्बितया दृढवंशयष्ट्या तया तत्रारोढव्यं। सोऽब्रवीत्। यद्येवं निश्चयो भवत्यास्तदहमेवं करिष्यामि। इति निश्चित्य सखी चन्द्रवती सकाशं गता। अथागतायां रजन्यां सराजपुत्रः सचेत सा व्यचिन्तयत्। अहो महदकृत्यमेतत्। उक्तं च।

"गुरोः सतां मित्रभार्यां स्वामिसेवकयोषितम्।
यो गच्छति पुमान् लोके तमाहुर्ब्रह्मघातकं॥११५॥

अपरं च। अयशः प्राप्यते येन येन चाधोगतिर्भवेत्।
स्वर्गाच्च भ्रश्यते येन तत् कर्म न समाचरेत्॥११७॥

इति सम्यग्विचार्य स तत्सकाशं न जगाम। अथ प्राप्तव्यमर्थः पर्यटन् धवलगृहपार्श्वे राज्ञावलम्बितवरभां दृष्ट्वा। कौतुकाविष्टहृदयस्तामालम्ब्याधिरूढः। तया च राजपुत्र्या सं एवायमिति सस्पन्दचित्तया स्वानभोजनमानं

१अतिदूरं- २प्राप्य- ३मार्गे- ४मदनः- ५ताडितया- ६कथिता- ७युक्तिः कर्तव्या- ८मरणं- ९गच्छेः- सङ्गमइतिप०- १०दृढरज्जा- ११गृहस्थितां- १२सौधः- १३वस्त्रादिना-

च्छादनादिना सम्मान्य तेन सह शयनतलमाश्रितया तदङ्गस्पर्शसञ्जातहर्ष रोमाञ्चितगात्रयोक्तं । भद्र युष्मद्दर्शनमात्रानुरक्तया मया तुभ्यमात्मा प्रदत्तो ऽयं त्वद्दुर्जन्यमन्यो भर्ता मनस्यपि मे नमविष्यतीति । तत् कस्मान्मया सह न ब्रवीषि । अथ स अवदत् । प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । इत्युक्ते तयान्यो ऽयमिति मत्वा धवलगृहादुत्तार्य मुक्तः । स तु दण्डदेवकुले गत्वा प्रसुप्तः । अथ तत्र कयाचित् सैरिण्या दत्तसङ्केतको यावद्दण्डपाशकः प्राप्तः । तावदसौ पूर्वसुप्तस्तेन दृष्टः । रहस्यसंरक्षणार्थमभिहितश्च । को भवान् । सो ऽब्रवीत् । प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । इति श्रुत्वा दण्डपाशकेनाभिहितं । शून्यं देवगृहमिदं । मम गृहे गत्वा मदीयशयने स्वपिहि । तथा प्रतिपद्य स मतिविपर्यासादन्यशयने सुप्तः । अथ तस्य रक्षकस्य दुहितृकन्यका विनयवती नामरूपयौवनसम्पन्ना कस्यापि पुरुषस्यानुरक्ता तस्य सङ्केतकं दत्वा तत्र शयने सुप्तासीत् । अथ सा तमायान्तं दृष्ट्वा स एवायमस्मद्वल्लभ इति रात्रौ घनतरान्धकारव्यामोहितोत्थाय भोजनाच्छादनादिक्रियां कारयित्वा गान्धर्वविवाहेनात्मानं विवाहयित्वा । तेन समं शयने स्थिता विकसितवदनकमला तमाह । किमद्यापि मया सह विश्रब्धं भवान् ब्रवीति । सो ऽब्रवीत् । प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्य इति । तच्छ्रुत्वा तया चिन्तितं । यत् कार्यमसमीक्षितं क्रियते तस्येदृक् फलपाको भवति । एवं विमृश्य सविषादया तया निर्भर्त्स्य निःसारितो ऽसौ । स च यावद्वीथीमार्गेण गच्छति । तावदन्यविषयवासी वरकीर्तिर्नाम वरो महता वाद्यशब्देनागच्छति । प्राप्तव्यमर्थं पितृभिः सह गन्तुमारब्धः । अथ यावत्यासन्ने लग्नसमये राजमार्गासन्नश्रेष्ठिगृहद्वारि रचितमण्डपवेदिकायां हतकौतुकमङ्गलवेषा वणिक्कन्या तिष्ठति । तावन्मदमत्तो हस्त्यारोहकं हत्वा प्रणश्यज्जनकोलाहलेन लोकमाकुलयंस्तमेवोद्देशं सम्प्राप्तः । तं च दृष्ट्वा सर्वे वरानुयायिनो भयभ्रान्तवेगेन सह प्रणश्य दिशो दिशो जग्मुः । अथात्यन्तवत्सरे भयंतरलेलोचनामेकाकिनीं कन्यामवलोक्य मा भैषीरहं ते भरिष्यामीति स्वधीरतामाता स्थिरीकृत्य दक्षिणपाणौ सङ्गृह्य महासाहसिकतया प्राप्तव्यमर्थः पुरुषकारेणैवेहक्षिनं निर्भर्त्सितवान् । ततः कथमपि दैवयोगादपयाते हस्तिनि समुद्भ्रान्तवो वरकीर्तिरतिक्रान्ते लग्नसमये समागच्छति । तावद्भूयस्तेन

---

१ जारिणी-२ विश्वासयुक्तं-३ परिणामः-४ विचार्य ५ राजमार्गसमीपधनिकगृहद्वारि-श्रेष्ठि-
+ त्वद्दुर्ज- * दत्त- ८ नीतिप्र०

हस्तो ग्रहीता स्थिति। तद्दृष्ट्वा वरकीर्तिनाभिहितं। भो श्वसूरक विरुद्धमिदं लोक-
नुष्ठितं। पश्चाद्यं प्रदाय कन्यान्यस्मै प्रदत्तेति। सोऽब्रवीत्। भो अहमपि हस्ति
भयपलायितो भवद्भिः सहायातो न जाने किमिदं वृत्तं इत्यभिधाय दुहितरं प्रभु-
मारब्धः। वत्से नष्टया संदरं कृतं। तत् कथ्यतां को ऽयं वृत्तान्तः। सा ऽब्रवीत्।
यदहमनेन प्राणशंसयाद्रक्षिता। तदेनं मुक्त्वा मम जीवन्त्या नान्यः पाणिं ग्रहीष्य
तीति। अनेन व्यतिकरेण रजनीयुषा। अथ प्रातः सञ्ज्ञातमहाजनसमवायं तं
वार्ताव्यतिकरं श्रुत्वा राजदुहिता तमुद्देशमागता। कर्णपरम्परया ज्ञात्वा दण्डपा
शकसूतापि तत्रैवाजगाम। अथ तं महाजनसमवायं श्रुत्वा राजापि स्वयं तत्रा
यातः। प्राप्तव्यमर्थं प्राह। भो विश्रब्धं कथय कीदृशो ऽसौ वृत्तान्तः। सो ऽब्र-
वीत्। प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्य इति। अथ राजकन्या स्मृत्वा प्राह। देवो
ऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः। ततो दण्डपाशकसूता ऽब्रवीत्। तस्मान्न शोचा
मि न विस्मयो म इति। तमखिललोकवृत्तान्तमाकर्ण्य वणिक्सुता ऽब्रवीत्।
यदस्मदीयं न हि तत् परेषामिति अथ राजा तेषां सर्वेषामप्यभयप्रदानं द
त्वा पृथक् पृथक् तं वृत्तान्तं ज्ञात्वावगततत्त्वस्तस्मै प्राप्तव्यमर्थाय स्वदुहितरं
सबहुमानं ग्रामसहस्रेण समं सबलिं करणपरिवारयुतां दत्वा। त्वं मे पुत्रो
ऽसीति। नगरविदितं तं युवराज्ये ऽभिषिक्तवान्। दण्डपाशकेनापि निजदुहि
ता शक्त्या वस्त्रदानादिना सम्भाव्य प्राप्तव्यमर्थाय प्रदत्ता। अथ प्राप्तव्य-
मर्थेनापि स्वीयपितृमातरौ समस्तकुटुम्बावृतौ तस्मिन्नगरे सम्मानपुरःसरं समा-
नीतौ। सो ऽपि स्वगोत्रेण सह विविधभोगानुपभुञ्जानः सुखेनावस्थितः। अ-
तो ऽहं ब्रवीमि।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवो ऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः।
तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्मदीयं न हि तत् परेषां॥१०॥

पुनरपि हिरण्यको ऽब्रवीत्। तदेतत् सकलं सुखदुःखमनुभूय परं विषादमु-
पगतो ऽनेन सुहृदा तत्सकाशमानीतः। तदेतन्मे वैराग्यकारणं। मन्थरकआ
ह। भद्र भवति सुहृदयमसन्दिग्धं। यः क्षुत्क्षामो ऽपि शत्रुभूतं त्वां भक्ष
स्थाने स्थितमप्येवं स्वपृष्ठमारोप्यात्रानीतवान्। न मार्गे ऽपि भक्षितवान्। उ
क्तं च। विकारं याति नो चित्तं विद्वे यस्य कदाचन।

१संकटेन-संबंधेनवा- २पितृ-भ्रातृजातावा- ३ समूह- ४कथापीठितः

॥पञ्चतन्त्रकं॥

मित्रं स्यात् सर्वकाले च कारयेन्मित्रमुत्तमं ॥११९॥
विद्वद्भिः सुहृदामत्र चिह्नैरेतैर्विसंशयम्।
परीक्षा कारणं प्रोक्तं होमाग्नेरिव भूतले ॥१२०॥
आपत्काले तु सम्प्राप्ते यन्मित्रं मित्रमेव तत्।
वृद्धिकाले तु सम्प्राप्ते दुर्जनोऽपि सुहृद्भवेत्॥२१॥

तन्मयाद्यास्य मित्रविषये विश्वासः समुत्पन्नः। यतो नीतिविरुद्धेयं मैत्री विहिता वायसेन सह सलिलस्थलचराणां। अथवा साध्विदमुच्यते।

न मित्रे कस्यचित् कोऽपि नितान्तं न च वैरकृत्।
दृश्यते मित्रविध्वस्तात् कार्याद्धीरः परीक्षिनः॥१२२॥

तत् स्वागतं भवतु ते। स्वगृहवदास्यतामत्र संशयोऽत्र। यच्च विनुनाशो विदेश वासश्च ते मज्ञातः। तदत्रविषये सन्तापो न कार्यः। उक्तं च।

अभ्रच्छाया खलप्रीतिः सिद्धमन्नं च योषितः।
किञ्चित् कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च॥१२३॥

अतएव विवेकिनो जितात्मानो धनस्पृहां न कुर्वंति। उक्तं च।

सुसञ्चितैर्जीवितवत् सुरक्षितैर्निजेऽपि देहेन वियोजितैः क्वचित्।
पुंसोऽवसानं व्रजतोऽपि निष्ठुरैरिष्टैर्धनैः पञ्चपदी न मुच्यते॥२४॥

अन्यच्च। यथाम्भिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान्॥१२५॥

तथा च। निर्दोषमपि वित्तान्यं द्वेषैर्योजयते नृपः।
निर्धनः प्राप्तदोषोऽपि सर्वत्र निरुपद्रवः॥१२६॥
अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः॥१२७॥
अर्थार्थी याति कष्टानि मूढोऽयं कुरुते जनः।
शतांशेनापि मोक्षार्थी याति चेन्मोक्षमाप्नुयात्॥१२८॥

अपरं विदेशवासे त्वया वैराग्यं न कार्यं। उक्तं च।

को धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशः स्मृतो।
यं देशं श्रयते त्वमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम्।

---

१ स्थीयतां - २ सरोवरप्रौते - ३ पंचपदानि - ४ प्राप्तिः - ५ स्वदेशः।

यद्दंष्ट्रानखलांगुलप्रहरणाः सिंहो वनं गाहते।
तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः॥१२९॥

अर्थहीनो ऽपि परदेशागतो ऽपि यः प्रज्ञावान् भवति स कथञ्चिन्नैव सीदति। उक्तं च।

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदा च न।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते॥१३०॥

तत् प्रज्ञानिधिर्भवान्। न प्राकृतपुरुषतुल्यः। अथ वा।

उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तं।
शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः॥१३१॥

अपरं प्राप्तो ऽप्यर्थो ऽकर्मण्या विनश्यति। तदेतावन्ति दिनानि त्वदीयं तदासीत्। मुहूर्तमप्यनात्मीयं भोक्तुं न लभ्यते स्वयमागतमपि विधिनापह्रियते। उक्तं च यतः।

अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते।
अरण्यं महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा॥१३२॥

कथा ५. हिरण्यक आह। कथमेतत्। मन्थरकः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिद्धिष्ठाने सोमिलको नाम कौलिकः प्रतिवसतिस्म। स चानेकविधपटरचनाज्ञितानि पार्थिवोचितानि वस्त्राणि सदैवोत्पादयति। परं भोजनाच्छादनाभ्यधिकं स्वल्पमप्यर्थमात्रं न सम्पद्यते। ये चान्ये तत्र सामान्यतरकौलिकाः स्थूलवस्त्रसम्पादनपटवस्ते तु महर्द्धिसम्पन्नाः। अथ तानालोक्य सोमिलकः स्वभार्यामाह। प्रिये पश्यैतान् स्थूलपटकारकान् धनकनकसमृद्धान्। तदयमावयोर्मन्दभाग्यं स्थानं। अन्यत्रोपार्जनाय तस्माद्गच्छामः। सा प्राह। भो प्रियतम मिथ्याजल्पितमेतत्। यदन्यत्रगतानां धनं भवति स्वस्थाने न भवति। उक्तं च यतः।

उत्पतन्ति यदाकाशे निपतन्ति महीतले।
पक्षिणस्तदपि प्राप्या नादत्तमुपतिष्ठति॥१३३॥

तथा च। न हि भवति यन्न भाव्यं भवति हि भाव्यं विनापि यत्नेन।
करतलगतमपि नश्यति यस्य तु भवितव्यता नास्ति॥१३४॥

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्।
यथा पुराकृतं कर्म कर्तारमनुविन्दति॥१३५॥

---

१ गजेंद्र-२ अन्वेषयति-शोध करत्ये-३ नगरं-४ प्राप्नोति-५ कुशलाः-६ महासंपन्नियुक्ताः-७ अणोपकं-८ प्राप्नोति.

अन्यच्च। शतसहस्रयानेन गच्छन्तमनुगच्छति।
नराणां प्राक्तनं कर्म तद्धनं कर्म महात्मनः॥१३६॥

पुनश्च। यथा छायातपौ नित्यं सहसम्बद्धौ परस्परं।
एवं कर्म च कर्ता च संश्लिष्टावितरेतरं॥१३७॥

तस्मादत्रैव व्यवसायपरो भव। कौलिक आह। प्रिये न सम्यगभिहितं भवत्या। व्यवसायं विना कर्म नफलति। उक्तं च।

यथैकेन न हस्तेन तालिका[1] सम्प्रपद्यते।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः स्मृतं॥१३८॥

तथा च। पश्य कर्मवशात् प्राप्तं भोज्यकाले तु भोजनं।
हस्तोद्यमं विना वक्त्रे प्रविशन्न कथञ्चन॥१३९॥

भूयश्च। उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सिंहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥१४०॥

पुनश्च। स्वशक्त्या कुर्वतः कर्म नचेत्सिद्धिं प्रयच्छति।
नोपालभ्यः पुमांस्तत्र दैवान्नास्तितपौरुषः॥१४१॥

तन्नयावश्यं देशान्तरं गन्तव्यमिति निश्चित्य वर्धमानपुरं गतः। तत्र च वर्षत्रयं स्थित्वा सुवर्णशतत्रयोपार्जनं कृत्वा भूयोऽपि स्वगृहंप्रति प्रस्थितः। अध्वनि मार्गे महाटव्यां गच्छतोऽस्य भगवानादित्योऽस्तमुपागतः। तदसौ व्यालभयात् स्थूलतरवटवृक्षस्कन्धमारुह्य यावत् प्रसुप्तः। तावच्चिशीथे स्वप्ने द्वौ पुरुषौ रौद्राकारौ परस्परं प्रजल्पन्तावशृणोत्। तत्रैकः प्राह। भो कर्तस्त्वं सम्यग्वेत्सि यदस्य सोमिलकस्य भोजनाच्छादनाप्यधिका समृद्धिर्नास्ति। अतो भवता कदाचिदपि नाधेया। तत् किं त्वयास्य सुवर्णशतत्रयं प्रदत्तं। स आह। भो कर्मन् मया वश्यं व्यवसायिनां व्यवसायानुरूपं फलं देयं। तस्य च परिणतिस्त्वदायत्ता। इत्यतस्तमेवापहरेति। तच्छ्रुत्वा यावदसौ कौलिकः प्रबुद्धः सुवर्णग्रन्थिमवलोकयति तावद्रिक्तां पश्यति ततः सोऽसेपं चिन्तयामास। अहो किमेतत्। केनेदं पार्जितमपि वित्तं हेलया क्षापितं। तद्यदर्थमयं मे न किञ्चन कथं संपत्स्यति निष्फलाभ्यो च मुखं दर्शयिष्यामि। इति निश्चित्य तदेव पत्तनं गतः। तत्र च वर्ष

१उद्योगः-२तालदाता-३नश्यति-४उद्योगहीनः-५भिक्षुः-६दैवंच्छादितपराक्रमः-७अशीतिगुंजातुलितस्यसुवर्णस्यसुवर्णभाजिसंज्ञा-८सिंहादिभयात्-९परिणामः-१०निंदासहितं

मात्रेणापि सुवर्णशतपञ्चकमुपार्ज्य भूयोऽपि स्वस्थानं प्रति प्रस्थितः यावदर्धपथि प्राप्तस्तावद्भूयोऽप्यटवीमध्यगतस्य भगवान् भानुरस्तं जगाम। अथ सुवर्णनाशभयात् सभ्रान्तोऽपि न विश्राम्यति। केवलं क्षुनगृहोत्कण्ठः सत्वरं व्रजति। एतस्मिन्नन्तरे द्वौ पुरुषाकारौ तादृशावेव पृष्ठप्रदेशे समागच्छन्तौ परस्परं जल्पन्तौ चाशृणोत्। तत्रैकः प्राह। भो कर्तः किं। त्वयैतस्य सोमिलकस्य सुवर्णशतपञ्चकं प्रदत्तं। तत् किं न वेत्सि यद्भोजनाच्छादनाभ्यधिका काचित् प्राप्तिर्नास्ति। सोऽब्रवीत्। भो कर्मन्। मयावश्यं देयं व्यवसायिनां नृणां। तस्य परिणामस्त्वदायत्ता। तत् किं मामुपालम्भयसि। तच्छ्रुत्वा यावदसौ रोषभरलको ग्रन्थिमन्वेष्यति। तावत् सुवर्णं नास्ति। ततः परं दुःखमापन्नो हा हतोऽस्मीति सोमिलकः परं वैराग्यं गतो व्यचिन्तयत्। अहो किं मम धनरहितस्य जीवितेन। तदत्र वरवृक्षे आत्मानमुद्धृत्य प्राणत्यागं करोमि। एवं निश्चित्य दर्भमयीं रज्जुं विधाय। स्वकण्ठे पाशं नियोज्य शाखामासाद्य। तया सह यावदात्मकण्ठं निबध्यात्मानं निक्षिपति। तावदेकः पुमानाकाशस्थ इदमाह भो भो सोमिलक मैवं साहसं कार्षीः। अहं तव वित्तापहारको न ते भोजनाच्छादनाभ्यधिकां वरादिकामपि संहरामि। तद्गच्छ स्वगृहं प्रति। अत्यद्भुतमदीयसाहसेनाहं तुष्टः। तत् प्रार्थ्यतामभीष्टो वरः कश्चिदिति। सोमिलकआह यद्येवं तर्हि मे प्रभूतं धनं। स आह। भो किंकरिष्यसि धनेनोपभोगरहितेन। यतो भोजनाच्छादनाभ्यधिको नास्ति ते भोगः। उक्तं च।

किंतया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवला।
या न वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते॥४२॥

सोमिलक आह। भो यद्यपि तस्य धनस्य भोगो नास्ति तथापि तद्भवतु। उक्तं च यतः। कृपणोऽप्यकुलीनोऽपि सज्जनैर्वर्जितः सदा।
सेव्यते स नरो लोकैर्यस्य स्याद्धनसञ्चयः॥१४३॥
तथा च। शिथिलौ च सबद्धौ च पतनः पतनो न वा।
निरीक्षितौ मया भद्रे वर्षाणि दश पञ्च च॥१४४॥

कथा ६ पुरुष आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। कस्मिंश्चिदधिष्ठाने तीक्ष्णदंष्ण नाम महावृषभः प्रतिवसतिस्म। स च मदातिरेकः परित्यक्तनिजयूथः

---

१ गलेनाशंसंयोज्य- २ कृपडीतिप्र०- ३ सर्वजनसाधारणा.

शृङ्गाभ्यां नदीतटान् विदारयन् स्वेच्छया मरकतसदृशानि शष्पाग्राणि भक्षयन्नरण्यचरो बभूव। अथ तत्रैव वने प्रलोभको नाम शृगालः प्रतिवसतिस्म। स कदाचित् स्वभार्यया सह नदीपुलिने सरक्षोपविष्टस्तिष्ठति। अत्रान्तरे स तीक्ष्णदृषणो जलपानार्थं तदेव पुलिनमवतीर्णः। ततश्च तस्य लम्बमानौ वृषणावलोक्य शृगाल्या शृगालोऽभिहितः। स्वामिन् पश्यास्य वृषभस्य मांसपिण्डौ लम्बमानौ यथास्थितौ। तदेतौ क्षणेन प्रहरेण वा पतिष्यतः। एवं ज्ञात्वा भवानस्य पृष्ठे यातुमर्हति। शृगाल आह। प्रिये न ज्ञायते कदाचिदेतयोः पतनं भविष्यति वा न वा। तत् किं मां वृथा श्रमाय नियोजयसि। अत्रस्थस्तावज्जलार्थमायातान् मूषकान् तत्समेतौ भक्षयिष्यामि। मार्गो ऽयं यतस्तेषां। अपरं यदि तां मुक्त्वास्य वृषभस्य पृष्ठे गमिष्यामि। तदागत्यान्यः कश्चिदेतत् स्थानं समाश्रयिष्यति। तन्नैतद्युज्यते कर्तुं। उक्तं च।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च॥४५॥

शृगाल्याह। भो कापुरुषस्त्वं यत् किञ्चिदवाप्य तेनापि सन्तोषं करोषि। उक्तं च।

सकपूरा स्यात् कुनादीका सुपूरो मूषकाञ्जलिः।
सासन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति॥४६॥

तस्मात् सत्पुरुषेण सदैवोत्साहवता भाव्यं। उक्तं च।

यत्रोत्साहसमारम्भो यत्रालस्यविहीनता।
नयविक्रमसंयोगात् तत्र श्रीरचला ध्रुवं॥४७॥
नदैवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः।
अनुद्योगेननोतैलं तिलेभ्यो ऽपि हि जायते॥४८॥

अन्यच्च। स्तोकेनापि यदि स्यात् सन्तोषपरो ऽत्र मानवो मन्दः
तस्य गणनासु चित्तं दत्त्वा देवापि मार्जयति॥४९॥

यच्च त्वं वदसि। एतौ पतिष्यतो वा न वेति। तदप्ययुक्तं। उक्तं च।

कृतनिश्चयिनो ज्यायस्तुङ्गिभानः प्रशस्यते।

---

१ पाचदृतिप्र०–२ कोल्हादृतिफ्र०–३ प्राप्तः–४ लघुपुत्रः–५ स्थिरमणि–६ कुत्सितपुरुषः–७ नीतिपराक्रमसंयोगात्।

८. कुनदिका।

चातकः को वराको ऽयं एष एवेन्द्रो वारिवाहकः ॥१५१॥

अपरं तावदहं मूषकमांसस्यातीव निर्विण्णा। एतौ च मांसपिण्डौ प्रत्यासन्नपतनौ दृश्येते। तत् सर्वथा नान्यथा कर्तव्यमिति। अथासौ तदाकर्ण्य मूषकप्राप्तिस्थानं परित्यज्य तीक्ष्णदंष्ट्रस्य पृष्ठमन्वगच्छत्। अथवा साधिदमुच्यते।

तावत् स्यात् सर्वकृत्येषु पुरुषो ऽत्र सुखं प्रभुः।
स्त्रीवाक्याङ्कुशनिष्कृष्टो यावन्नो म्रियते बलात्॥१५२॥

तथा च। अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगं।
अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः॥१५३॥

एवं स तस्य पृष्ठतः सभार्यः परिभ्रमन् चिरकालमनयत्। न च तयोः पतनं भूत्। ततश्च निर्वेदात् पञ्चदशे वर्षे शृगालः स्वभार्यामाह

शिथिलौ च सबन्धौ च पततः पततो न वा।
निरीक्षितौ मया भद्रे वर्षाणि दश पञ्च च॥१५३॥

तत् पश्चादपि न तयोः पतनं भविष्यति। तमेव मूषकमार्गमनुसरावेः। अतो ऽहं ब्रवीमि।

शिथिलौ च सबन्धौ च पततः पततो न वा।
निरीक्षितौ मया भद्रे वर्षाणि दश पञ्च च॥१५४॥

तदेवं धनवान् सर्वो ऽपि स्पृहणीयो भवति। अतो देहि मे प्रभूतं धनं। पुरुष आह। यद्येवं तद्गच्छ त्वं भूयो ऽपि वर्धमानपुरं तत्र द्वौ वणिक्पुत्रौ वसतः। एको धनगुप्तः। अन्य उपनिधिधनः। ततस्तयोः स्वरूपं बुद्ध्वा। एकस्य वरः प्रार्थनीयः यदि ते गुप्तधनेन प्रयोजनमभक्षितेन। ततस्तावपि गुप्तधनं करोमि। अथवा दत्तोपनिधेन धनेन ते प्रयोजनं। तदुपनिधिधनं करोमि इत्येवमुक्त्वा ऽदर्शनं जगाम। सोमिलको ऽपि विस्मितमनो भूयो ऽपि वर्धमानपुरंगतः। अथ सन्ध्यासमये परिश्रान्तः कथमपि तत् पुरं प्राप्तो धनगुप्तगृहं गच्छन् दुर्दैवेन तस्मिन्नस्तमिते सूर्ये प्रविष्टः। अथासौ भार्यापुत्रसहितेन धनगुप्तेन निर्भर्त्स्यमानो हठादेव गृहाजिरं प्राप्योपविष्टः। ततश्च भोजनवेलायां तस्यापि मुक्तिवर्जितमपि भोजनं प्रदत्तं। ततः स भुक्त्वा तत्रैव यावत् सायं निशीथे पश्यति। तावत् तावपि पुरुषौ परस्परं मन्त्रयतः। तत्रैकः प्राह। भो बन्धुः किं तथास्य धनगुप्तस्याधिको व्ययो निर्भर्त्सितः। यत् सो-

---

१ रहितः - २ पतनौ - ३ पीडितः - ४ बलान्नो म्रियते बलहीनः म्रियत इत्यर्थः - ५ अनुगच्छावः - १ गृहांगणं।

मित्रस्यार्थनेन भोजनं दत्तं। तदयुक्तं त्वयानुष्ठितं। स आह। भो कर्मन् मम नास्ति दोषः। मया हि लाभप्राप्तिर्दातव्या व्यवसायिनः। तत्परिणतिः पुनस्तवायत्तेति। अथासौ यावदुत्तिष्ठति तावदनगुप्तो विसूचिकादोषेण विनश्यमानो रोगाभिभूतः क्षणं तिष्ठति। ततो हीनाये ऽह्नि तद्दोषेण कृतोपवासः संजातः। सोमिलको ऽपि प्रभाते तद्गृहान्निष्क्रम्योपभुक्तधनगृहं गतः तेनापि चाभ्युत्थानादिभिः सत्कृतो विहितभोजनाच्छादनसम्मानस्तस्यैव गृहे भव्यशय्यायामारूढः सुष्वाप। तं च निशीथे यावत् पश्यति। तावत् तावेव द्वौ पुरुषौ मिथो मन्त्रयेते। तत्रैको ऽब्रवीत्। भो कर्तरद्यानेनोपभुक्तधनेन सोमिलकस्योपचारं कुर्वता प्रभूतो व्ययः कृतः। तत् कथमस्योद्धरणविधिर्भविष्यति। यतः सर्वमेतदनेन व्यवहारकगृहात् समानीतमस्ति। स आह। भो कर्म मम कृत्यमेतत्। परिणतिश्च तदायत्तेति। अथ प्रभाते कोऽपि राजपुरुषो राजप्रसादजं बहुवित्तमादाय समायातउपभुक्तधनाय सर्वं समर्पयांमास तद्दृष्ट्वा सोमिलकश्चिन्तयामास। अहो सञ्चयविरहितोऽपि वमेष उपभुक्तधनो न पुनरसौ कदर्यो धनगुप्तः। उक्तं च यतः।

अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तिफलं श्रुतम्।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनं ॥१५५॥

तद्भगवान् विधाता मां दत्तभुक्तधनं करोतु। न कार्यं मे धनगुप्तनया। तच्छ्रुत्वा तं तादृशं कृत्वा कर्मकर्तारो जगन्मनुरदर्शनीयं। अतो ऽहं ब्रवीमि।

अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते।
अरण्ये महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा॥१५६॥

तद्वन् हिरण्यकैवं ज्ञात्वा धनविषये त्वया सन्तापो न कार्यः। यतो विद्यमानमप्यन्यो धनमविद्यमानमेव मन्तव्यं। उक्तं च।

गृहमध्यनिधानेन धनेन धनिनो यदि।
भवामः किं न तेनेन विधने धनिनो वयं॥१५७॥

तथा च।

उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणं।
तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसां॥१५८॥

---

१ लब्धानां - २ वस्त्रगणेन - ओकारान्तिम० - ३ उत्तम - ४ दत्तौ - ५ कृपण - ६ शास्त्रं - ७ स्थापितेन - ८ फलं।

+ धनेन।

अन्यच्च। दानव्यं भोक्तव्यं धनविषये सञ्चयो न कर्तव्यः।
पश्येह मधुकरीणां सञ्चितमर्थं हरन्त्यन्ये॥१५९॥

तथा च। दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति॥१६०॥

एवंज्ञाता विवेकिना न स्वार्थं वित्तोपार्जनं कर्तव्यं। यतो दुःखाय तत्। उक्तं च।

धनादिकेषु विद्यन्ते ये ऽत्र मूरर्वाः सुखाशयाः।
तप्तग्रीष्मेण सेवन्ते शैत्यार्थं ते हुताशनं॥१६१॥

तस्मात् सदैव सत्पुरुषेण सन्तोषः कार्यः। उक्तं च।

सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते।
शश्वत्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति।
कन्दैः फलैर्मुनिवरा गमयन्ति कालं।
सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानं॥१६२॥

सन्तोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसां।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावतां॥१६३॥

पीयूषमिव सन्तोषं पिबतां निर्वृतिः परा।
दुःखं निरन्तरं पुंसामसन्तोषवतां पुनः॥१६४॥

निरुद्धेनसो ऽशेषाणि निरुद्धान्यखिलान्यपि।
आच्छादिते रवौ मेघैराच्छन्नाः स्युर्गभस्तयः॥१६५॥

वाञ्छाविच्छेदनं प्राहुः स्वास्थ्यं शान्ता महर्षयः।
वाञ्छा निवर्तते नार्थैः पिपासेवाग्निसेचनैः॥१६६॥

अनिन्द्यमपि निन्दन्ति स्तुवन्त्यस्तुत्यमुच्चकैः।
स्वापतेयवशे मर्त्याः किं किं नाम न कुर्वते॥१६७॥

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यापि न शुभावहा।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य भूादस्पर्शनं वरं॥१६८॥

दानेन तुल्यो निधिरस्ति नान्यो लोभान्न चान्यो ऽस्ति रिपुः पृथिव्यां।
विभूषणं शीलसमं न चान्यत् सन्तोषतुल्यं धनमस्ति नान्यत्॥१६९॥

दारिद्र्यस्य परा मूर्तिर्या ज्ञानद्रविणाल्पता।

---

१ मीमां॰ २ सर्वा॰ भक्षणा॰ ३ [illegible] ४ [illegible] ५ किरणा॰ ६ [illegible]

जरद्गवधनः शर्वस्तथापि परमेश्वरः ॥१७०॥

तत् किमुद्विग्नमात्मानं मन्यसे।

सकृत् कन्दुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि।
तथा पतति मूर्खस्तु मृत्पिण्डपतनं यथा ॥१७१॥

एवं ज्ञात्वा भद्र त्वया सन्तोषः कार्य इति। मन्थरकवचनमाकर्ण्य वायस आह। भद्र मन्थरको यदेवं वदति तत् त्वया चित्ते कर्तव्यं। अथवा साध्विदमुच्यते।

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः।
अप्रियस्य हि पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः॥१७२॥
अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नाम धारकाः॥१७३॥

अथैवं प्रजल्पतां तेषां चित्राङ्गो नाम हरिणो लुब्धकव्याप्तिनस्तस्मिन् सरसि प्रविष्टः। अथ नभायान्तं ससम्भ्रममवलोक्य लघुपतनको वृक्षमारूढः। द्वितीयश्च निकटवर्तिनं शरस्तम्बं मन्थरकः सलिलमाश्रयमास्थितः। अथ लघुपतनको मृगं सम्यक् परिज्ञायं मन्थरकमुवाच। एह्येहि सखे मन्थरक मृगोऽयं तृषार्तोऽत्र समागतः सरसि प्रविष्टः। तस्य शब्दोऽयं न मानुषसम्भवः। तच्छ्रुत्वा मन्थरको देशकालोचितमिदमाह। भो लघुपतनक यूथाद्यं मृगो दृश्यते प्रभूतमुद्वहन्नुद्भ्रान्तदृष्टिः। पृष्ठमवलोकयति तन्न तृषार्त एषः। नूनं लुब्धकत्रासितः। ततो ज्ञायतामस्य पृष्ठं लुब्धका आगच्छन्ति न वेति। उक्तं च।

भयत्रस्तो नरः श्वासं प्रभूतं कुरुते मुहुः।
दिशो विलोकयत्येव न स्वास्थ्यं व्रजति क्वचित्॥१७४॥

तच्छ्रुत्वा चित्राङ्गः प्राह। भो मन्थरक ज्ञातं त्वया सम्यक् मे त्रासकारणं। अहं लुब्धकशरप्रहारादुद्धरितः कृच्छ्रेणात्र समायातः। मम यूथं पुनस्तैर्लुब्धकैर्व्यापादितं भविष्यति। तच्छरणागतस्य मम किञ्चिद्दूरयागम्यं स्थानं दुष्टलुब्धकानां। तदाकर्ण्य मन्थरक आह। भो चित्राङ्ग श्रूयतां नीतिशास्त्रं। उक्तं च।

द्वावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शम्बुदर्शने।
दूरस्थोऽचलनादेको द्वितीयः पादवेगजः॥१७५॥

१अप्रियस्यापि पथ्यादिनमंत्रेण तृणावशेषसमुदायं अप्रियं बहुलं त्रासकारिनं अध्याहारः।

* तथापीह। *

मद्गम्यतां शीघ्रं स्वयं वनं। यावदद्यापि नागच्छन्ति ते दुरात्मानो लुब्धकाः। अत्रान्तरे लघुपतनकः सत्वरमभ्युपेत्य प्रोवाच। भो मन्थरक गतास्ते लुब्धका स्वगृहो चितः प्रचुरमृगमांसपिण्डधारिणः। तच्चित्राङ्गविश्रब्धो जलादुद्विर्गच्छ। ततस्ते कम्बोरो ऽपि भिन्नभावमाश्रित्य तस्मिन् सरसि मध्यान्हवेलायां वृक्षच्छायाधस्तात् सुभाषितकथागोष्ठीमनुभवन्तः सत्वरेण कालं नयन्तिस्म। अथवा युक्तमेतदुच्यते।

सुभाषितरसास्वादजातरोमाञ्चकञ्चुकाः।
विनापि कामिनीसङ्गं सुधियः सुखमाप्नुयुः॥१७६॥
सुभाषितमयैर्द्रव्यैः सङ्ग्रहं न करोति यः।
स तु प्रस्तावयज्ञेषु किं प्रदास्यति दक्षिणां॥१७७॥

तथा च। सकृदुक्तं न गृह्णाति स्वयं वा न करोति यः।
यस्य सम्पुटिका नास्ति कुतस्तस्य सुभाषितं॥१७८॥

अथैकस्मिन्नहनि गोष्ठीसमये चित्राङ्गो नायातः। अथ ते भयो व्याकुलीभूताः परस्परं जल्पितुमारब्धाः। अहो किमद्य सुहृन्न समायातः। किं सिंहादिभिः क्वापि व्यापादितः। उतहोस्विल्लुब्धकैः। अथवा दावानले प्रपतितः। गर्तादिविषमे वा नवदृणलोलूल्यादिति। अथवा साध्विदमुच्यते।

स्वगृहोद्यानगते ऽपि हि स्निग्धे पापं विशङ्क्यते स्नेहात्।
किमु दृष्टच्छद्मभयप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे॥१७९॥

अथ मन्थरको वायसमाह। भो लघुपतनक अहं हिरण्यश्च तावद्वायसशक्तो नस्यान्वेषणं कर्तुं मन्दगतित्वात्। तद्गत्वारण्यं शोधय यदि कुत्रचित् तं जीवन्तं पश्यसीति। तदाकर्ण्य लघुपतनको नातिदूरं यावत् सरसो गच्छति तावत् पल्वलतीरे चित्राङ्गः कूटपीशनियन्त्रितस्तिष्ठति तं दृष्ट्वा शोकव्याकुलितमनास्तमवोचत्। भद्र किमिदं। चित्राङ्गो ऽपि वायसमवलोक्य विशेषेण दुःखितमना बभूव। अथवा युक्तमेतत्। उक्तं च यतः।

अपि मन्दत्वमापन्नो नष्टो वार्ताहृदर्शनात्।
प्रायेण प्राणिनां भूयो दुःखवेगो ऽधिको भवेत्॥१८०॥

ततश्च बाष्पावसाने लघुपतनकमाह। भो मित्र सञ्जातो ऽयं नावयोर्मम मृत्युः। तदपि युक्तं सम्पन्नं यद्भवता सह मे दर्शनमभूत्। उक्तं च।

---

१ अनार्ते=गर्ते। २ मित्रे। ३ अग्राह्यो मार्गः। ४ शोधनं। ५ सरोवरं। ६ यंत्रपाशः।
* गर्ते वा गर्तविषमे।

॥पञ्चतन्त्रकं॥

प्राणत्यागे समुत्पन्ने यदा स्यान्मित्रदर्शनं।
न हास्यां सदृशं पश्चाज्जीवनोऽपि मृतस्य च॥१८१॥

तत् क्षन्तव्यं त्वया यत्किञ्चिन्न्याय्यं मणयकुपितेन सम्भाषितमशोष्यंभिहितं। तया च हिरण्यकमन्थरकौ मम वाक्याद्दाक्यौ। उक्तं च।

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि दुरुक्तं यदुदाहृतं।
तत् क्षन्तव्यं युवाभ्यां मे कृत्वा प्रीतिपरं मनः॥१८२॥

तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह। भद्र न भेतव्यमस्माद्भिर्धार्मिकैर्विद्यमानैः। तदहं हिरण्यकं गृहीत्वा द्रुततरमागच्छामि। अपरं ये सत्पुरुषा भवन्ति ते व्यसनेन व्याकुलतामुपयान्ति। एवमुक्त्वा लघुपतनकश्चित्राङ्गमाश्वास्य यत्र हिरण्यकमन्थरकौ तिष्ठतस्तत्र गत्वा सर्वं चित्राङ्गपाशपतनं कथितवान्। हिरण्यकं च चित्राङ्गपाशमोक्षणकृतनिश्चयं पृष्ठमारोप्य पुनश्चित्राङ्गान्तिकमागतः। सोऽपि मूषकमवलोक्य किञ्चिज्जीविताशया संश्लिष्टः सविषादमाह। भो मित्र साध्विदमुच्यते।

आपन्नाशाय विदुषैः कर्तव्याः सुहृदो बलाः।
न हरत्यापदं कश्चिद्यो ऽत्र मित्रविवर्जितः॥१८३॥

हिरण्यक आह। भद्र तावत् त्वं नीतिशास्त्रज्ञो दक्षमतिः। तत् कथमत्रकूटे पतितः। चित्राङ्ग आह। भो न कालोऽयं विवादस्य। तद्यावत् स पापात्मा लुब्धको न समभ्येति। तावद्द्रुततरं कर्तव्यमत्यादरात्। तदाकर्ण्य हि विहस्य हिरण्यक आह। भद्र किं मय्यपि समायाते लुब्धकाद्भीषि। ततः शास्त्रं प्रति मे महती विरक्तिः संजाता। यद्बहिरा अपि नीतिशास्त्रविद एनामवस्थां प्राप्नुवन्ति। तेन त्वां पृच्छामि। स आह। भद्र कर्मणा बुद्धिरपि हन्यते। उक्तं च यतः।

विधात्रा रचिता रेखा ललाटे क्षरमालिका।
न तां मार्जयितुं शक्तः स्वबुद्ध्यापि पण्डितः॥१८४॥

एवं तयोः प्रवदतोः संकल्पध्वंसनसन्नहृदयो मन्थरकस्तं प्रदेशं शनैः शनैराजगाम। अथ तमायान्तमवलोक्य लघुपतनक आह। अहो न शोभनमापतितं। हिरण्यक आह। किं सलुब्धकः समायाति। वायस आह। आस्तां तावल्लुब्धकवार्ता। एष मन्थरकः समायाति। तदनीनिरनुष्ठितानेन। वयमपि नूनं व्यापादनीयतां यास्यामोऽस्य कारणात्। वनो यदि स पापात्मा लुब्धकः समागमिष्यति। तदहं

१आगच्छ-२युक्तः-३दूरीकरोति-४छिद्रि-५दूरीकर्तुं।

नावत् स्वमुत्पतिष्यामि । त्वं पुनर्बिलं प्रविश्यात्मानं रक्षिष्यसि । चित्राङ्गो ऽपि वेगेन वनान्तरं यास्यति । एष पुनर्जडचरो ऽत्र स्थले किं करिष्यति । इति व्याकुलो ऽस्मि । अत्रान्तरे सम्प्राप्तो मन्थरकः । हिरण्यक आह । भद्र न युक्तमनुष्ठितं भवता यदत्रायातस्त्वं । तद्भूयो ऽपि द्रुततरं गम्यतामिति यावदसौ लुब्धको न समायाति । मन्थरक आह । भद्र किंकरोमि । न शक्नोमि तत्रस्थो मित्रव्यसनहुताशनदाहं सोढुं । तेनाहमत्रागतः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

दयितजनविप्रयोगो वित्तस्त्रियोगश्च केन सह्याः स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्य जनसङ्गमो न स्यात् ॥१८५॥

अपि च । वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः ।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥१८६॥

एवं तस्य प्रवदतः शरासन्नपाणिर्लुब्धको ऽप्युपागतः । तं दृष्ट्वा मूषकेण तस्य णान्तस्य स्नायुमयः पाशः खण्डितः । एतस्मिन्नंतरे चित्राङ्गः सत्वरं प्रधावितुमारब्धः । लघुपतनको वृक्षं समारूढः । हिरण्यकः समीपवर्तिनं बिलं प्रविष्टः । अथासौ लुब्धको मृगगमनाद्विषण्णमना व्यर्थश्रमस्तं मन्थरकं मन्दं मन्दं स्थलमध्ये गच्छन्तं दृष्टवान् व्यचिन्तयत् । स यद्यपि कुरङ्गो मे धात्रापहृतः । तथाप्ययं कूर्मोऽनायासेन सम्पादितः । तदद्यास्यामिषेण कुटुंबस्याहारनिर्वृत्तिर्भविष्यति । उक्तं च यतः ।

उत्पतनो ऽन्तरिक्षं वै गच्छतो ऽपि महीतलं ।
धावतः पृथिवीं सर्वां नादत्तमुपतिष्ठति ॥१८७॥

एवं विचिन्त्य तं दर्भैः परिच्छाद्य धनुषि समालम्ब्य स्कन्धे कृत्वा गृहं प्रति प्रस्थितः अत्रान्तरे तं नीयमानमवलोक्य हिरण्यको दुःखाकुलः पर्यदेवयत् । कष्टं भो कष्टं । एकस्य कष्टस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥१८८॥

यावदस्खलितं तावत् सुखं याति समे पथि ।
स्खलिते च समुत्पन्ने विषमं च पदे पदे ॥१८९॥

किंच ।
यन्मम्रं सरलं चापि तच्छापत्रं न सीदति ।
धनुर्भिन्नं फलं च दुर्लभं शार्ङ्गवंशजं ॥१९०॥

---

१ आकाशं - २ प्रियजन - ३ मित्र - ४ मृगः - ५ निर्वृत्तः - ६ शोकं कृतवान् - ७ समुद्रस्य - ८ स्त्री - ९ सरा - १० कृष्ण - ११ वेधाश्च ।

॥पञ्च तन्त्रम्॥

न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ।
विश्रम्भस्तादृशः पुंसां यादृग्मित्रे निरन्तरे ॥१९१॥

यदि तावत् कृतान्तेनात्र धननाशो मे कृतः । मम मार्गश्रान्तस्य विश्रामस्तत् कृतं मित्रो व्यपहृतः । अपरमपि मित्रं भविष्यति । परं मन्थरकसमं नस्यात् । उक्तं च यतः ।

असत्त्वेश्च विनालापो गुह्यस्य कथनं तथा ।
विपद्विमोक्षणं चैव मित्रतायाः फलत्रयम् ॥१९२॥

तदस्य पश्चान्नान्यत् कृत्यम् । तत् किं मयोपर्यनवरतं व्यसन शरैर्वर्षति विधाता। कथमादौ तावद्वित्तविनाशः । ततः परिवारक्षयः । ततो देशत्यागः । ततो मित्रवियोगइति । अथवा स्वरूपमेवैतत् सर्वेषामपि जन्तूनां जीवितधर्मस्य । उक्तं च यतः ।

कायः सन्निहितापायः सम्पदः क्षणभङ्गुराः ।
समागमाः सापगमाः सर्वेषामेव देहिनाम् ॥१९३॥

तथा च । क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं धनक्षये दीप्यति जाठराग्निः ।
आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति छिद्रेषु नर्था बहुलीभवन्ति ॥१९४॥

अहो साधूक्तं केनापि ।

प्राप्ते भये परित्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनं ।
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयं ॥१९५॥

एतस्मिन्नन्तर आक्रन्दनपरो चित्राङ्गलघुपतनको तत्रैव समागतो । अथ हिरण्यक आह । अहो किं वृथा प्रलपितेन । तद्यावदेष मन्थरको दृष्टिगोचरान्न गच्छति तावदस्य मोक्षस्योपायश्चिन्त्यतामिति । उक्तं च यतः ।

व्यसनं प्राप्य यो मोहान्न केवलं परिदेवयेत् ।
व्यसनं वर्धयत्येव तस्योन्नं नाधिगच्छति ॥१९६॥
केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः ।
तस्योच्छेदसमारम्भो विषादपरिवर्जनं ॥१९७॥

अन्यच्च । अतीतलाभस्य सुरक्षणार्थं भविष्यलाभस्य च सङ्गमार्थं ।
आपत्प्रपन्नस्य च मोक्षणार्थं यत्नस्त्रयोऽसौ परमो हि मन्त्रः ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह । भो यद्येवं तत् क्रियतां महत्तः । एष चित्राङ्गो नाम मार्गं गत्वा किञ्चिन्न पल्वलमासाद्य तस्य तीरे निश्चेतनो भूत्वा पतनु । अहमप्यस्य

१स्त्रीषु-२बन्धौ-३विश्वासः-४ब्रह्मा-५वाक्यं-६व्यसनस्य-७विचारः ।

शिरसि समारुह्य मन्देश्वन्युप्रहारैः शिरः उच्छ्वसयिष्यामि । येनासौ दुष्टलुब्धको ऽयं मृतं मत्वा मम चञ्चुप्रहरणप्रत्ययेन मन्थरकं भूमौ क्षिप्त्वा मृगार्थं परिधाविष्यति। अत्रान्तरे त्वया दृढमयानि पाशानि खण्डनीयानि । येनासौ मन्थरको द्रुततरं पल्वलं प्रविशति । चित्राङ्ग आह । भो भद्रो ऽयं त्वया दृष्टो मन्त्रः । नूनं मन्थरको ऽयं मुक्तो मन्तव्य इति । उक्तं च ।

मित्रं वा यदि वामित्रं चित्तोत्साहो निवेदयेत् ।
प्रथमं सर्वजन्तूनां तत् प्रज्ञो वेत्ति नेतरः ॥१९९॥

तदेवं क्रियतामिति । तथानुष्ठिते न लुब्धकस्तथैव मार्गासन्नपल्वलतीरस्थं चित्राङ्गं वायससनाथमपश्यत् । तं दृष्ट्वा दूषितमना व्यचिन्तयत् । नूनं पाशबन्धनवेदनया वराको ऽयं मृगः सावशेषजीवितः पाशं त्रोटयित्वा कथमप्येतावन्मात्रं यावत् प्रविष्टस्तावन्मृतः तद्दृश्यो ऽयं मे कच्छपः सुपक्वितत्वात् । तदेनमपि तावद्भक्षयामीति । इत्यवधार्य कच्छपं भूतले प्रक्षिप्य मृगमुपाद्रवत् । एतस्मिन्नन्तरे क्षिप्रेण केन वज्रोपमदंष्ट्राग्रहणेन तद्गर्भवेष्टनं खण्डशः कृतं । मन्थरको ऽपि तूष्णीम्भूयान्यिष्क्रम्य समीपवर्तिनं पल्वलं प्रविष्टः । चित्राङ्गो ऽप्यप्राप्तस्यापि तस्य मूलमुत्थाय वायसेन सह पलायितः । एतस्मिन्नन्तरे विलक्षो विषादपरो लुब्धको निवृत्तो यावत्पश्यति । तावत् कच्छपो ऽपि गतः । ततश्च तत्रोपवेश्येमं श्लोकमपठत् ।

प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुमृगस्त्यावत् त्वया मे हृतः ।
सम्प्राप्तः कमठः स चापि नियतं नष्टस्तवादेशतः ॥२००॥
क्षुत्क्षामो ऽत्र वने भ्रमामि शिशुभिस्त्यक्तः समं भार्यया ।
यच्चान्यन्मम हृतं हृतान्त कुरुते तच्चापि सह्या वयं ॥२०१॥

एवं बहुविधं विलप्य स्वगृहं गतः । अथ तस्मिन् व्याधे दूरतरं गते सर्वे ऽपि ते काककूर्ममृगमूषकाः परमानन्दभाजः परस्परमालिङ्ग्य पुनर्जातमिवात्मानं मन्यमानास्तदेव सरः सम्प्राप्य महासुरेण सशास्त्रिकथाकोष्ठविनोदेन कालं नयन्ति स्म । एवं ज्ञात्वा विवेकिना मित्रमद्रोहः कार्यः । न च मित्रेण सह व्याजेन वर्तितव्यमिति । उक्तं च यतः ।

---

१ कांसवदनिशं- २ प्रतस्थापि नः- ३ सहनशीलाः- ४ कपटेन ।

॥पञ्चतन्त्रकं॥

यो मित्राणि करोत्यत्र न क्रौटिल्येन वर्तते।
तैः समं न पराभूतिं सम्प्राप्नोति कथञ्चन॥२०१॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके मित्रसम्प्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रं समाप्तं

---

१ पराभवं॰

अथेदमारभ्यते काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रं। तस्यायमा
द्यः श्लोकः।

न विश्वसेत् पूर्वविरोधिनस्य शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य।
दग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णां काकमणीतेन हुताशनेन ॥१॥

तद्यथानुश्रूयते। अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरं। तस्य समीपस्थो
नेकशाखासनाथो ऽतिमहतिमहांश्च न्यग्रोधपादपोऽस्ति। तत्र च मेघवर्णो नाम वायसै
राजो ऽनेककाकपरिवारः प्रतिवसति स्म। स तत्र विहितदुर्गरचनः सपरिजनः सुखं तिष्ठ
ति स्म। तस्यान्यो ऽरिमर्दनो नामोलूकराजो ऽसह्योलूकपरिवारो गिरिगुहादुर्गाश्रयः
प्रतिवसति स्म। स च रात्रावागत्य सदैव तस्य न्यग्रोधस्य समन्तात् परिभ्रमति। अ-
थोलूकराजः पूर्वविरोधवशात् कञ्चिद्दायसं समासादयति। तं च गृहीत्वा गच्छति।
एवं नित्याभिगमनाच्छनैः शनैस्तन्न्यग्रोधपादपदुर्गं तेन समन्तान्निर्वायसं कृतं। अथ-
वा सर्वमेवं। उक्तं च यतः।

य उपेक्षेत शत्रुं स्वं प्रसरन्तं यदृच्छया।
रोगं वालस्यसंयुक्तं स शनैस्तेन हन्यते ॥२॥

तथा च। जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिं च प्रशमं नयेत्।
अतिपुष्टाङ्गयुक्तो ऽपि स पश्चात् तेन हन्यते ॥३॥

अथान्येद्युः स वायसराजो सर्वान् वायससचिवानाहूय प्रोवाच। भो उलूकदस्तावदस्मा
कं शत्रुरेवंगरान्यन्यंश्च कालवशान्नित्यमेव निशागमे समेत्यास्मत्पक्षक्षयं करोति।
तन् कथमस्य प्रतिविधानं। वयं तावद्रात्रौ न पश्यामः। न च तस्य दिगदुर्गं वि
जानीमः। येन गत्वा प्रहरामः। तदत्रविषये किं युज्यते सन्धिविग्रहयानासनसंश्रय
द्वैधीभावानेकतमस्य क्रियमाणस्य। तद्विचार्य शीघ्रं कथयन्तु भवन्तः। अथ तै भो
क्तुः। युक्तमभिहितं देवेन यदेष प्रश्नः कृतः। उक्तं च।

अपृष्टेनापि वक्तव्यं सचिवेनात्र किं पुनः।

---

१ विरोधिः—पुस्तकान्तरे। २ दत्तेभ्यः। ३ व्याप्तः। ४ वस्तुतः। ५ काकः। ६ गुहास्थानं। ७
मेहजा। ८ उद्योगयुक्तः। ९ निराकरणं। १० मन्त्रिणो.

॥पञ्चतन्त्रकं॥

पृष्टेन तु ऋतं पथ्यं वाच्यं च प्रियमप्रियं ॥४॥
यो न पृष्टो हितं ब्रूते परिणामे सुखावहं ।
सममन्त्री प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः॥ ५॥
तस्मादेकान्तमासाद्य कार्यो मन्त्रो महीपते।
येन तस्य वयं कुर्मो निर्णयं कारणं तथा ॥ ६॥

अथ स मेघवर्णो ऽन्यागतानुज्जीविसञ्जीव्यनुजीविप्रजीविप्रजीविविचरजीविनाम्नः पञ्चसचिवान् प्रत्येकं प्रष्टुमारब्धः। तदेतेषामादौ तावदुज्जीविनं पृष्टवान्। भद्र - एवं स्थिते किं मन्यते भवान्। स आह। राजन् बलवता सह विग्रहो न कार्यः। यथा स बलवान् कालमहर्त्ता च। उक्तं च यतः।

बलीयसे प्रणमतां काले प्रहरतामपि।
सम्पदो नापगच्छन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः॥७॥

तथा च। सन्त्याज्यो धार्मिकश्चार्यो ज्ञातसङ्गतवान् बली।
अनेकविजयी चैव सन्धेयः स रिपुर्भवेत् ॥ ८॥
सन्धिः कार्यो ऽप्यनार्येण विज्ञाय प्राणसंशयं।
प्राणैः संरक्षितैः सर्वं यतो भवति रक्षितं ॥ ९॥

येनानेकयुद्धविजयी स तेन विशेषात् सन्धेयः। उक्तं च।

अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति।
तत्प्रभावेन तस्याशु वशं गच्छन्त्यरातयः ॥१०॥
सन्धिमिच्छेत् समेनापि सन्दिग्धो विजयो युधि।
न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥११॥
सन्दिग्धो विजयो युद्धे जनानामिह युध्यताम्।
उपायचिन्तया दूरं तस्माद्युद्धं समाचरेत् ॥१२॥
असन्धानो मनाद्यः समेनापि हतो भृशं।
आमकुम्भ इवान्येन करोत्युभयसङ्क्षयं ॥१३॥
सर्वं शक्तिमता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे।

१हितकारकं २जनरहितस्थानं ३वक्रं ४नयः ५शत्रवः ६संशययुक्तः ७संशयितं ८ इदंपर्यन्तं बहुवचनं ९ सामदानभेदोपायान् १० मारक

दष्ट्वा कूर्म्मामिव भित्त्वा तावत् तिष्ठति शक्तिमान् ॥१४॥
अन्यच्च। भूमिर्भित्त्वं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयं।
नास्त्येकमपि यद्येषां विग्रहं नसमाचरेत् ॥१५
स्वनभारवुबिलंसिंहः पाषाणसकलाकुलं।
प्राप्नोति नखभङ्गं वा फलं वा मूषको भवेत् ॥१६॥
तस्मान्नं स्यात् फलं यत्र पुष्टं युद्धं तु केवलं।
न तत् स्वयं समुत्पाद्यं कर्तव्यं न कथञ्चन ॥१७॥
बलीयसा समाक्रान्तो वैतसीं वृत्तिमाचरेत्।
वाञ्छेन्न यूसिनीं लक्ष्मीं न भोजङ्गीं कदाचन ॥१८
कुर्वन् हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियं।
भुजङ्गः वृत्तिमापन्नो वधमर्हति केवलं ॥१९॥
कौर्मं सङ्कोचमास्थाय प्रह्लरानपि मर्षयेत्।
काले काले च मतिमान्नुत्तिष्ठेत् कृष्णसर्पवत् ॥२०॥
आगतं विग्रहं गत्वा सकसाम्ना प्रशमं नयेत्।
विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्भसाच्च समुत्पतेत् ॥२१॥
तथा च। बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं।
प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥२२॥

एवमुज्जीवी सामन्तं सचिवं कूसवान्। अथ तच्छ्रुत्वा सञ्जीवि नमाह। भद्र तवाभिप्रायमपि श्रोतुमिच्छामि। स आह। देव न ममैतन् प्रतिभाति यच्छत्रुणा सह सन्धिः क्रियते उक्तं च यतः।

शत्रुणा न हि सन्दध्यात् सकश्लिष्टेनापि सन्धिना।
सकतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकं ॥२३॥

अपरं च स क्रूरो ऽत्यन्तलुब्धो धर्मरहितः। नत् तया विशेषान्नसन्धेयः। उक्तं च यतः

सत्यधर्मविहीनेन न सन्दध्यात् कथञ्चन।
सकसन्धितोऽपसा धुत्वादचिरा द्याति विक्रियां ॥२४॥

---

१ सर्वतोव्याप्तं २ वैतसीं नम्रामित्यर्थः ३ सर्पसंबंधिनीं ४ कूर्मसंबंधिनं ५ सहेत् ६ शास्त्रं ७ शीघ्राभिमुखं ८ उपमेतेत्यर्थः ९ विकारं + कुंभयद्याभिला

तस्माद् तेन सह योद्धव्यमिति मे मतिः। उक्तं च यतः।

क्रूरो लुब्धो ऽलसो ऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः।
मूढो युद्धावमन्ता च शत्रवोच्छेद्यो भवेद्रिपुः॥२५॥

अपरं तेन पराभूता वयं। तद्यदि सन्धानकीर्तनं करिष्यामः। स भूयो ऽत्यन्तं कोपं करिष्यति। उक्तं च।

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया।
स्वेदमाप्नोज्वरं प्राप्तः को ऽभ्रसा परिषिञ्चति॥२६॥
सामघाताः सकोपस्य शत्रोः प्रत्युत दीपकाः।
घृतस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः॥२७॥

यदेवैतद्धृदति रिपुर्बलवान्। तदप्यकारणं। उक्तं च यतः।

सोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुं।
यथा कण्ठीरवो नागं क्रूरसाम्राज्यं प्रपद्यते॥२८॥
मायया शत्रवो बध्या अबध्याः स्युर्बलेन ये।
यथा स्त्रीरूपमास्थाय हता भीमेन कीचकाः॥२९॥

यथा नृपाः मृत्योरिवोद्यतदण्डस्य राज्ञो यान्ति वशं द्विषः।
शरणतुल्यं हि मन्यन्ते दयालुं रिपवो नृपं॥३०॥
न याति शमनं यस्य तेजस्तेजस्वि तेजसा।
वृथाजातेन किं तेन मानुषेणोन्नहारिणा॥३१॥
या श्रीर्लक्ष्मीनुलिप्तांङ्गी वैरिशोणितकर्दमैः।
कान्तापि मनसः प्रीतिं न साधत्ते मनस्विनां॥३२॥
रिपुरक्तेन संसिक्तारिस्त्रीनेत्राम्बुभिस्तथा।
न भूमिर्यस्य भूपस्य का श्लोघा तस्य जीविते॥३३॥

एवं सञ्जीवी विग्रहमन्त्रं विज्ञापयामास। अथ तच्छ्रुत्वानुजीविनमपृच्छत्। भद्र त्वमपि स्वाभिप्रायं निवेदय। सो ऽब्रवीत्। देव दुष्टः सबलाधिको निर्मर्यादश्च। तत्र तेन सह सन्धिविग्रहौ न युक्तौ

---

१ पिङ्गलाक्षकः. २ दंडसाध्ये. ३ विग्रहमन्त्रं ४ धर्मयोगं. ५ त्यजति. ६ एतस्य. ७ सिंहः ८ व्याधीतती.
९ दुर्गा. १० रक्त. ११ केशरं इति सं० १२ क्रान्तिः * तस्य.
+ प्राप्तः

देवेऽं यानमेवं स्यात्। उक्तं च यतः।

बलीत्कटेन दृष्टेन मर्यादारहितेन च।
न सन्धिविग्रहौ नैव यानं विना प्रशस्यते॥३४॥
द्विधाकारं भवेद्यानं भयत्रस्तपरक्षणं।
एकमन्यज्जिगीषोश्च यात्रा लक्षणमुच्यते॥३५॥
कार्तिकं वाथ चैत्रे वा विजिगीषोः प्रशस्यते।
यानमुत्कृष्टवीर्यस्य शत्रुदेशे न चान्यदा॥३६॥
अवस्कन्दप्रदानस्य सर्वे कालाः प्रकीर्तिताः।
व्यसने वर्तमानस्य शत्रोश्छिद्रान्वितस्य च॥३७॥
स्वस्थानं सुदृढं कृत्वा शूरैश्चासैर्महाबलैः।
परस्थं ततो गच्छेत् प्रणिधिव्यासमग्रतः॥३८॥
अज्ञातविवधासारतोयद्यास्योव्रजेत् तु यः।
परराष्ट्रं स नो भूयः स्वराष्ट्रमधिगच्छति॥३९॥

तत् ते युक्तं कर्तुमपसरणं। अन्यच्च न विग्रहं न सन्धानं बलिना तेन पापिना। अपरं कार्यकारणापेक्षयापसरणं क्रियते बुधैः उक्तं च यतः।

यदपसरति मेषः कारणं तत्र मुहूर्तं
मृगपतिरपि कोपात् सङ्कुचत्कल्पतिष्णुः।
हृदयविहितवेरा गूढमन्त्रोपचाराः।
किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते॥४०॥

अन्यच्च। बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति यः।
युधिष्ठिर इवाभाति पुनर्जीवन् स मेदिनीं॥४१॥
युध्यते ऽहङ्कृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा।
स तस्य वाञ्छितं कुर्यादात्मनश्च कुलक्षयं॥४२॥

तूष्णीवतामियुक्तस्यापसरणसमयो ऽयं न सैन्यविग्रहस्य च। एवमनुज्ञां विमन्त्रो ऽपसरणस्य। अथ तस्य वाक्यं समाकर्ण्य प्रजीविनमाह। भद्र त्वमप्यात्मनो ऽभिप्रायं वद। सो ऽब्रवीत्। देव मम सन्धिविग्रहयानानि त्रीण्यपि

---

१. गकरं. २. कपटेन आक्रमणं- ग.घ.ङ.च.छ.झ.ञ.ट.ठ.ड.ढ.ण.त.थ.द.ध.न.प.फ.ब.भ.म.य.र.ल.व.श.ष.स.ह.क्ष.त्र.ज्ञ. ३. गकरं. ४. संधानं. ५. संधानं. ६. सर्वदृष्टिप्र०-

॥पञ्चतन्त्रकं॥

न श्रुतिमात्रं। विशेषतश्चासनं मतिभाति। उक्तं च यतः।

नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति।
स एव प्रच्युतः स्थानाच्छ्वानेनापि परिभूयते॥५३॥

अन्यच्च। अभियुक्तो बलवता दुर्गं तिष्ठेत् प्रयत्नवान्।
तत्रस्थः कदर्थनां प्रकुर्वीतात्ममुक्तये॥५४॥
यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसन्त्रस्तमानसः।
स्वस्थानं सन्त्यजेत् तत्र न स भूयो वसेन्नरः॥५५॥
दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः।
स्थानहीनस्तथा राजा गम्यः स्यात् सर्वजन्तुषु॥५६॥
निजस्थानस्थितो ऽप्येकः शतं योद्धुं सहे नरः।
शक्तानामपि शत्रूणां तस्मात् स्थानं न सन्त्यजेत्॥५७॥
तस्माद्दुर्गं दृढं कृत्वा सर्वतासारसंयुतं।
प्राकारपरिखायुक्तं शस्त्रास्त्रादिभिरलङ्कृतं॥५८॥
तिष्ठ मध्यगतो नित्यं युद्धाय कृतनिश्चयः।
जीवन् संप्राप्स्यसि क्षेमान्तं मृतो वा स्वर्गमेष्यसि॥५९॥

अन्यच्च। बलिनापि न बध्यन्ते लघवो ऽप्येकसंश्रयाः।
विपक्षेणापि मरुता यथैकस्थानवीरुधः॥६०॥
महान्प्येकको वृक्षः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः।
असंहत्येव हि वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः॥६१॥
अथ ये संहता वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः।
न ते शीघ्रेण वातेन हन्यन्ते ह्येकसंश्रयात्॥६२॥
एवं मनुष्यमेकं च शौर्येणापि समन्वितं।
शक्यं हिंसन्तो मन्यन्ते हिंसन्ति न ततः परं॥६३॥

एवं प्रजीवितमन्त्रं दृढमासनसंज्ञकं। एतत् समाकर्ण्य चिरञ्जीवनं प्राह। भद्र त्वमपि स्वाभिप्रायं वद। सोऽब्रवीत्। देव यादृग्विधमेव मम संभ्रमे मतिभाति तस्य तस्यानुष्ठानं कार्यं। उक्तं च यतः।

---

१ सुसरशब्दः [illegible] २ अत्र शब्दः [illegible] ३ अत्र शब्दः [illegible]

॥तृतीयंतन्त्रं॥

असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति।
निर्वाति ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति॥५४॥
सङ्घातिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः॥५५॥

तदत्रैव स्थितेन त्वया कश्चित् समर्थः समाश्रयणीयः। यो विपत्प्रतीकारं करोति। यदि पुनस्त्वं स्वस्थानं त्यक्त्वान्यत्र यास्यसि। तत् को ऽपि ते बाहुमात्रेणापि सहायत्वं न करिष्यति। उक्तं च यतः।

वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदं॥५६॥

अथवा नैतदेकान्तं यद्बलिनमेकं समाश्रयेत्। लघूनामपि संघातो रक्षायैव भवति। उक्तं च यतः।

सङ्घातवान् यथा वेणुर्निर्विडो वेणुभिर्वृतः।
न शक्यः स समुच्छेत्तुं दुर्बलोऽपि तथा नृपः॥५७॥

यदि पुनरुत्तमसंश्रयो भवति। तत् किमुच्यते। उक्तं च यतः।

महाजनस्य सम्पर्कः कस्य नोन्नतिकारकः।
पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियं॥५८॥

तदेवं संश्रयं विना न कश्चित् प्रतीकारो भवति। तस्मात् संश्रयः कार्यः। इत्येवं मे ऽभिप्रायः। एवं चिरजीविमन्त्रः। अथैवमभिहिते समेघवर्णश्चिरन्तनं पितृसचिवं दीर्घायुषं सकलनीतिशास्त्रपारगं स्थिरजीव्यभिधानं मणम्य प्रोवाच। तात यदेते मया पृष्टास्तावदत्र स्थितस्यापि तव तत्परीक्षार्थं। येन त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं तद्दिशसि। तद्युक्तं भवति तन्मादेश्यमिति। सो ऽब्रवीत्। वत्स सर्वैरप्येतैर्नीतिशास्त्राश्रयमभिहितं सचिवैः। तदुपयुज्यते सकालोचितं सर्वमेव। परमेष द्वैधीभावस्य कालः। उक्तं च यतः।

अविश्वासं सदा तिष्ठेत् सन्धिना विग्रहेण च।
द्वैधीभावं समाश्रित्य पापे शत्रौ बलीयसि॥५९॥

---

१. कोऽतिप्र. २ स्थितं. ३ आत्मः ४ नात्म. ५ बलिनमेकं संधिः— अबलेन विग्रहः इति प्रक्रा ६ द्वैधीभावः.

तच्छ्रुत्वा विश्वास्याविश्वस्तेलोभं दर्शयद्भिः सुखेनोल्लिख्यते। उक्तं। च।

उच्छेद्यमपि विद्वांसो वर्धयन्त्यरिमेकदा।
गुडेन वर्धितः श्लेष्मा स्फरद्दृश्यां निपात्यते॥६०॥

तथा च। स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः।
यो भवेदेकभावेन न स जीवति मानवः॥६१॥
कृत्वं देवद्विजातीनामात्मनश्च गुरोस्तथा।
एकभावेन कर्तव्यं शेषं द्वैधं समाश्रितं॥६२॥
एको भावः सदा शस्तो यतीनां भावितात्मनां।
श्रीलुब्धानां न लोकानां विशेषेण महीभृतां॥६३॥

तद्द्वैधीभावं संश्रितस्य तव स्थाने शोभनं भविष्यति। लोभाश्रयस्त्वां न शत्रुरुच्चाटयिष्यतीति। मेघवर्णे आह। तात मया सो ऽविदितसंश्रयः। तत् कथं तस्य छिद्रं लप्स्यामि। स्थिरजीवी ब्रूहि। वत्स न केवलं स्थानं छिद्रमपि तस्य प्रकटी करिष्यामि प्रणिधिभिः। उक्तं च।

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः॥६४॥

तथोक्तं शास्त्रविषये।

यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः।
गुप्तैश्चरैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात्॥६५॥

मेघवर्णो आह। तात कानि तीर्थानुच्यन्ते कति सङ्ख्यायुक्तानि च। कीदृशाश्च गुप्तचराः। तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामीति। सो ऽब्रवीत्। अत्रविषये भगवता नारदेन युधिष्ठिरो राजा प्रोक्तः। शत्रुपक्षे ऽष्टादशतीर्थानि स्वपक्षे पुनर्दश त्रिभिस्त्रिभिर्गुप्तचरैरेतानि सेवानि। नैर्ऋतैः स्वपक्षः परपक्षश्च वशो भवति उक्तं शास्त्रविषये मुनिना नारदेन युधिष्ठिरं प्रति।

कश्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्ति तीर्थानि चारकैः॥६६॥

तीर्थशब्देनात्र युक्तकमभिधीयते। तद्यदि तेषां कुत्सितं भवति। तत्

---

१ एकः। २ गूढपुरुषैः। ४ [illegible]। + वेत्ति। + वेत्तिवा।

॥तृतीयं तन्त्रं॥

स्वामिनोपघाताय भवति। तच्च प्रधानं चेद्भवति। तन्मूलस्याभ्युदयाय स्यात्। तद्यथा मन्त्री। पुरोहितः। सेनापतिः। युवराजः। दौवारिकः। अन्तर्वंशिकः। प्रशास्ता। समाहर्ता। सन्निधाता। उपदेशा। नायकः। पारिषदः। अश्वाध्यक्षः। गजाध्यक्षः। कोशाध्यक्षः। दुर्गपालः। प्रोत्कटभृत्यः। अरिविक्रमश्च परपक्षे। एतेषां भेदेन द्वाभ्यां पुरुषः साध्यते। स्वपक्षे च यथा जननी। देवी कञ्चुकी। मालिकः। शय्यापालकः। स्पर्शाध्यक्षः। सांवत्सरिकः। भिषक्। जलवाहकः। ताम्बूलवाहकः। आचार्यः। अङ्गरक्षकः। स्थानचिन्तकः। छत्रधारः। विलासिनी च। एतेषां भेदेन स्वपक्षे विघातं। ननश्च।

वैद्यसांवत्सराचार्याः स्वपक्षे ऽधिकृताश्चराः।
यथा हि तुण्डिकोन्मत्ताः सर्वं जानन्ति शावुषु॥६७॥

मेघवर्णो आह। तात किं निमित्तमेवम्विधं प्राणान्तिकं करणं वैरं सर्वेषामुलूकानां। स आह। वत्स कदाचित् पूर्वं हंससारसशुककोकिलमयूरचातकोलूककपोतपारावतनिलिरिचाषभासभारद्वाजकराटिका श्यामाकाष्ठकुट्टपुष्करमभृतयः सर्वे पक्षिणः समभ्येत्य सोद्वेगं मन्त्रयितुमारब्धाः। अहो ऽस्माकं तावदेनंतेषो राजा। सच वासुदेवभक्तः न कामपि चिन्तामस्माकं करोति। तत् किं तेन वृथा स्वामिना यो ऽस्माकं लुब्धकपाशबन्धनादिव्यसनव्याकुलितानां रक्षां न विधत्ते। उक्तं च यतः।

एको ऽपि कोऽपि सेव्यो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवं।
अनुद्विग्नः करोत्येव सूर्यश्चन्द्रमसं यथा॥६८॥

अन्यत्र स्वामी नाममात्रेणैव
शरलैरपि नाक्षद्रैः सरतुल्यनिभेक्षणैः।
मृत्स्नेरिव लघुछेद्यः क्रियते पार्थिवो जडः॥६९॥
यो न रक्षति विश्रब्धान् पीड्यमानान् पुरैः सदा।
जन्तून् पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संशयः॥७०॥
बुद्धिमान् पुरुषो जल्पादिह नावमिवाम्भसि।
अवबुध्यारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं॥७१॥
अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीं।

क्षीरं. २ ज्योतिषिकः. ३ नाडीः ४ करोति. ५ यमः

ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितं॥७२॥

तत् संज्ञिन्यान्यः कश्चिद्राजा विहङ्गानां क्रियतामिति। अथ तैरहङ्कारमुल्लूकमवलोक्य सर्वैरभिहितं। एष कौशिकोऽस्माकं राजा भवतिति। तदानीयतां नृपाभिषेकोचितः समस्तवस्तुसम्भारसार इति। अथानीतेषु विविधनीर्थादिकेषु। प्रगुणीकृते च चक्राङ्किप्रासहृद्वीप्रभृत्यष्टोत्तरशतमूलिकासङ्घाते। स्थिरीकृते च सिंहासने। वर्तिते च समस्तोपसमुद्रभूधरविचित्रे धरणीमण्डले। प्रसारिते च व्याघ्रचर्मणि। पञ्चपल्लवकषायमाक्षतपूरितेषु कनककलशेषु। सज्जीकृतेषु दर्पणादिषु मङ्गल्यवस्तुषु। धृतं पठत्सु वेदोपचारपरेषु वन्दिसुरब्रेषु विप्रेषु। गीयमानमङ्गलगीतमधाने युवतीजने। सितसिद्धार्थलाजागोरोचनाग्रथितकुसुमस्रग्दध्यादिवस्तुन्यस्ते पुरःसज्जीकृते क्षत्रपात्रेऽपटौकिते नीराजनादिषौ निनदत्सु मङ्गलतूर्येषु। उल्लूको ऽभिषेकार्थं यावत् प्रवाद्यालङ्कृतदेविकामध्याधिष्ठितसिंहासनमुपविशति। तावत् कुतो ऽपि क्रूरकौङ्कारसंभूषितनिजभवेशो वायसस्तं समाजं समायातः। सो ऽचिन्तयत्। अहो किमेष सकलपक्षिसमागमो महोत्सवः। अथ ते पक्षिणस्तं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः। अहो पक्षिणां मध्ये चतुरो ऽयं वायसः श्रूयते। उक्तं च

नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः।
दंष्ट्रिणां च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनां॥७३॥

तदस्यापि वचनं सङ्गृह्यतां। उक्तं च।

बहुधा बहुभिः सार्धं चिन्तिताः कथिरूपिताः।
न कथञ्चिद्विहीयन्ते विदुष्टैश्चिन्तिता नयाः॥७४॥

अथ वायसः समभ्येत्यतानाह। भो किं महाजनसमागमो ऽयं परममहोत्सवश्च। पक्षिण ऊचुः भो नास्ति कश्चिद्विहङ्गानां राजा तदर्थमेषोल्लूकस्य सकलविहङ्गराज्याभिषेकः समस्तपक्षिभिर्निरूपित आस्ते। तत् त्वमपि स्वमतं देहि। मध्यावे समागतो ऽसि. अथासौ काको विहस्य प्रोवाच। अहो न युक्तमेतत्। यत्र मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुकसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु नस्य दिवान्धस्य

---

१. आहूतः २ पंचदश्यां मीलया. प्र० ५ नक्षिते. + विद्यमानेषु.

॥तृतीयंतन्त्रं॥

कराल एवकुत्रस्याभिषेकः क्रियते। तन्नैतन्मम मतं यतः।

वक्रनासं रूक्षजिह्वाक्षं क्रूरमप्रियदर्शनं।
अक्रुद्धस्येदृशं वक्त्रं भवेत् क्रुद्धस्य कीदृशं॥७५॥
स्वभावरौद्रमत्यर्थं क्रूरमप्रियवादिनं।
उलूकं नृपतिं कृत्वा को नः सिद्धिर्भविष्यति॥७६॥

अपरं वैनतेये स्वामिनि सति किमेष दिवान्धः क्रियते राजा। तथापि गुणवान् भवति। तथाप्येकस्मिन् स्वामिनि स्थिते। नान्यो भूयः प्रशस्यते। उक्तं च यतः।

एक एव हिताधायि तेजस्वी पार्थिवो भुवः।
युगान्त इव भास्वन्तो बहवोत्रः विपत्तये॥७७॥

ततस्तस्य नाम्नापि यूयं परेषामगम्या भविष्यथ। उक्तं च।

गुरूणां नाममात्रेऽपि गृहीते स्वामिसम्भवे।
दुष्टानां पुरतः क्षेमं तत्क्षणादेव जायते॥७८॥

तथा च। व्यपदेशेन महतां सिद्धिः सञ्जायते परा।
शाखिनो व्यपदेशेन वसन्ति शावाकाः सुखं॥७९॥

पक्षिणः पृच्छन्ति। कथमेतत्। वाग्मसः कथयति। कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म। तत्र कदाचिन्महत्यनावृष्टिः सञ्जाता प्रभूतवर्षाणि। यया तडागह्रदपल्वलसरांसि सर्वाण्यपि शोषमुपागतानि। अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः प्रोक्तः देव पिपासाकुलाः। कलभाः केचिन्मृताश्चापरे। तदन्विष्यतां कश्चिज्जलाशयः। यत्र जलपानेन सुस्थतां व्रजन्ति। ततस्तेनाप्तास्तपि दिक्षूदकान्वेषणाय वेगचण्डा अनुचराः प्रेषिताः। अथ ते पूर्वदिग्भागे गतास्तैः हंसकारण्डवादिजलपक्षिभिरुपलक्ष्यमाणो ऽनेकपुष्पफलावनतपादपैरुपशोभितश्चन्द्रसरो नामको ह्रदो दृष्टः। दृष्ट्वा मुदान्वितैः तैः परिक्रम्य स्वामिने प्रणम्योक्तं। अस्ति महान् ह्रदो विविक्ते प्रदेशे स्थलमध्यगतः पातालगङ्गाजलेन सदैव परिपूर्णः। तन्नत्र गम्यतामिति तथानुष्ठिते पञ्चराजमुपसर्पद्भिः समासादितस्तैः सह्रदः।

---

१ सूर्यः २ बहुवर्षाणि.

तत्र स्वेच्छया तज्जलमवगाह्यास्तमनवेलायां निष्क्रान्ताः। तस्य ह्रदस्य समन्तान्निश्शाकविलान्यसङ्ख्यानि सुकुमलभूम्यां निवसन्ति। तानि च सर्वाणि तैर्गर्जितैश्चित्रश्वेतस्य भाभ्यद्भिर्भयानि। तत्र च बहवः शशका भग्नपादशिरोग्रीवा विहिताः केचिन्मृताः केचिच्च जीवशेषा जाताः अथ गते तस्मिन् गजयूथे सर्वे ते शशकाः सोद्वेगं गजपादस्फेषासमाधासाः केचिद्भग्नपादा अन्ये जर्जितकलेवरा रुधिरप्लुता अन्ये हतशिरसो बाष्पपिहितलोचनाः समेत्य मिथो मन्त्रं चक्रुः। अहो विनष्टा वयं। नित्यमेवैतद्गजयूथमागमिष्यति। यतो नान्यत्र जलमस्ति। ततः सर्वेषां नाशो भविष्यति। उक्तं च यतः।

स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः।
हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः॥८०॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिन्निवारणोपायः। तत्रैके प्रोचुः। गम्यतां देशत्यागेन। उक्तं च यतः।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥८१॥
क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥८२॥

ततश्चान्येरुक्तं। भो किमेतावता महं स्थानमेतन्न भक्ष्यते सहसा त्यक्तुं। तत् क्रियतां तेषां काचिद्बिभीषिका। यत् कथमपि दैववशान्न समागच्छन्ति। उक्तं च यतः।

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा।
विषमस्तु मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः॥८३॥

अथान्ये प्रोचुः। यद्येवं तदस्ति तेषां महद्बिभीषिकास्थानं येन नागमिष्यन्ति चतुरदूतो यतः। साच बिभीषिका यतोऽस्त्यस्वामी विजयदत्तो नाम शशकश्चन्द्रमण्डले निवसति। तत् प्रेष्यतां कश्चिन्निशादूतो यूथाधिपसकाशं। वक्तव्यं च यच्चन्द्रस्यामत्र ह्रदे आगच्छन्तं निषेधयति

---

१ कश्चित्। २ जलाद्दिन। ४ परस्पर ५ जलहः ६ संभावयन्त ७ अन्यं ८ [illegible] ९ निवेदयति। १० [illegible]

यतो ऽत्यसरियहो ऽस्य हृदस्य समन्तात् प्रतिवसति। एवमभिहिते ऋहे-वचनात् करालिहिरमति। अथान्ये प्रोचुः यदेवं तदस्यत्र लम्बकर्णो नाम शशकः। एव वचनरचनाचतुरो दूतकर्मज्ञः। स तत्र हृदे प्रेष्यनामिति। उक्तं च यतः।

साकारो निस्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणः।
परचित्तावमन्ता च राजपुरुष इष्यते॥ ८४॥

अन्वयं। यो मूर्खं लौल्यसम्पन्नं राजद्वेषिकमाचरेत्।
मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्यं न सिध्यति॥ ८५॥

तदनिष्पत्तौ यदस्मद्वचनात् स यास्यति। अथान्ये प्रोचुः। अहो युक्तमुक्तं। नान्यो ऽस्ति कश्चिदुपायो ऽस्माकं जीवितस्य। तत् किमत्र लम्बकर्णो ऽनिष्पन्नं निरूपयतामिति। तथानुष्ठिते लम्बकर्णो ऽपि गजमार्गमासाद्य यूथपति-सहस्रैः परिवृतं गजेन्द्रं तस्यैव सरसो ऽभिमुखमायान्तं दृष्ट्वा चिन्तयाभास। अशक्यो ऽनेनास्माद्विधानां समागमः। पलायनं स्पृशन्नपि गजो हन्तीत्यलमेवात्र। तत् सर्वथामपृष्ठायां भूमौ तन्दर्शनमस्य प्रयच्छामि। इति विचिन्त्यो-त्तरं भागमवलम्ब्य स्थलमारुह्य तं यूथाधिपमुवाच। भो भो दुष्टगज किमेवं लीलया निःशङ्कितया मदह्रदे ऽवगच्छसि तन्निवर्तस्वेति। स लम्बकर्णं विलो-कयन्नाह गज आह। भोः कस्त्वं। स आह। अहं विजयदत्तो नाम शशकश्चन्द्र म-ण्डले निवासी। सम्प्रतं भगवता चन्द्रदत्तेन सह पार्श्वे महिनां दूतः। जानासि वं भवान् यथार्थवादिनो दूतस्य न रोषः करणीयः। दूतमुखा हि राजानः सर्व एव। उक्तं च।

उद्धतेष्वपि शस्त्रेषु बन्धुवर्गवधेष्वपि।
पुरुषाण्यपि जल्पन्तो वध्या दूता न भूभुजा॥ ८६॥

सो ऽहं भवन्तं चन्द्राज्ञया ब्रवीमि। कथं नाम प्राणिन आत्मानं परकार्यपरि-क्लिष्टं शङ्कितः परापकारैर्वर्तन्त इति। उक्तं च यतः।

परेषामात्मनश्चैव यो विचार्य बलाबलं।
कार्यायोत्तिष्ठते मोहात्तापदः स समीहते॥ ८७॥

तच्छ्रुत्वा अन्देष्ट्वान्तस्य वचनस्य गज आह। भो शशक तत् कथय भग-

---

१ परिवारः २ चापल्यं ३ गजद्वेषिणं ४ कुर्वीत ५ वेष्टितः ६ शङ्कित ७ परिक्लिष्ट- स्पष्ट शब्दे घरणपिला ७ इच्छति.

चन्द्रस्य सन्देशं येन सत्वरं क्रियतदति। इतिसोऽब्रवीत्। भवतातीतदि-
से यूथेन सहागच्छता मयूता शशका निपातिताः। तत् किं न वेत्सि
भवान् यन्मम परिग्रहोऽयं भयार्तो के मरुयातनामास्मि शशाङ्क इति तद्य-
दि जीवितेन मयोजनं तदा प्रयोजनेनापि त्वयात्र दूरे भूयोऽनागन्तव्यं।
इति सन्देशः। तत् किंबहुना प्रलपितेन। यदि त्वमस्माद्व्यापारान्न निव-
र्तसे। ततोऽस्मत्सकाशान्महान्तमनर्थं प्राप्स्यसीति। यदि त्वमद्यदिवसा-
दारभ्य निवर्तसे तत् ते महान् विशेषो भविष्यति। यत्कारणमस्मदीयज्यो-
त्स्ना प्राप्यायितशरीरः सपरिवारः क्रीडनेनास्मिन् वने यथेष्टचेष्टं विहरिष्य-
सि। अन्यथास्मत्कृतरश्मिसंरोधादूष्मणा परितापितशरीरः सपरिवारो विना-
शमेष्यसीति। तच्छ्रुत्वा हस्तिराजोऽतीवक्षुभितहृदयश्चिरं विचिन्त्यावदीत्-
अहं सुसं मयापकृतं भगवतश्चन्द्रमसः। सोऽहमधुना तेनसह विरोधं
न करिष्यामि। तदाशु दर्शय पन्थानं येनाहं गत्वा भगवन्तं क्षमयामि। श-
शाको ऽब्रवीत्। आगच्छतु भवानेकाकी येनाहं तं दर्शयामि। गजः प्राह।
अथ क्व वर्तते भगवान् स्वामी चन्द्रः साम्प्रतं। सोऽवाह। नन्वत्र ह्रदे साम्प्र-
तं शशकानां युष्मद्यूथमथितानां हतशेषाणां समाश्वासनाय समाधाय तिष्ठ-
ति। अहं तवान्तिके पुनः प्रेषितः। गज आह। भो यद्येवं तद्दर्शय मे स्वामिनं
येन प्रणम्यान्यत्र गच्छामि। शशक आह भो समागच्छ मया सह स्वामेकाको
येन तेन सह दर्शनं करोषि तथानुष्ठिते शशको निशागमे तं नीत्वा ह्रदतटे नि-
धाय जलमध्ये चन्द्रबिम्बमदर्शयत्। आह च। एष नः स्वामी जलमध्ये स-
माधिस्थस्तिष्ठति। तं निर्भृतं प्रणम्य सत्वरं व्रज। नो चेत् समाधिभङ्गादूषो
ऽपि प्रभूतं तत्रोपरि कोपं करिष्यति। ततो गजोऽपि हुङ्कारपूर्वं जले शु-
ण्डां दण्डं प्रसारितवान्। अथ सद्भूतोदकवशादितश्चेतश्च चक्रारूढ इव
भ्रमति चन्द्रमण्डले चन्द्रसहस्रमपश्यत्। अथ विजयदत्तः कृतरामुद्विग्नहृ-
दयः प्रतिनिवृत्य हस्तिराजमब्रवीत्। देव कष्टं कष्टं भवता महद्गुणं रोषि-
तश्चन्द्रः। स आह। केन हेतुना भगवांश्चन्द्रोऽभिप्रकुपितः। विजयदत्तो ऽ-
ब्रवीत्। स्पर्शनादस्यं पानीयस्य। अथ तच्छ्रुत्वा संलीनकर्णो गजपतिरवनितल
न्यस्तशिरसा प्रणम्य भगवन्तं चन्द्रमसं क्षमयामास। भूयश्च विजयदत्तं प्रत्याह

---

१ केनचित्- कारणेनार्थः २ भाषणेन ३ रात्रौ ४ गुप्तः ५ सप्तम्येकवचनं

भद्र अशेषकार्येषु महत्तमाद्गवाश्वद्रो ममोपरि प्रसादयितव्यः। न चाहं पुनरिहागमिष्यामि। अथ गजो ऽपि भयत्रस्तमनास्तं प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः शशकोऽपि तद्दिनादारभ्य सपरिवारः सुखेन स्वेषुस्थानेषु तिष्ठति। अतो ऽहं ब्रवीमि।

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः सञ्जायते परा।
शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखं॥८८॥

अपिच च क्षुद्रमलशङ्कापुरुषं व्यसनिनमकृतज्ञं पृष्ठमलपनशीलं स्वामित्वेन नाभियोजयेज्जीवितकामः। उक्तं च।

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ।
उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ॥८९॥

कथा॥२॥ ते पक्षिण ऊचुः। कथमेतत्। वायस आह। अस्ति कस्मिंश्चिद्दूनो देशे महान्यग्रोधवृक्षे पुरा सुखमहमवसं। तत्राधस्तात् कोटरे॥२॥ कपिञ्जलो नाम चटकः प्रतिवसति स्म। अथ सदैवास्तमनवेलायामागतयोरनेकशकुनिगोष्ठ्या देवर्षिराजर्षिब्रह्मर्षिपुराणचरितकीर्तनेन च पर्यटनदृष्टानेककुतूहलकथनेन च परमसुखमनुभवतोः कालो व्रजति। अथ कदाचित् कपिञ्जलो भीषणायार्थमन्येद्युरदूरे सह पक्षशालिभायं देशं गतः। ततो यावन्निशासमये ऽपि नायातः। तावदहं सोदेगमानसस्तद्वियोगदुःखितश्चिन्तितवान्। अहो किमद्य स कपिञ्जलो न यातः। किं पाशेन केनापि बद्धः उतोताहोस्वित् केनापि च व्यापादितः। सर्वथैव यदि कुशली भवति। तन्मां विना नो तिष्ठति एवं मे चिन्तयतो बहूनि दिनान्यतिक्रान्तानि। ततश्च कदाचिच्छीघ्रगो नाम शशको ऽस्तमनवेलायामागत्य तस्मिन् कोटरे प्रविष्टः। मयापि कपिञ्जलनिराशिखेन न निवारितः। अथान्यस्मिन्नहनि कपिञ्जलः शालिभक्षणादतीव पीवरतनुः स्वमाभयं स्मृत्वा शीघ्रो ऽपि सन्नैव समायातः अथवा साध्विदमुच्यते।

नैतादृग्जायते सौख्यमपि स्वर्गे शरीरिणां।
दरिद्रो ऽपि हि यादृक् स्यात् स्वदेशे स्वपुरे गृहे॥९०॥

अथासौ बटकोटरान्तर्गतं शशकं दृष्ट्वा साक्षेपमिदमाह। भो शशक न त्वया सुन्दरं कृतं यन्मामवसन्नं परित्यक्तो ऽसि। तच्छीघ्रमपगम्यतां। शशक आह। मूर्ख

१व्यपदेशेन २शिखिनो ३मिमं० ४अथवा ५न ६पृष्ठशरीरः ७गृहे

न तवेदं गृहं किन्तु ममैवं। तत् किं मिथ्या परुषाणि वचनानि प्रजल्पसि। तच्छीघ्रं व्रज। नोचेत् त्वं न भविष्यसि। वटको ऽब्रवीत्। एवं नाहं जानामि। पृच्छ यूयं। उक्तं च यतः।

वापीकूपतडागानां गृहस्योपवनस्य च।
सामन्तमत्ययात् सिद्धिरित्येवं मनुरब्रवीत्॥९१॥

तथा च। गृहक्षेत्रविवादेषु कूपोपवनभूमिषु।
समुत्पन्ने विवादे तु सामन्तात् प्रत्ययो भवेत्॥९२॥

अथ शशक आह। मूर्ख किं न श्रुतं त्वया स्मृतिवचनं यदाह।

प्रत्यक्षं यस्य यद्दृष्टं क्षेत्राद्यं दश वत्सरान्।
तत्र भुक्तिः प्रमाणं स्यान्न साक्षी नाक्षराणि वा॥९३॥

तथा मूर्ख त्वया न श्रुतं नारदस्य मतं।

मानुषाणां प्रमाणं स्याद्भुक्तिरेव दशावार्षिकी।
विहङ्गानां तिरश्चां च यावदेव समाश्रयः॥९५॥

तन्ममैतद्गृहं धर्मतो न तवेति। अथ। अथ कपिञ्जल आह। भो यदि स्मृतिं प्रमाणं करोषि। तदागच्छ मया सह येन स्मृतिपाठकं पृच्छावः। धर्मतो यस्य दास्यति गृहं स गृह्णातु। तथानुष्ठिते व्यवहारमत्ययार्थमभिप्रस्थितौ। मया च चिन्तितं। किमत्र भविष्यति। मयापि द्रष्टव्योऽयं न्यायः। ततः कौतुकादहमपि तावनु प्रस्थितः। अथ नातिदूरं गत्वा शशकः कपिञ्जलमपृच्छत्। भद्र को नामायं व्यवहारं द्रक्ष्यति। सोऽब्रवीत्। चन्चयं चपलमारुतोद्भूतसलिलचलत रङ्गसङ्गदुर्जनितकलकलारवाया भगवत्या गङ्गायाः पुलिनगतस्तपोनियमव्रतयोगसंस्थितः सर्वसत्त्वजातानुकम्पो दधिकर्णो नाम मार्जार इति। अथ दृष्ट्वा नं भक्ष्यमणोदितान्तरात्मा शशकः पुनरब्रवीत्। अलमनेन क्लेशेन। उक्तं च।

न हि विश्वसनीयं स्यात् तपश्छद्मस्थिते ऽधर्मे।
दृश्यन्ते चैव तीर्थेषु गलवातास्तपस्विनः॥९५॥

एतस्मिन्नन्तरे दधिकर्णो नामारण्यमार्जारः सताभ्यां कृतं विवादं श्रुत्वा तयोर्विश्वासनार्थं मार्गासन्नदीतटमासाद्य कृतकुशपरिग्रहो द्वादशाति-

---

१ शीघ्रं इति म० २ भगवती इति म० ३ भगवतांतःकरणं ४ कपटं + अधिकमिदं

लकपुत्रो निमीलितैकनयन ईषदुन्मीलितापरनयनेन स्तोकोत्सृष्टभ्रूभेः सूचीभिरुत्तम धर्मोपदेशनामकरोत्। अहो असारोऽयं संसारः। क्षणभङ्गुराः प्राणाः स्वप्नसदृशाः प्रियसमागमाः। इन्द्रजालवत् कुटुंबपरिग्रहः। तदत्र मुक्त्वा नान्या गतिरस्ति उक्तं च यतः।

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव च स्थिरः।
नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसंग्रहः॥९६॥
यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति॥९७॥

तथा च। नाच्छादयति कौपीनं न दंशमशकाद्वृतं।
शुनःपुच्छमिवव्यर्थं प्राणिनां धर्मवर्जितं॥९८॥
पुलको इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु
मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणं॥९९॥
श्रेयः पुष्पफलं वृक्षाद्भः श्रेयो घृतं स्तनात्।
श्रेयस्तैलं च पिण्याकाच्छ्रेयो धर्मश्च मानुषात्॥१००॥
सृष्टा मूत्रपुरीषार्थमाहाराय च केवलं।
धर्महीनाः परार्थाय पुरुषाः पशवो यथा॥१०१॥
स्थैर्ये कृत्येषु सर्वेषु शंसन्ति नयपण्डिताः।
बह्वन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरितागतिः॥१०२॥
संक्षेपात् कथ्यते धर्मो जनाः किं विस्तरेण तु।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनं॥१०३॥
श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यतां।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्॥१०४॥

अथतस्य तां धर्मोपदेशनां श्रुत्वा शशक आह। भो भो कपिञ्जल एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति। तदेनं पृच्छावः कपिञ्जल आह। ननु स भावतोऽस्माकं शत्रुभूतोऽस्ति। तद्दूरे स्थितो पृच्छावः। कदाचिदस्य वचनैः कृत्यं सम्पद्यते। ततो दूरस्थितावूचतुः। भोः भो तपस्विन् धर्मदेशकं आवयोर्विवादो वर्तते। तदत्रैशास्त्रद्वारेणास्माकं निर्णयं देहि। यो हीनवादी स ते भक्ष्यं इति। सोऽवदत्। भद्रौ मा मैवं वदतं निहतोऽहं नरकपात-

---

१ भोताइतिम० २ मधुमक्षिकामेदुः- ३ पेंड इतिम० ४ बहुविघ्नयुक्तस्य + पुलाकाइव- + पुत्तिकाइव + + शाश्वतः +

मार्गात् । अहिंसैव धर्ममार्गः । उक्तं च यतः ।

अहिंसा पूर्वको धर्मो यस्मात् सद्भिरुदाहृतः ।
यूकमत्कुणदंशादीँस्तस्मात् तानपि रक्षयेत् ॥१०५॥
हिंसकान्यपि भूतानि यो हिंसति स निर्घृणः ।
स याति नरकं घोरं किं पुनर्यः शुभानि च ॥१०६॥

एते ऽपि ये यज्ञकर्मणि पशून् व्यापादयन्ति । ते ऽपि मूर्खाः परमार्थं च श्रुतेर्न जानन्ति । तत्र किलेतदुक्तं अजैर्यष्टव्यमिति । तत्राजा व्रीह्यस्त्रिवार्षिकाः सप्तवार्षिका वा कथ्यन्ते । येनु पुनर्न जायन्त इति उक्तं च ।

वृक्षांश्छित्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमं ।
यद्येवं गम्यते स्वर्गं नरकं केन गम्यते ॥१०७॥

तस्माहं भक्षयिष्यामि । परं जपराजयनिर्णयं करिष्यामि । किन्त्वहं दूरो दूरागतो भोः श्रान्तः । तावन्मुहूर्तं विश्रम्यतां यावदहं तव वचनं शृणोमि । एवं ज्ञात्वा मम समीपवर्तिनो भूत्वा ममाग्रे स्थायं वदतं । येन विज्ञाय विवादपरमार्थं यथा वदत्ते मे परलोको बाधो न भवति । उक्तं च यतः ।

मानाद्वा यदि वा लोभात् क्रोधाद्वा यदि वा भयात् ।
यो न्यायमन्यथा ब्रूते स याति नरकं नरः ॥१०८॥
पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतं कन्यानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥१०९॥
उपविष्टः सभामध्ये यो न वक्ति स्फुटं वचः ।
तस्मात्तूष्णीं स न त्याज्यो न्यायो वा कीर्त्यतां हुतं ॥११०॥

तस्माद्विशेषतो मम कर्णोपान्तिके स्फुटं निवेदयतं । किं बहुना । तेनं क्षुद्रेण तथा तौ तूष्णीं विश्वासितौ । यथा तस्योत्सङ्गवर्तिनौ सञ्जातौ । ततश्च तेनापि क्रमेकालमेवैकः पादान्तेनाक्रान्तः अन्यो दंष्ट्राक्रकचेन च । ततो ज्ञातमाभ्यां भक्षितावहमिति । अतो ऽहं ब्रवीमि ।

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।
उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ ॥१११॥

---

१ निर्दयः । २ मूर्खौ । ३ विश्वासयुक्तौ । ४ करवनेदृतिम० । + जय पराजयनिर्णयं +

भवन्तो ऽप्येनं दिवान्धं क्षुद्रमर्थपतिमासाद्य राज्यन्धाः सन्तः शशाकपिञ्जलमार्गेण यास्यन्ति। एवं ज्ञात्वा यदुचितं तद्विधेयमतः परं। अथ तस्य तद्वचनं माकर्ण्य साध्वनेनाभिहितमिति कृत्वा। भूयो ऽपि पार्थिवार्थं समेत्य मन्त्रयिष्याम इति ब्रुवाणाः सर्वे पक्षिणो यथाभिमतं जग्मुः। केवलमवशिष्टो भद्रासनोपविष्टो ऽभिषेकाभिमुखो दिवान्धः कृकालिकया सहासीत्। आह च कः को ऽत्र। भो भो किमद्यापि न क्रियते मयाभिषेकः। इति श्रुत्वा कृकालिकाभिहितं। भद्र तवाभिषेके कृते ऽयं विप्रो वायसेन। गताश्च सर्वे ऽपि विहगा यथेप्सितान् दिक्षु केवलमेको ऽयं वायसो ऽवशिष्टः केनापि हेतुना तिष्ठति तदत्वरितमुत्तिष्ठ येन त्वां स्वाश्रयं प्रापयामि। तच्छ्रुत्वा सविषादमुल्लूको वायसं आह। भो भो दुष्टात्मन् किमयाते ऽपकृतं। यद्राज्याभिषेको मे विघ्नितः। तदद्य प्रभृति सान्वयमावयोर्वैरं सञ्जातं। उक्तं च।

रोहति सायकैर्विद्धं छिन्नं रोहति चासिना।
वचो दुरुक्तं बीभत्सं न प्ररोहति वाक्क्षतं॥११२॥

इत्येवमभिधाय कृकालिकया सह स्वाश्रयं गतः। अथ भयव्याकुलो वायसो व्यचिन्तयत्। अहो अकारणं वैरमासादितं मया। किमिदं व्याहृतं। उक्तं च यतः।

अदेशकालज्ञमनार्यतिक्षमं यदप्रियं लाघवकारि चात्मनः।
यो ऽभ्राब्रवीत् कारणवर्जितं वचो न तद्दुरुक्तं स्वादिषमेव तद्वचः॥

तथा च। ॥११३॥

बलोपपन्नो ऽपि हि बुद्धिमान् नरः परं नयेन स्वयमेव वेत्ति।
भिषग्ममास्तेति विचिन्त्य भक्षयेदकारणात् कोहि विचक्षणो विषं॥११४॥

परपरिवादः परिषदि न कथञ्चित् पण्डितेन कर्तव्यः।
सत्यमपि तन्न वाच्यं यदुक्तमसुरवावहं भवति॥११५॥

सद्भिर्दूरात्परिहृतं स्वयं च बुद्ध्या प्रविचारिताभ्यं।
करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमान् स एव लक्ष्म्या यशसा च भाजनं॥११६

---

१ वंशसहितं २ संपादितं ३ अनुत्तरकालयोग्यं ४ वैरः ५ दुःखः

एवं विचिन्त्यं काको ऽपि भयातः। तदा प्रभृत्यस्माभिः सह कौशिकाना-मन्वयगतं वैरमस्ति। मेघवर्णआह। तात एवं गते ऽस्माभिः किं कृत्यमस्ति। स आह। वत्स एवं गते ऽपि भाद्रपदादपरः स्थूलो ऽभिमायो ऽस्ति; तमङ्गीकृत्य स्वयमेवाहं तद्विजयाय यास्यामि रिपून् वज्रदंष्ट्रिणां बधिष्यामि। उक्तं च यतः।

बहुबुद्धिसमायुक्ताः कविज्ञाना बलोत्कटान्।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागलादिव॥११७

इत्या॥३॥ मेघवर्ण आह। कथमेतत्। सो ऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मित्रशर्मा नाम ब्राह्मणः कृताग्निहोत्रपरिग्रहः प्रतिवसति स्म। स कदाचिन्नाघमासे सौम्यानिले प्रवाति मेघाच्छादिते गगने मन्दं मन्दं प्रवर्षति पर्जन्ये पशुप्रार्थनाय किञ्चिद्ग्रामान्तरं गतः कश्चिद्यजमानो यादृच्छिकः। भो यजमान आगामिन्यामावास्यायामहं यक्ष्यामि यत्तं। तदेहि मे पशुमेकं। अथ तेन तस्य वाक्योक्तः पीवरतनुः पशुः प्रदत्तः। सो ऽपि तं समर्थयित्वा तेनश्च गच्छन्तं विलाय स्कन्धे कृत्वा सत्वरं स्वपुरमभिमुखः प्रतस्थे। अथ तस्य गच्छतो मार्गे त्रयो धूर्ताः क्षुत्क्षामकण्ठाः सम्मुखा बभूवुः। तेश्च तादृशं पीवरतनुं पशुं स्कन्धआरूढमवलोक्य मिथो ऽभिहितं अहो अस्य पशोर्भक्षणादद्यतनीयोदरपूर्तिर्न भवति। तदेनं बञ्चयित्वा पशुमादाय शीतत्राणं कुर्मः। अथ तेषामेकतमो वेषपरिवर्तनं विधाय सम्मुखो भूत्वापमार्गेण तमाभिमुख्ये। भो भो ब्राह्मणाग्निहोत्रिन् किमेवं जनविरुद्धं हास्यकार्यमनुष्ठीयते। यदयं सारमेयो ऽपवित्रः स्कन्धाधिरूढो नीयते। उक्तं च यमः।

श्वानकुक्कुटचाण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्तिताः।
रासभोष्ट्रौ विशेषेण तस्मात् तान्नैव संस्पृशेत्॥११८॥

ततश्च तेन कोपाभिभूतेनाभिहितं। अहो किमन्धो भवान् यत् पशुं सारमेयं मन्यमानो दूषयसि। सो ऽब्रवीत् मन्मूर्ख कोपस्त्वया न कार्यः। यथेच्छया गम्यतामिति। अथ यावत् किञ्चिदध्वानं ऽतरं गच्छति। तावद्द्वितीयो धूर्तः सम्मुखः समुपेत्य तमुवाच। भो ब्रह्मन् कष्टं कष्टं। प-

---

१ ससम्भ्रमवचन २ सूचनाय ३ अन्धभावः - ४ चंडालानिमु० ५ अग्निहोत्रिणां - ६ दूषयसि - + बहुबुद्धिसमायुक्तान् कविज्ञानान् +

धापि वल्लभो ऽयं मृतवत्सः। तथापि स्कन्धभारोपयिनुमयुक्तं। उक्तं च यतः।

निर्पञ्चं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत् कुधीः।
प्रजन्वगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च॥११९॥

अथासौ सकोपमिदमाह। भो किमन्धो भवान्। यत् पशुं मृतवत्सं वदसि। सो ऽब्रवीत्। भगवन् मा कोपं करु। अज्ञानान्मयाभिहितं तत् क्षमासुरुचिरं समाचरेति। अथ यावत् स्तोकं वनान्तरं गच्छति तावत् तृतीयो ऽन्यवेषधारी धूर्तः सम्मुखः समुपेत्य तमुवाच। भो अयुक्तमेतत्। यत् त्वं रासभं स्कन्धाधिरूढं नयसि। तत् त्यज्यतामेष। उक्तं च।

यः स्पृशेद्रासभं मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा।
सचेलं स्नानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये॥१२०॥

तत् त्यजेनं यावदन्यः कश्चिन्न पश्यति। अथासौ तं पशुं रासभं मन्यमानो भयाद्भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिश्य पलायितः। ततस्ते त्रयो मिलित्वा तं पशुमादाय यथेच्छया भक्षितुमारब्धाः। अतो ऽहं ब्रवीमि।

बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटाः।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छगलादिव॥१२१॥

अथवा साधिदमुच्यते।

अभिनवसेवकविनयैः प्राघुणकोक्तैर्विलासिनीरुदितैः।
धूर्तजन वचन निकरैरिह कश्चिदवञ्चितो नास्ति॥१२२॥

किञ्च दुर्बलैरपि बहुभिः सह विरोधो न युक्तः। उक्तं च।

बहवो न विरोद्धव्या दुर्जयाहि महाजनाः।
स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः॥१२३॥

कथा मेघवर्ण आह। कथमेतत्। स्थिरजीवी कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिद्

॥४॥न्त्रीके महाकायः कृष्णसर्पो ऽतिदर्पो नाम। स कदाचिद्विलानुसारमार्गमुत्सृज्यान्येन लघुद्वारेण निष्क्रामितुमारब्धः। निष्क्रामतश्च तस्य महाकायत्वाद्दैवशतया लघुविवरत्वाच्च शरीरे व्रणः समुत्पन्नः। अथ व्रणशोणितगन्धानुसारिणीभिः पिपीलिकाभिः सर्वतो व्याप्तो व्याकुलीकृतश्च। कतिव्यापाद्यमिं कंति वा नाडयति। अथ प्रभूतत्वाद्विस्तारितबहुव्रणाभिः क्षत

---

१ आत्मनः दृष्ट २ अभ्यागतवचनैः ३ समूहैः ४ किंवा

सर्वाङ्गो ऽतिदर्पः पञ्चत्वमुपागतः। अतो ऽहं ब्रवीमि।

बहवो न विरोद्धव्या दुर्जया हि महाजनाः।
स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः॥१२४॥

तदत्रास्ति किञ्चिदद्य वक्तव्यमेव। तदवधार्य यथोक्तमनुष्ठीयतां। मेघवर्णोऽाह। तन् समादेशय। तवादेशो नान्यथा कर्तव्यः। स्थिरजीवी प्राह। वत्स समाकर्ण्य तर्हि सामादीननिक्रम्य यो मया पञ्चमः उपायो निरूपितः। तन्मां विपक्षभूतं कृत्वा। अतिनिष्ठुरवचनैर्निर्भर्त्स्य। यथा विपक्षप्रणिधीनां प्रत्ययो भवति। तथा समाहृतरुधिरेणालिप्य अस्मिन् न्यग्रोधस्याधस्तान् प्रक्षिप्यमां। गम्यतां पर्वतं ऋष्यमूकं प्रति। तत्र सपरिवारस्तिष्ठ। यावदहं समस्तान् सपत्नान् रुक्मणीतेन विधिना विश्वास्याभिमुखान् कृत्वा कृतार्थो ज्ञानदुर्गमध्यः दिवसे तानन्धतां प्राप्तान् ज्ञात्वा व्यापादयामि। ज्ञातं मया सम्यक्। नान्यथास्माकं सिद्धिरिति। यतो दुर्गमेतदपसारं रहितं केवलं वधाय भविष्यति. उक्तं च यतः।

अपसारसमायुक्तं नयज्ञैर्दुर्गमुच्यते।
अपसारपरित्यक्तं दुर्गव्याजेन बन्धनं॥१२५

नच त्वया मदर्थे कृपा कार्या। उक्तं च।

अपि प्राणसमानिष्टान् पालितान् लालितानपि।
भृत्यान् युद्धे समुत्पन्ने पश्येच्छुष्कमिवेन्धनं॥१२६॥

तथा च

प्राणवद्रक्षयेद्भृत्यान् सकायमिव पोषयेत्।
सदैकदिवसस्यार्थे यत्र स्याद्विपुसङ्गमः॥१२७॥

तत् त्वया ऽहं नात्रविषये प्रतिषेधनीयः। इत्युक्त्वा तेन सह शुष्ककलहं कर्तुमारब्धः। अथान्ये तस्य भृत्याः स्थिरजीविनमुच्छृंखलवचनैर्जल्पन्त मवलोक्य तस्य वधायोद्यता मेघवर्णेनाभिहिताः अहो निवर्तध्वं यूयं। अहमेवास्य शत्रुमंशुकातिनो दुरात्मनः स्वयं निग्रहं करिष्यामि। इत्यभिधाय तस्योपरि समारुह्य। नखभिन्नकुम्भप्रदेशं प्रदृत्य। आर्द्रकृधिरेण प्लावयित्वा। तदुपदिष्टं ऋष्यमूकं पर्वतं सपरिवारो गतः। एतस्मिन्नन्तरे कृकालिकया हिरण्यनिधिभूतया तत् सर्वं मेघवर्णस्य मात्यस्य व्यसनमुत्कर्णाकर्ण्य निवे-

---

१ निर्गतमार्गरहितं २ निर्गतदुर्गेण

दितं। यत् तवारिः सम्प्रति भीतः क्वचित् प्रचलितः सपरिवार इति। अथोलू-काधिपस्तदाकर्ण्यास्तमनवेलायां सामात्यः सपरिजनो वायसवधार्थं प्रचलितः। प्राह च। त्वर्यतां त्वर्यतां। भीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यैर्लभ्यते उक्तं च।

शत्रोः प्रचलने छिद्रमेकमन्यच्च संभवं।
कुर्वाणो जायते वश्यो व्यग्रस्ते राजसेविनां॥१२८॥

एवं ब्रुवाणः समन्तान्न्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्य अवस्थितः यावन्न कश्चिद्वायसो दृश्यते। तावच्छार्दूलमधिरूढो हृष्टमना बन्दिभिरभिष्टूयमानो रिपुमर्दनस्तान् परिजनान् मोवाच। अहो हतास्ते तेषां मार्गः। कृतमेन मार्गेण प्रनष्टाः काकाः। तद्यावन्न दुर्गं समाश्रयन्ति। तावदेव पृष्ठतो गत्वा व्यापादयामि। उक्तं च।

गृहमप्याश्रितः शत्रुरवध्यः स्याज्जिगीषुणा।
किं पुनः संश्रितो दुर्गं सामग्र्या परया युतं॥१२९॥

अथैतस्मिन् प्रस्तावे स्थिरजीवी चिन्तयामास। यद्येते ऽस्मच्छत्रवो ऽनुपलभ्यास्मद्वृत्तान्तं यथागतमेव यान्ति। ततो मया न किञ्चिन् कृतं भवति। उक्तं च।

अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणं।
प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणं॥१३०॥

तदूरमनारम्भो न त्वारम्भविघातः। तदहमेतान् शब्दं संभाव्यात्मानं दर्शयामीति विचार्य मन्दं मन्दं शब्दमकरोत्। तच्छ्रुत्वा ते सकला अप्युलूकास्तूर्धाय प्रजग्मुः। अथ तेनोक्तं। अहो अहं स्थिरजीवी नाम मेघवर्णस्य मन्त्री। मेघवर्णो नैवेदृशीमवस्थां नीतः। तन्निवेदयतात्मस्वाम्यर्थे। तेन सह बहु वक्तव्यमस्ति। अथ तैर्निवेदिते स उलूकराजो विस्मयाविष्टस्तत्क्षणात् तस्य सकाशं गत्वा मोवाच। भो भो किमेतां दशां गतस्त्वं। तत् कथ्यतां। स्थिरजीव्याह। देव श्रूयतां तदवस्थाकारणं अतीतदिने स दुरात्मा मेघवर्णो युष्माकापादित प्रभूतवायसानां पीडया युष्माकमुपरि कोपाटोकयन्नो युद्धार्थं प्रचलित आसीत्। ततो मयाभिहितं। स्वामिन् न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुं। बलवन्त एते उलूकाश्च यतं उक्तं च।

बलीयसा हीनबलो विरोधं न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत्।

१ ते अर्थात्

न बध्यते ऽयत्नबलो हि यस्माद्यत्नं प्रणाशोस्ति पलद्वयस्तेः॥१३१॥

तत् तस्योपप्रदानेन सन्धिरेव कृतः। उक्तं च।

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान्।
दत्त्वा हि रक्षयेत् प्राणान् रक्षितैस्तैर्धनं पुनः॥१३२॥

तच्छ्रुत्वा तेन दुर्जनमकोपितेन स्वसक्षपातिनं मामाशङ्कमानेनेमां दशां नीतः। तत् तव पादौ साम्प्रतं मे शरणं। किंबहुना विस्तरेण। यावदहं मन्त्रयितुं शक्नोमि तावत् त्वां तस्यावासे नीत्वा सर्वापायसक्षयं विधास्यामीति। अथारिमर्दनस्तदाकर्ण्य पितृपितामहक्रमागतं मन्त्रिभिः सार्धं मन्त्रणां चक्रे। तस्य च पञ्च मन्त्रिणः। तद्यथा रक्ताक्षः क्रूराक्षो दीप्ताक्षो वक्रनासः प्राकारकर्णश्चेति। तत्रादौ रक्ताक्षमपृच्छत्। भद्र एष तावत् तस्य रिपोर्मन्त्री ममहस्तगतः। तत् किं क्रियतामिति। रक्ताक्ष आह देव किमत्र विचार्यते। अविचारितमयं हन्तव्यः। यतः

हीनः शत्रुर्निहन्तव्यो यावन्न बलवान् भवेत्।
प्राप्तस्वपौरुषबलः पश्चाद्भवति दुर्जयः॥१३३॥

किञ्च स्वयमुपागता श्रीस्त्यज्यमाना शपतीति लोके प्रवादः। उक्तं च।

कालो हि सकृदभ्येति यन्नरं कालकाङ्क्षिणं।
दुर्लभः स पुनस्तेन कालकर्मविकीर्षता॥१३४॥

श्रूयते च यथा।

चितिकां दीपितां पश्य स्फुटां भग्नां ममैव च।
भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते॥१३५॥

कथा अरिमर्दनः प्राह। कथमेतत्। रक्ताक्षः कथयति। अस्ति कस्मिन्॥५॥ विदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः। तस्य च कृषिं कुर्वतः सदैव निष्फलः कालो ऽतिवर्तते। अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मण उष्णकालावसाने धर्मार्त्तः सक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः। अनतिदूरे वल्मीकोपरिप्रसारितं बृहत्स्फटाटोपं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास। नूनमे

---

१ शत्रुभ- तोऽहमित्यादि प्र० २ मामीति ३ कालः ४ भिन्नाश्लिष्टाश्च ५ नगरे ६ शीतिरिति प्र० ७ ग्रीष्मर्तुक्षमासौ ८ शैत इति प्र० ९ वारुक्ष प्र० + फटाटोपं-

पा क्षेत्रदेवता मया कदाचिदपि न पूजिता तेनेदं मे कृषिकर्म विफलं भवति। तदस्या अहं पूजामद्य करिष्यामीत्यवधार्य कुतोऽपि क्षीरं याचयित्वा शरावे निक्षिप्य। वल्मीकान्तिकमुपागम्योवाच। भो क्षेत्रपाल मयैतावन्तं कालं नज्ञातं यत् त्वमत्र वससि। तेन पूजा न कृता तत् क्षाम्यतां क्षमस्वेत्येवमुक्त्वा। दुग्धं च निवेद्य गृहाभिमुखं यायात्। अथ प्रातर्यावदागत्य पश्यति। तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान्। एवं च प्रतिदिनमेकाकी समागत्य तस्मैक्षीरं ददाति एकैकं च दीनारं गृह्णाति। अथैकस्मिन् दिवसे वल्मीके क्षीरनयनाय पुत्रं निरूप्य ब्राह्मणो ग्रामं जगाम। पुत्रोऽपि क्षीरं तत्र नीत्वा संस्थाप्य च पुनर्गृहं समायातः। दिनान्तरे तत्र गत्वा दीनारमेकं दृष्ट्वा गृहीत्वा च चिन्तितवान्। नूनं सौवर्णदीनारपूर्णोऽयं वल्मीकः। तदेनं हत्वा सर्वमेकवारं गृहीष्यामीत्येवं सम्यधार्यान्येद्युः क्षीरं ददतो ब्राह्मणपुत्रेण सर्वैः लगुडेन शिरसि ताडितः। ततः कथमपि दैववशादमुक्तजीवित एव रोषान्नमेव तीव्रविषदंशनेत्स्तथादशत्। यथा सद्यः पञ्चत्वमुपागतः स्वजनेभ्यो नातिदूरं क्षेत्रस्य काष्ठसंज्ञैयैः संस्कृतः। अथ द्वितीयदिने तस्य पिता समायातः। स्वजनेभ्यः सुतविनाशकारणं श्रुत्वा तथैव समर्थितवान्। अब्रवीच्च

भूतान् यो नानुगृह्णाति ह्यात्मनः शरणागतान्।
भूतार्थास्तस्य नश्यन्ति हंसाः पद्मवने यथा॥१३६॥

कथा ॥६॥ पुरुषैरुक्तं। कथमेतत्। ब्राह्मणः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने. चित्ररथो नाम राजा तस्य योधैः संरक्ष्यमाणं पद्मसरो नाम सरस्तिष्ठति। तत्र च प्रभूता जाम्बुनदमया हंसास्तिष्ठन्ति। षण्मासे षण्मासे पिच्छमेकैकं परित्यजन्ति। अथ तत्र सरसि सौवर्णो वृहत्पक्षी समायातः। तैरुक्तः। अस्माकं मध्ये त्वया नावर्तव्यं। येन कारणेनास्माभिः षण्मासान्ते पिच्छैकैकदानं कृत्वा गृहीतमेतत् सरः। एवं च किं बहुना परस्परं वैधमुत्पन्नं। स च राज्ञः शरणं गतोऽब्रवीत्। देव एते पक्षिण एवं वदन्ति। परस्माकं राजा किं करिष्यति। न कृत्याप्याभासं ददाः। मया चोक्तं न शोभनं युष्माभिरभिहितं। अहं गत्वा राज्ञे निवेदयिष्यामि

---

१ पात्रविशेषः २ सांव्यावहारिकद्रव्यं ३ कथयित्वा ४ दत्तेः ५ कथितवान् ६ सुवर्ण- पीतसदृशम्

एवं स्थिते देवः प्रमाणं। ततो राजा भृत्यानब्रवीत्। भो भो गच्छत सर्वान् पक्षिणो गतासून् कृत्वा शीघ्रमानयत राजा दीर्घानन्तरमेव भक्षयिष्यति। अथ लगुडहस्तान् राजपुरुषान् दृष्ट्वा तत्रैकेन पक्षिणा दृष्टेनोक्तं। भो सज्जनाः न शोभनमापतितं। ततः सर्वैरेकमतीभूय शीघ्रमुत्पतितव्यं। तेश्च तथानुष्ठितं अतोऽहं ब्रवीमि।

"भूतान् यो नानुगृह्णाति त्यात्मनः शरणागतान्।
भूतार्थास्तस्य नश्यन्ति हंसाः पद्मवने यथा॥१३७॥

इत्युक्त्वा पुनरपि ब्राह्मणः प्रत्यूषे क्षीरं गृहीत्वा। तत्र गत्वा नारस्वरेण सर्पमस्तौत्। तदा सर्पश्चिरं वल्मीकद्वारान्निर्लीन एव ब्राह्मणं मत्कृत्वाच्च। त्वं लोभाद्भागतः पुत्रशोकमपि विहाय। इतः परं तव मम च प्रीतिर्नीविता। तव पुत्रेण धीवनोन्मदेनाहं ताडितः। मया स हतः। कथं मया लगुडप्रहारो विस्मर्तव्यः त्वया च पुत्रशोकदुःखं कथं विस्मर्तव्यं। इत्युक्त्वा बहुमूल्यं हारकमणिं तस्मै दत्वा सूतः। परं पुनस्त्वया नागन्तव्यमिति पुनरुक्त्वा विवरान्निर्गतः। ब्राह्मणश्च मणिं गृहीत्वा पुत्रबुद्धिं निन्दन् स्वगृहमागतः। अतोऽहं ब्रवीमि।

चितिकां दीपितां पश्य स्फुटां भग्नां मयैव च।
भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते॥१३८॥

तदस्मिन् हते यत्तादेव राज्यमकण्टकं भवतो भवति तस्येतद्वचः श्रुत्वा क्रूराक्षः पप्रच्छ। भद्रं तु किं मन्यसे सोऽब्रवीत् देवनिर्दग्धमेतत्। यदनेनाभिहितं। यत्कारणं शरणागतो न बध्यते। कष्टं खल्विदमाख्यानं।

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः।
पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः॥१३९॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत्। कथमेतत्। क्रूराक्षः कथयति।

कथा ७

कश्चित्क्षुद्रसमाचारः प्राणिनां कालसन्निभः।
विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः॥१४०॥
नैव कश्चित् सुहृत्तस्य न सम्बन्धी न बान्धवः।
स तैः सर्वैः परित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा॥१४१॥

---

१ किंकरान् २ राजा ततोऽनन्तरं ३ कृत्वा ४ स्फुटां अकृतेन ५ पुनरिहागन्तव्यं

अथवा। ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः।
उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥१४२॥
स. पञ्जरकमादाय पाशंच लगुडं तथा।
नित्यमेव वनं याति सर्वप्राणिविहिंसकः॥१४३॥
अन्येद्युर्भ्रमतस्तस्य वने कापि कपोतिका।
जाता हस्तगता तां स प्राक्षिपत् पञ्जरान्तरे॥१४४॥
अथ कृष्णा दिशः सर्वा वनस्थस्याभवन् घनैः।
वातवृष्टिश्च महती क्षयकाल इवाभवत्॥१४५॥
ततः सन्त्यस्तहृदयः कम्पमानो मुहुर्मुहुः।
अन्वेषयन् परित्राणमाससाद वनस्पतिं॥१४६॥
मुहूर्तं पश्यते यावद्दियद्विमलतारकं।
प्राप्य वृक्षं वदत्येव य ऽत्र तिष्ठति कश्चन॥१४७॥
तस्माहं शरणं प्राप्तः सपरित्रातु मामिति।
शीतेन भिद्यमानं च क्षुधया गतचेतसं॥१४८॥
अथ तस्य तरोः स्कन्धे कपोतः सुचिरोषितः।
भार्याविरहितस्तिष्ठन् विललाप सदुःखितः॥१४९॥
वातवर्षा महानासीन्न चागच्छति मे प्रिया।
तया विरहितं त्वेतच्छून्यमद्य गृहं मम॥१५०॥
पतिव्रता पतिप्राणा पत्युः प्रियहिते रता।
यस्य स्यादीदृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि॥१५१॥
न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते।
गृहं हि गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतं॥१५२॥
पञ्जरस्था ततः श्रुत्वा भर्तुर्दुःखान्वितं वचः।
कपोतिका सुसन्तुष्टा धार्य्य चेदमथाह सा॥१५३॥
न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति।
तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्व देवताः॥१५४॥
दवाग्निनेव विदग्धा सपुष्पस्तवकालता।

---

१ मैचे:- २ वायुसहिता-वृष्टिः ३ वृक्षं ४ चिरकृतवसतिः + दावाग्निना विदग्धेव- +

भस्मी भवतु सा नारी यस्यां भर्ता न तुष्यति॥१५५॥
मित्रं ददाति हि पिता मित्रं भ्राता मित्रं सुतः।
अमित्रस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत्॥१५६॥

पुनश्चाब्रवीत्।

शृणुष्वावहितः कान्त यत् ते वक्ष्याम्यहं हितं।
प्राणैरपि त्वया नित्यं संरक्ष्यः शरणागतः॥१५७॥
एष शाकुनिकः शेते तवावासं समाश्रितः।
शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामस्मै समाचर॥१५८॥

श्रूयतेच। यः सायमतिथिं प्राप्तं यथाशक्ति न पूजयेत्।
तस्यासौ दुष्कृतं दत्वा सुकृतं चापकर्षति॥१५९॥
मा चास्मै त्वं कृथा द्वेषं बद्धानेनेति मत्प्रिया।
स्वकृतैरेव बद्धाहं प्राक्तनैःकर्मबन्धनैः॥१६०॥
दारिद्र्यरोगदुःखानि बन्धनव्यसनानि च।
आत्मापराधवृक्षस्य फलान्येतानि देहिनां॥१६१॥
तस्मात् त्वं द्वेषमुत्सृज्य महाधनसमुद्भवं।
धर्मे मनः समाधाय पूजयैनं यथाविधि॥१६२॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितं।
उपगम्य ततोऽधृष्टः कपोतः प्राह लुब्धकं॥१६३॥
भद्र स्वागतं तेऽस्तु ब्रूहि किं करवाणि ते।
सन्तापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान्॥१६४॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्यक्षाच्च विहङ्गमं।
कपोतः खलु शीतं मे हिमत्राणं विधीयतां॥१६५॥
स गत्वाङ्गारकं नीत्वा पातयामास पावकं।
ततः शुष्केषु पर्णेषु तमाशु समदीपयत्॥१६६॥
प्रज्वाल्य तं ततः कृत्वा तमाह शरणागतं।
सन्तापयस्व विश्रब्धं स्वगात्राण्यत्र विभ्रयः।
नास्ति चास्ति विभवः कश्चिन्नाशये येन ते क्षुधं॥१६७

---

१ शाकुनिर्लुब्धक- २ पापं

सहस्रं भरते कश्चिच्छतमन्यो दशापरः।
मम त्वत्कृतपुण्यस्य क्षुद्रस्यात्मापि दुर्भरः॥१६८॥
एकस्याप्यतिथेरन्नं यः प्रदातुं न शक्तिमान्।
तस्यानेकपरिक्लेशे गृहे किं वसतः फलं॥१६९॥
तत् तथा साधयाम्येतच्छरीरं दुःखजीवितं।
यथा भूयो न वक्ष्यामि नास्तीत्यर्थिसमागमे॥१७०॥
स निनिन्द किलात्मानं न तु तं लुब्धकं पुनः।
उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय॥१७१॥
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥
तमग्निं सम्परिक्रम्य प्रविवेश स्ववेश्मवत्॥१७२॥
ततस्तं लुब्धकोदृष्ट्वा कृपया पीडितो भृशं।
कपोतमग्नौ पतितं वाक्यमेवदभाषत॥१७३॥
यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा ध्रुवं प्रियः।
आत्मना हि कृतं पापमात्मनैव हि भुज्यते॥१७४॥
सोहं पापमतिश्चैव पापकर्मरतः सदा।
पतिष्यामि महा घोरे नरके नात्र संशयः॥१७५॥
नूनं मम नृशंसस्य मंस्यादर्शः प्रदर्शितः।
प्रयच्छता स्वमांसानि कपोतेन महात्मना॥१७६॥
अथ प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगविवर्जितं।
तोयं स्वल्पमिव ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहंसदा॥१७७॥
क्षीणवातातपसहः कृशाङ्गो मलिनस्तथा।
उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये धर्ममुत्तमं॥१७८॥
ततो यष्टिं शलाकां च जालकं पञ्जरं तथा।
बभञ्ज लुब्धको दीनो कपोतीं च मुमोच तां॥१७९॥
लुब्धकेन ततो मुक्ता दुष्टाग्नौ पतितं पतिं।
कपोती विललापार्ता शोकसंतप्तमानसा॥१८०॥
नकार्यमद्य मे नाथ जीवितेन त्वया विना।

---

१ हर्षोत्फुल्लः। २ प्रतिहर्षतः। ३ काङ्क्षित्यादिर्थे। + स्वमांसानि +

॥पञ्चतन्त्रकं॥

दीनायाः परिहीणायाः किं नार्या जीविते फलं॥१८१॥
मनोदर्पस्वहङ्कारः कुलपूजा च बन्धुषु।
दासभृत्यजनैराज्ञा वैधव्येन मृताश्यति॥१८२॥
एवं विलप्य बहुशः कृपणं भृशदुःखिता।
पतिव्रता सुसन्दीप्तं तमेवाग्निं विवेश सा॥१८३॥
ततो दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता।
भर्तारं सा विमानस्थं ददर्श स्वं कपोतिका॥१८४॥
सोऽपि दिव्यतनुर्भूत्वा यथार्थमिदमब्रवीत्।
अहो मामनुगच्छन्त्या कृतं साधु शुभैस्त्वया॥१८५॥
तिस्रः कोट्यो ऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे।
तावत् कालं वसेत् स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति॥१८६॥
कपोतदेवः सूर्यास्तमद्यहं सुखमन्वभूत्।
सा त्वं सौरं कपोतस्य प्राक्पुण्यप्रभवं हि तत्॥१८७॥
हर्षाविष्टस्ततो व्याधो विवेश सुबनं घनं।
प्राणिहिंसां परित्यज्य बहुनिर्वेदवान् भृशं॥१८८॥
तत्र दावानलं दृष्ट्वा विवेश विरताशयः।
निर्दग्धकल्मषो भूत्वा स्वर्गसौख्यमवाप्तवान्॥१८९॥

अतो ऽहं ब्रवीमि।

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः।
पूजितश्च यथान्यायं लेभे च मांसोर्निमल्लितः॥१९०॥

तच्छ्रुत्वारिमर्दनो दीर्घाक्षं पृष्टवान्। एवमवस्थिते किं भवान् मन्यते। सोऽब्रवीत्। देव नाहन्तव्य एवायं। यतः।

या ममोद्विजते नित्यं सा मामद्यावगूहते।
प्रियकारक भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत्॥१९१॥

चोरेणोक्तं।

हर्तव्यं ते न पश्यामि हर्तव्यं चेद्भविष्यति।
पुनरप्यागमिष्यामि यदीयं नावगूहते॥१९२॥

---

१ इदं क्रियाविशेषणमिदं २ सुखं ३ खेदः ४ वैरात्मयुक्तः ५ पापः

अरिमर्दनः पृष्टवान्। कथं नावगूहते। कश्चायं चौर इति विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि। दीर्घाक्षः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कामातुरो नाम वृद्धवणिक्[1] तेन च कामोपहतचेतसा मृतभार्येण कांचिन्निर्धनवणिक्सूनोः[2] मधूतं धनं दत्त्वोद्वाहितां। अथ सा दुःखाभिभूता तं वृद्धवणिजं द्रष्टुमपि न शशाक। उक्तं चैतत्।

श्वेतं पदं शिरसि यत्तु शिरोरुहाणां।
स्थानं परं परिभवस्य तदेव पुंसां॥१९३॥
आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति।
चाण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः॥१९४॥

तथा च। गात्रं सङ्कुचितं गतिर्विगलिता दन्ताश्च नाशं गताः।
दृष्टिर्भ्रश्यति रूपमप्युपहतं वक्त्रं च लालायते।
वाक्यं नैव करोति बान्धवजनः पत्नी न शुश्रूषते।
धिक् कष्टं जरयाभिभूतपुरुषं पुत्रोऽप्यवज्ञायते॥१९५

अथ कदाचित् सा तेन सहैकशयने पराङ्मुखी यावत् तिष्ठति। तावद्गृहे चौरः प्रविष्टः। सापि तं चौरं दृष्ट्वा भयव्याकुलिता वृद्धमपि तं पतिं गाढं समालिङ्गत्[3]। सोऽपि विस्मयात् पुलकाङ्कितसर्वगात्रश्चिन्तयामास। अहो किमेषा मामद्यावगूहते यावन्निपुणतया पश्यति। तावद्गृहकोणैकदेशे चौरं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्। नूनमेषाऽस्य भयान्मामालिङ्गतीति[4] तावत् तं चौरमाह।

या ममोद्विजते नित्यं सा मामद्यावगूहते।
प्रियकारक भद्रं ते पन्नमास्ति हरस्वैतत्॥१९६॥

तच्छ्रुत्वा चौरोऽप्याह।

हर्तव्यं तेन पश्यामि हर्तव्यं चेद्भविष्यति।
पुनरप्यागमिष्यामि यदीयं नावगूहते॥१९७॥

तस्माच्चौरस्याप्युपकारिणः श्रेयश्चिन्त्यते। किं पुनर्नैं शरणमागतस्य। अपि चायं तेनैवंकृतोऽस्माकमेव पुत्रत्वे भविष्यति तदीयरंध्रदर्शनाय चेति। अतो न कारणेनायमवध्य इति। एतदाकर्ण्यारिमर्दनोऽन्यं सचिवं शङ्खनासमपृच्छत्। भद्र साम्प्रतमेवं स्थिते किं कर्तव्यं। सोऽब्रवीत्। देव अवध्योऽयं यतः।

---

१ दीर्घाक्षः २ तातं ३ आलिंगति - ४ अवगूहति प्राप्नोति - करोति - ५ विवर्णीकृतः - + स्कृता. +

॥ पञ्चतन्त्रकं ॥

शत्रवोऽपि हितायैव विवदन्तः परस्परं ।
चौरेण जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगं ॥१९८॥

अरिमर्दनः प्राह । कथमेतत् । वक्रनासः कथयति । अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने दरिद्रो द्रोणनामा ब्राह्मणः प्रतिग्रहधनः सततं विशिष्टवस्त्रानुलेपनगन्धमाल्यालङ्कार ताम्बूलादिभोगपरिवर्जितः प्रवृद्धकेशश्मश्रुनखरोमोपचितः शीतोष्णवातवर्षादिभिः परिशोषितशरीरः तस्य च केनापि यजमानेनानुकम्पया शिशुगोयुगं दत्तं । ब्राह्मणेन च बालभावादारभ्य यावित घृततैलयवसादिभिः संवर्ध्य रूपुष्टं कृतं तच्च दृष्ट्वा सहसैव कश्चिच्चौरश्चिन्तितवान् । अहमस्य ब्राह्मणस्य गोयुगमिदमपहरिष्यामि । इति निश्चित्य निशायां बन्धनपाशं गृहीत्वा यावत् प्रस्थितः । तावदर्धमार्गे ऽतिरक्ततीक्ष्णदन्तपङ्क्तिरुग्रतनासायंशो भकटरक्तान्तनयनोपचितस्नायुसन्ततिर्नतगात्रः शुष्ककपोलः रूक्षकुतहुतवहपिङ्गश्मश्रुकेशशरीरः कश्चिद्दृष्टः । दृष्ट्वा च तं नीचभयत्रस्तोऽपि चौरोऽब्रवीत् । को भवानिति । स आह । सत्यवचनोऽहं भद्र राक्षसः । भवानप्यात्मानं निवेदयितु । सोऽब्रवीत् । अहं क्रूरकर्मा चौरः । दरिद्रब्राह्मणस्य गोयुगं हर्तुं प्रस्थितोऽस्मि । अथ जातप्रत्ययो राक्षसोऽब्रवीत् भद्र पश्चान्नकालिको ऽहं । अतस्त्वमेव ब्राह्मणमद्य भक्षयिष्यामि । तन्मदरमिदं । एककार्यावेवावां । अथ तौ तत्र गर्तैकान्ते कालमन्वेषयन्तौ स्थितौ । प्रस्थे च ब्राह्मणे तद्भक्षणार्थं प्रस्थिते राक्षसं दृष्ट्वा चौरोऽब्रवीत् । भद्र नैष न्यायः । यतो गोयुगे मयापहृते पश्चात् त्वमेनं ब्राह्मणं भक्षय । सोऽब्रवीत् । कदाचिदयं ब्राह्मणो गोशब्देन बुध्येत । ततोऽनर्थको ऽयं ममारम्भः स्यात् चौरोऽप्यब्रवीत् । तवापि यदि भक्षणायोपस्थितस्यान्तर एको ऽप्यन्तरायः स्यात् । तदाहमपि न शक्नोमि गोयुगमपहर्तुं । अतः प्रथमं मयापहृते गोयुगे पश्चात् त्वया ब्राह्मणो भक्षयितव्यः । इत्थं चाहमहमिकया तयोर्विवदतोः समुत्पन्ने हैधे मतिरवबोधाद्ब्राह्मणो जजागार । अथ तं चौरोऽब्रवीत् । ब्राह्मण त्वामेवायं राक्षसो भक्षयितुमिच्छति । राक्षसोऽप्याह । ब्राह्मण चौरोऽयं गोयुगं ते हर्तुमिच्छति । एवं श्रुत्वोत्थाय ब्राह्मणः सावधानो भूत्वेष्टदेवतामभ्याध्याय नात्मानं राक्षसाद्दुर्गं नगुडेन चौराद्गोयुगं ररक्ष । अतोऽहं ब्रवीमि ।

---

१ दुरात्मा २ नृप ३ जातविश्वासः ४ विप्रः ५ मतिध्वनिः

शत्रवोऽपि हितायैव विवदन्तः परस्परं।
चौरेण जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगं॥१९९॥

अथ तस्य ब्रह्मनस्त्रधार्यारिमर्दनः पुनरपि माकारकर्णमपृच्छत्। कथयं किमत्र मन्यते भवान्। सोऽब्रवीत्। देव भवद्य एवायं यत्नो रक्षितेनानेन कदाचित् परस्परभीत्या कालः सुखेन गच्छति। उक्तं च।

परस्परस्य मर्माणि ये न रक्षन्ति जन्तवः।
त एव निधनं यान्ति वल्मीकोदरसर्पवत्॥२००॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत्। कथमेतत्। माकारकर्णः कथयति। अस्ति कथं[1] कस्मिंश्चिन्नगरे देवशक्तिर्नाम राजा। तस्य च पुत्रो जठरवल्मीकाभ्यर्णो रोगेण प्रतिदिनं प्रत्यहं क्षीयते। अनेकोपकारैः सद्वैद्यैः सच्छास्त्रोपदिष्टैरौषधयुक्त्यापि चिकित्स्यमाणो न स्वास्थ्यमाप्नोति। अथासौ राजपुत्रो निर्वेदाद्देशान्तरं गतः। कस्मिंश्चिन्नगरे भिक्षाटनं कृत्वा महति देवालये काव्यं व्याकरोति। अथ तत्र नगरे बलिर्नाम राजास्ते। तस्य च द्वे दुहितरौ यौवनस्थे तिष्ठतः। तेन प्रतिदिवसं मादित्योदये[2] पितुः पादान्तिकमागत्य नमस्कारं कुरुतः। तत्र चैकाब्रवीत्। विजयस्व महाराज यस्य प्रदानात् सर्वं सुखमश्नुते। द्वितीया तु विद्धि भुङ्क्ष्व महाराजेति ब्रवीति। तच्छ्रुत्वा प्रकुपितो राजाब्रवीत्। भो मन्त्रिण एनां दुष्टभाषिणीं कुमारिकां कस्यचिद्दूरदेशिकस्य प्रयच्छत। येन निजविहितमियमेव भुङ्क्ते। अथ तथेति प्रतिपद्याल्पपरिवारा सा कुमारिका मन्त्रिभिस्तस्य देवकुलाश्रितराजपुत्रस्य प्रतिपादिता सापि प्रहृष्टमानसा तं पतिं दैववत्[3] प्रतिपद्यादाय[4] चान्यविषयं गता ततः कस्मिंश्चिद्दूरतरनगरप्रदेशे नडागतटे राजपुत्रमावासरक्षायै निरूप्य। स्वयं च घृततैललवणतण्डुलादिकयनिमित्तं सपरिवारा गता। कृत्वा च क्रयविक्रयं यावदागच्छति। तावत् स राजपुत्रो वल्मीकोपरिकृतमूर्धा प्रसक्तमस्तस्य च मुखाद्भुजगः फणाग्निष्क्रम्य बायुभक्षति। तस्मिंश्च वल्मीकेऽपरः सर्पो निष्क्रम्य तथैवासीत्। अथ तयोः परस्परदर्शनेन क्रोधसंरक्तलोचनयोर्मध्याद्वल्मीकस्थेन सर्पेणोक्तं। भो भो दुरात्मन् कथं कन्दरस-

---

१ जठरं उदरं तदेव वल्मीकं स आश्रयो यस्य तेन २ कस्मै ३ परदेशवासिने ४ स्वयं कृतं ५ अङ्गीकृत्य ६ दत्ता- अन्यदेशं ७ विक्रयेति प्र० ८ राजपुत्रस्य ९ मादित्योदये

वदिं राजपुत्रभिक्षं कदर्थयति। मुखस्थो ऽहिरब्रवीत्। भो भो सखापि दुरात्मनास्य वल्मीकस्य मध्ये कथमिदं दूषितं क्षारकर्दमपूर्णं कलशयुगलमिवेदं परस्परस्य मर्माणि क्षालितवन्तौ पुनर्वल्मीकस्थो ऽहिरब्रवीत्। भो दुरात्मन् भवतश्चेष्टितमिदं ते किं कोऽपि न जानाति। पंजरीर्णोल्लालितकञ्जिकाराजिकापानेन भवान् विनाशमुपयाति। अथोदरस्थो ऽहिरब्रवीत्। तवाप्येतद्भेषजं किं कश्चिदपि न वेत्ति। यदुष्णातैलेन वा मंडोष्णोदकेन तव विनाशः स्यादिति। एवं च सा राजकन्या विटपोल्लसिता तयोः परस्परालापान् मर्मसमानार्थं तथैवानुष्ठितवती। विधायाव्यंगं नीरोगं भर्तारं निधिं च परमभासाद्य सदेशाभिमुखं यायात् पितृमातृस्वजनैः प्रतिपूजिता विहितोपभोगं भाव्य सुखेनावस्थिता अतोऽहं ब्रवीमि।

परस्परस्य मर्माणि येन रक्षन्ति जन्तवः।
त एव निधनं यान्ति वल्मीकोदरसर्पवत्॥२०१॥

तच्छ्रुत्वा स्वयमरिमर्दनोऽप्येवं समर्थितवान्। तथा चानुष्ठितं दृष्टान्तलीनं हिरण्यस्य रक्षाक्षः पुनरब्रवीत्। कष्टं कष्टं विनाशितोऽयं भवद्भिरन्यायेन साधुः। उक्तं च।

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानां तु विमानना।
त्रीणि तत्र प्रवर्तन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयं॥२०२

तथा च। मृत्यक्षेऽपि कृते पापे मूर्खः साम्ना प्रशाम्यति।
रथकारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसावहत्॥२०३॥

मन्त्रिणः प्राहुः। कथमेतत्। रक्षाक्षः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चित् कस्मिंश्चिदधिष्ठाने वीरधरो नाम रथकारः। तस्य भार्या कामदमिनी। सा चैकदा पुंश्चली॥१॥ जनापवादसंयुक्ता च। सोऽपि तस्याः परीक्षणार्थं व्यचिन्तयत्। कथं मयास्याः परीक्षणं कर्तव्यं। उक्तं च यतः।

यदि स्यात् पावकः शीतः प्रोष्णो वा शशलाञ्छनः।
स्त्रीणां च तत् सतीत्वं स्याद्यदि वा दुर्जनो हितः॥२०४॥

जानामि चैनां लोकवचनादसतीं। उक्तं च।

यच्च वेदेषु शास्त्रेषु न दृष्टं न च संश्रुतं।

---

१ रूक्षवर्णं २ सर्पः ३ वृक्षावयवं नहिति ४ अपमानः ५ कुमारदत्तेन ६ जारिणी

तत् सर्वं वेत्ति लोकोऽयं यत् स्याद्ब्रह्माण्डमध्यगं॥२०५॥

एवं सम्प्रधार्य भार्यामवोचत्। प्रिये यभाते अहं ग्रामान्तरं यास्यामि। तत्र कतिचिद्दिनानि लगिष्यन्ति। तत् त्वया किमपि पाथेयं मम योग्यं विधेयं। सापि तद्वचनं श्रुत्वा हर्षितचित्ता सौत्सुक्या सर्वकार्याणि सन्त्यज्य सिद्धं मन्नं घृतशर्कराभ्यामकरोत्। अथ साधिदमुच्यते।

दुर्दिवसे घनतिमिरे वर्षति जलदे महाटवीप्रभृतौ।
पत्युर्विदेशगमने परमसुखं जायते चपलायाः॥२०६

अथासौ मत्कूण उत्थाय स्वगृहान्निर्गतः। सापि तं प्रस्थितं विज्ञाय प्रहसित वदनाङ्गसंस्कारकर्म कुर्वाणा कथञ्चिन्नाद्दिनमत्यवाहयत्। अथ पूर्वपरिचितविटगृहे गत्वा तं प्रत्यूचुषी। स दुरात्मा मे पतिर्ग्रामान्तरं गतः। तत् त्वयास्मद्गृहे प्रत्यूषे जने समागन्तव्यं। तथा तुष्टिते रथकारो ऽरण्ये दिनमतिवाह्य प्रदोषे स्वगृहे ऽपरद्वारेण प्रविश्य शय्याधस्तले निभृतो भूत्वा स्थितः। एतस्मिन्नन्तरे स देवदत्तः समागत्य तत्र शयन उपविष्टः तं दृष्ट्वा रोषाविष्टचित्तो रथकारो व्यचिन्तयत्। किमेनं मुत्थाय हन्मि। अथवा हेलयैव प्रत्यूषो यावत्येतो यावदायामि। परं पश्यामि तावदस्याश्चेष्टितं। शृणोमि चानेन सहालापान्। अथान्तरे सा गृहद्वारं निभृतं विधाय शयनतलमारूढा अथ तस्यास्तमारोहन्त्या रथकारशरीरे पादो विलग्नः। ततः सा व्यचिन्तयत् नूनमेतेन दुरात्मना रथकारेण मत्परीक्षणार्थं भाव्यं। ततः स्त्रीचरित्रविज्ञानं किमपि करोमि एवं तस्याः श्चिन्तयन्त्याः देवदत्तः स्पर्शोत्कटो बभूव। अथ तया कृताञ्जलिपुटयाभिहितं। भो महानुभाव न मे शरीरं त्वया स्पर्शनीयं। यतोऽहं पतिव्रता महासती च। मे चेच्छापं दत्वा त्वां भस्मसात् करिष्यामि। स आह। यद्येवं तर्हि त्वया किमद्य मादृतः। साब्रवीत् भो शृणुष्वैकाग्रमनाः। अहमद्य मत्कूणे देवतादर्शनार्थं चण्डिकायतनं गतो तत्राकस्मात् खे वाणी सञ्जाता। पुत्रि किं करोमि। भक्षसि मेलं। परं षण्मासाभ्यन्तरे विधिनियोगाद्विधवा भविष्यसि। ततो मयाभिहितं भगवति यथा त्वमापदं वेत्सि तथा तत्प्रतीकारमपि जानासि। तदस्ति कश्चिदुपायो येन मे पतिः

---

१ करोत्याचेः। २ कर्तव्यं। ३ जाग्रे करि पुंलीभागे चपलात्तस्याः जारिण्याः ५ खोप ४ मास ५ जारः। ६ अतिक्रम्य ७ दृष्टं ८ देवालयं ९ आकाशे. १० देवाज्ञया.

ज्ञात अवत्सरजीवी भवति। ततस्त्वया भद्रिके। अपि चास्मि पतिस्त्वयोपेतः मृतो-
कारः तच्छ्रुत्वा सत्यमिहितं। देवि यदि तन्मम प्राणे भवति तदादेशय येन करोमि।
अथ देव्याभिहितं। यद्यद्दिने परपुरुषेण सहैकस्मिन् शयने समारुह्यालिङ्ग-
नं करोमि तत् तव भर्तुः सद्यो ऽपमृत्युस्तस्य सञ्जायते। भर्तापि पुनर्वर्षश-
तं जीवति। तेन त्वं मयाभ्यर्थितः। तद्यत् किञ्चित् कर्तुमनास्तत् कुरुष्व। न
हि देवतावचनमन्यथा भविष्यतीति निश्चयः। ततो ऽनर्हासविकाशमुखः स तु-
दुर्मतिमाचचार। स्त्री ऽपि रथकारो मूर्खस्तस्यास्तद्वचनमाकर्ण्य पुलकाङ्किततनुः
शय्याधस्तलान्निष्क्रम्य तामुवाच साधु पतिव्रते। साधु कुलनन्दने। अहं दुर्जनव-
चनशङ्कितहृदयस्त्वत्परीक्षा निमित्तं ग्रामान्तरव्याजं कृत्वात्र खट्वाधस्तले नि-
भृतं लीनः। तदेहागच्छ मां। त्वं स्वभर्तृभक्तानां मुख्यानारीणां यदेव ब्रह्म-
व्रतं परसङ्गेऽपि पालितवती। मदायुर्वृद्धिकृते ऽपमृत्युविनाशार्थं च त्वमेवं कृतव-
ती। तामेव मुक्त्वा सस्नेहमालिङ्गितवान्। स्वस्कन्धे तामारोप्य तमपि देवद-
त्तमुवाच। भो महानुभाव मत्पुण्यैस्त्वमिहायतः त्वत्प्रसादान्मया प्राप्तं वर्षश-
तमवशिष्टमायुः। तत् त्वमपि मामालिङ्ग्य मत्स्कन्धं समारुहः। इति जल्पन्त-
मिच्छन्तमपि देवदत्तमालिङ्ग्य बलात् स्वकीयस्कन्ध आरोपितवान्। तत-
श्चाद्भुतं कृत्वा। हे ब्रह्मव्रतैधशणांधुरीण त्वयापि मय्युपकृतमित्याभाष्य स्क-
न्धादुत्तार्य। यत्र यत्र स्वजनगृहद्वारादिषु भ्रमाम। तत्र तत्र तयोरुभयोरपि
तद्गुणवर्णनमेव करोति। अतो ऽहं ब्रवीमि।

प्रत्यक्षे ऽपि कृते पापे मूर्खः साम्ना प्रशाम्यति।
रथकारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसावहत्॥२०७॥

तत् सर्वथा मूलेऽस्माता वयं विनष्टाः स्यः। कष्टं खल्विदमुच्यते।

मित्ररूपा हि रिपवः सम्भाव्यन्ते विचक्षणैः।
ये हित्वा शाश्वतमुत्सृज्य विपरीतोपसेविनः॥२०८॥

तथाच। सन्तो ऽप्यर्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिनः।
अभाक्षान् मन्त्रिणः प्राप्य तमः सूर्योदये यथा॥२०९

ततस्तद्वचो ऽनादृत्य सर्वे ते स्थिरजीविनमुत्क्षिप्य स्वदुर्गमानेतु मारब्धाः। अ-
थानीयमानैः स्थिरजीव्याह देवाद्याकिञ्चित्करेणेतरवर्त्मना किं मयोपसृष्टं

---

१ तवाधानः २ प्राप्तः ३ परपुरुषस्य ४ दीर्घमान- ५ ब्रह्मचारिणां- ६ मूलान्
७ स्वानी- ८ स्मृता-

हीतेन १ यत्कारणमिच्छामि दासं वह्निमनुव्रतुं। तदर्हसि मामभिमदनेन समु ध्रर्तुं। अथ रक्षाक्षस्तस्यान्तर्गतभावं ज्ञात्वाब्रवीत्। किमर्थमभिपतन मिच्छसि। सो- ऽब्रवीत्। अहं तावदुपरर्थदमायापरं मेघवर्णेन मापितः। तदिच्छामि तेषां वैरयातनार्थमुलूकत्वमिति। तच्च श्रुत्वा राजनीतिकुशलो रक्षाक्षः माह। भद्र कुटिलस्त्वं कृतकैवचनचतुरश्च। नद्द न गुलूक योनिगतो ऽपि स्वकीयामेव वाय म योनिं बृहमन्यसे। श्रूयतें चेतदाख्यानकं।

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिं।
स्वजातिं मूषिका माषा स्वजानिदुरतिक्रमा॥२१०॥

मल्लिणः मोल्लुः। कथमेतत्। रक्षाक्षः कथयति। अस्ति विषमशीलनलस्व लिताम्बुनिर्घोषश्रवणसन्त्रस्तमत्स्यपरिवर्तनसञ्जनितश्वेतफेनसञ्चलतरङ्गाया गङ्गायास्तटे जपनियमतपःस्वाध्यायोपवासयोगक्रियानुष्ठानपरश्रमणैः परि पूतपरिमितजलजिघृक्षुभिः कन्दमूलफलशैवलाम्यवहारकदर्थित शरीरैर्व ल्कलकृतकौपीनमात्रप्रच्छादनैस्तापसिभिराकीर्णमाश्रमपदं। तत्र यज्ञवल्क्यो- नाम कुलपतिः। तस्य जान्हव्यां स्नात्वोपस्पृष्टुमारब्धस्य करतले श्येनमुख्या- त् परिभ्रष्ट मूषिका पतिता। तां दृष्ट्वा न्ययोधपत्रे ऽवस्थाप्य। पुनः स्ना- त्वोपस्पृश्य च। प्रायश्चित्तादिक्रियां कृत्वाच। मूषिकां तां स्वतपोबलेन कन्यकां कृत्वा समादाय स्वाश्रममागत्यशिष्याय। अनपत्यां च जायामाह। भ द्रे गृह्यतामियं तवदुहितोत्पन्ना प्रयत्नेन संवर्धनीयेति। ततस्तया संवर्धि ता लालिता पालिता च यावत्। द्वादशवर्षा सञ्जाते। अथ विवाहयोग्यां तां दृष्ट्वा भर्तारमेव जायोवाच। भो भर्तः किमिदं नावबुध्यसे यथास्याः स्वदुहितुर्विवाहसमयातिक्रमो भवति। असावाह। साधूक्तं। उक्तंच।

स्त्रियः पूर्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषोनविद्यते॥२११॥
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वाः शिक्षितां गिरं।
पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः॥२१२॥

---

१ प्रवेशंकर्तुं-२ कृत्रिम-३ग्रहितुमिच्छुभिः
४ दृष्ट्वा-५ लंगोटीतिप्र०-६ व्याप्तं
७ आगमितुं-८ वरपत्रे-९ अजगाम

॥ पञ्च लक्षणकं ॥

असंस्पृष्टरजा गौरी माघे रजसि रोहिणी।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नाम्निका॥२१३॥
व्यञ्जनेस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकां।
पयोधराढ्यां गन्धर्वो रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः॥२१४॥
तस्माद्विवाहयेत् कन्यां यावद्दृतुमती भवेत्।
विवाहश्चाष्टवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते॥२१५॥
व्यञ्जनं हन्ति वै पूर्वं परं चैव पयोधरौ॥
रतिरिष्टांस्तथा लोकान् हन्याच्च पितरं रजः॥२१६॥
ऋतुमत्यां तु निष्पन्नायां स्वेच्छादानं तु दीयते।
तस्मादुद्वाहयेन्नग्नां मनुः स्वयम्भुवोऽब्रवीत्॥२१७॥
दित्तवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता।
अविवाह्यां तु सा कन्या जघन्या वृषली स्मृता॥२१८॥
श्रेष्ठेभ्यः सदृशेभ्यश्चाजघन्येभ्यो रजस्वला।
पित्रा देया विनिश्चित्य यतो दोषो न विद्यते॥२१९॥

अतोऽहमेनां सदृशाय प्रयच्छामि नान्यस्मै। उक्तं च।

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलं।
तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः॥२२०॥

तथा च।

कुलं च शीलं च सनाथता च विद्या च वित्तं च वपुर्वयश्च।
एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीये॥

तथास्तु रोचते तव भगवन्तमादित्यमाहूय तस्मै प्रयच्छामि। सा प्राह। अहं को दोषः। किमनयेतत्। अथ मुनिना रविराहूतः। वेदमन्त्रोच्चारणप्रभावात् तत्क्षणादेवाभ्युपगम्यादित्यः प्रोवाच। भगवन् किमहमाहूतः। मुनिरब्रवीत्। एषा मदीया कन्यका तिष्ठति। यदेषा त्वां वृणोति तदर्थमुद्वहस्वेति। एवमुक्ता स्वदुहितरमुवाच। पुत्रि किं तव रोचते एष भगवान् त्रैलोक्यदीपको भानुः। पुत्रिकाब्रवीत्। तात अतिदहनात्मको ऽयं। नाहमेनमभिलषामि। तदस्मादन्यः प्रकृष्टतरः कश्चिदाह्वयतां। अथ त-

---

१ नाग्निव्यञ्जन सर्वेषवविशेषोर्वयस्याः सा—२ जघन्यो ऽन्यो ऽधमेपिच—३ इच्छामि.

स्यास्सहचरं श्रुत्वा मुनिर्भास्करमुवाच। भगवंस्त्वदधिको ऽस्ति कश्चित्। भास्करः माह। अस्ति मदप्यधिको मेघो येनाच्छादितो ऽहमद्य दृश्यो भवामि। अथ मुनिना मेघमप्याहूय कन्यामिहिता। पुत्रिके ऽमुं स्वं मयच्छामि। सा माह। कृष्णवर्णो ऽयं जडात्मा च। तदस्मादन्यस्य प्रधानस्य कस्यचिन्मां प्रयच्छ। अथ मुनिना मेघो ऽपि पृष्टः। भो भो मेघ त्वदप्यधिको ऽस्ति कश्चित्। मेघेनोक्तं। मत्तो ऽप्यधिको ऽस्ति वायुः। स मया सह स्पर्धां याति। तच्छ्रुत्वा। मुनिना वायुराहूतः। आह च। पुत्रिके एष वायुस्ते विवाहायोत्तमः प्रतिभाति। सा ब्रवीत्। तातैतन्निष्पलो ऽयं। तदस्मादप्यधिकः कश्चिदानीयतां। मुनिराह। वायो त्वत्तो ऽप्यधिको ऽस्ति कश्चित्। पवनेनोक्तं। मत्तो ऽप्यधिको ऽस्ति पर्वतो येन संस्तब्ध्य बलवानप्यहं म्रियेय। अथ मुनिः पर्वतमाहूय। कन्यामुवाच। पुत्रिके त्वामस्मै मयच्छामि। सा माह। तात कठिनात्मको ऽयं स्तब्धश्च। तदन्यस्मै देहि मां। मुनिना पर्वतः पृष्टः। भो पर्वतराज त्वदप्यधिको ऽस्ति कश्चित्। गिरिणोक्तं। मत्तो ऽप्यधिकाः सन्ति मूषिका ये मच्छरीरं बलाद्विदारयन्ति। ततो मुनिर्मूषिकमाहूय तस्या अदर्शयत्। आह च। पुत्रिके त्वामस्मै मयच्छामि। एष प्रतिभाति ते मूषिकराजः। सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीय एष इति मन्यमाना पुलकीकृतशरीरोवाच तातं मां मूषिकां कृत्वास्मै मयच्छ। येन स्वजातिविहितं गृहधर्ममनुतिष्ठामि। ततः सो ऽपि स्वतपोबलेन तां मूषिकां कृत्वास्मै मादात्। अतो ऽहं ब्रवीमि।

सूर्ये भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिं।
स्वजातिं मूषिका भासा स्वजातिदुरतिक्रमा॥२२२॥

अथ राक्षसः वचनमनोहृत्य सैः स्ववंशविनाशाय स्वदुर्गमुपनीतः नीयमानश्चान्तर्लीनमवहस्य स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्

हन्यतामिति ये नोक्तं स्वामिनो हितवादिना।
स एवैको ऽत्र सर्वेषां नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित्॥२२३॥

तद्यदितस्य वचनमकरिष्यन्नेते। ततो न स्यो ऽप्यनर्थो ऽभविष्यदेतेषां। अथ दुर्गद्वारं प्राप्यास्थितमेनो ऽब्रवीत्। भो भो हितैषिणो ऽस्य स्थिरजीवि-

---

१ रुध्वा मूत्वा — २ तिष्ठामि

सो यथा सर्वाहितं स्थानं प्रयच्छति। तच्च श्रुत्वा स्थिरजीवी व्याचिन्तयत्। मया तावदेतेषां वधोपायश्चिन्तनीयः। स मया मध्यस्थेन न साध्यते। यतो मूर्खोऽपि भङ्गिनादिकं विचारयन्नस्ते ऽपि साधु धाना भविष्यन्ति। तद्दुर्गमधिरोहामि। ततोऽपि तेषां साधयामि। इति निश्चित्योलूकपतिमाह। देव युक्तमिदं यत्त्वं मित्रं मोक्षं। परमहमपि नीतिज्ञस्तेहितश्च। यद्यप्यनुरक्तः सुचिरस्तथापि दुर्गमध्य आवासोनार्हः। तदहमत्रैव दुर्गद्वारस्थः सत्यहं भवत्पादपद्मरजः पवित्रीकृत तनुः सेवां करिष्यामि। तथेति प्रतिपन्ने प्रतिदिनमुलूकपतिसकाशे प्रकामंमांसाहारं कृत्वा उलूकराजदेशात् प्रकृष्टमांसाहारं स्थिरजीविने प्रयच्छन्ति। अथ कतिपयैरेवाहोभिर्मयूर इव स बलवान् संवृतः। अथ रक्ताक्षः स्थिरजीविने पोष्यमाणं दृष्ट्वा सविस्मयो मन्त्रिजनं राजानं च प्रत्याह। अहो मूर्खो ऽयं मन्त्रिजनो भवांश्च। इत्येवमहं भवगेच्छामि। उक्तं च।

पूर्वं तावदहं मूर्खो द्वितीयः पाशबन्धकः।
ततो राजा च मन्त्री च सर्वे वै मूर्खमण्डलं॥२२४॥

कथा ॥१३॥ ते प्राहुः। कथमेतत्। रक्ताक्षः कथयति। अस्मिन्कस्मिंश्चित् पर्वतैकदेशे महान् वृक्षः। तत्र चासिम्मुकनामा को ऽपि पक्षी प्रतिवसति। तस्य पुरीषे सुवर्णमुत्पद्यते। अथ कदाचित् तमुद्दिश्य व्याधः को ऽपि समायातो। सच पक्षी तदद्यत एव पुरीषमुत्ससर्ज। अथ पातसमकालमेव तत् सुवर्णीभूतं दृष्ट्वा व्याधो विस्मयमगमत्। अहो मम शिशुकालादारभ्य शकुनिबन्धव्यसनिनो ऽशीतिवर्षाणि समभूवं। न च कदाचिदपि पक्षिपुरीषे सुवर्णं दृष्टं। इति विचिन्त्य तत्र वृक्षे पाशं बबन्ध। अथासावपि पक्षी मूर्खस्तत्रैव विश्वस्तचित्तो यथापूर्वमुपविष्टः। तत्कालमेव पाशेन बद्धः। व्याधस्तु तं पाशादुन्मुच्य पञ्जरके संस्थाप्य निजावासं नीतवान्। अथ चिन्तयामास। किमनेन सापायेन पक्षिणाहं करिष्यामि। यदि कदाचित् कोऽप्यमुमीदृशं ज्ञात्वा राज्ञे निवेदयिष्यति। तन्मूलं प्राणसंशयो मे भवेत्। अतः स्वयमेव पक्षिणं राज्ञे निवेदयामि। इति विचार्य तथैवानुष्ठितवान्। अथ राजापि तं पक्षिणं दृष्ट्वा विकसितनयनवदनकमलः परां तुष्टिमुपागतः। प्राह चैवं। हंहो रक्षापुरुष मूर्खं पक्षिणं यत्नेन रक्षत। अशनपानादिकं चास्य

---

१ दृष्टं - २ जानामि - ३ विद्यायां - ४ ऐशीं - ५ अपायेनानाशेनसहितस्तेन.

यथेच्छं भवच्छत। अथ मन्त्रिणाभिहितं। किमनेनाश्रद्धेयबाधवचनमत्यय मात्रपरिगृहीतेनाण्डजेन। किं कदाचित् पक्षिपुरीषे सुवर्णं सम्भवति। तन्नु च्यतां पञ्जरबन्धनादयं पक्षी। इति मन्त्रिवचनाद्राज्ञा मोचितो ऽसौ पक्षी। ऊर्ध्वंतद्वारसोपेणे समुप्लविश्य स्वर्णमयीं विष्ठां विधाय। पूर्वं तावदहं मूरर्वं इति श्लोकं पठित्वा यथा सुखमाकाशमार्गेण यायात्। अतो ऽहं ब्रवीमि।

पूर्वं तावदहं मूरर्वो द्वितीयः पाशबन्धकः।
ततो राजा च मन्त्री च सर्वे वै मूरर्वमण्डलं॥२२५॥

अथ ते पुनरपि प्रतिकूलदैवतया हितमपि रक्ताक्षवचनमनादृत्य भूयस्तं मधूनमांसादिविविधाहारेण पोषयामासुः। अथ रक्ताक्षः स्ववर्गमाहूय रहः प्रोवाच। अहो एतावदेवास्माकं कुशलं दुर्गे च। तदुपदिष्टं मया यत् कुलक्रमागतः सचिवो ऽभिधत्ते। तदयमन्यत् पर्वतदुर्गं सम्प्रति समाश्रयामः उक्तं च यतः।

अनागतं यः कुरुते स शोभते स शोच्यते यो न करोत्यनागतं।
वने ऽत्र संस्थस्य समागता जरा विलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता॥
कथा॥१४॥ ते प्रोचुः। कथमेतत्। रक्ताक्षः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदुद्देशे खरनखरो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। स कदाचिदितश्चेतश्च परिभ्रमन् क्षुत्क्षामकण्ठो न किञ्चिदपि सत्त्वं मासासाद ततश्चास्तमनसमये महतीं गिरिगुहामासाद्य प्रविश्यचिन्तयामास। नूनमेतस्यां गुहायां रात्रौ केनापि सत्त्वेनागन्तव्यं। तन्निभृतो भूत्वा तिष्ठामि। एतस्मिन्नन्तरे तत्स्वामी दधिपुच्छो नाम शृगालः समायातः। सच यावत् पश्यति तावत् सिंहपदपद्धतिर्गुहायां प्रविश्य न च निःक्रामणं गता। ततश्चाचिन्तयत्। अहो विनष्टो ऽस्मि। नूनमस्यामन्तर्गतेन सिंहेन भाव्यं। तत् किं करोमि। कथं ज्ञास्यामि। एवं विचिन्य द्वारस्थः फूत्कर्तुमारब्धः। अहो बिल अहो बिल। इत्युक्त्वा नूष्णीम्भूय भूयो ऽपि तथैव मत्यभाषत। भो किं न स्मरसि यन्मया त्वया सह समयः कृतो ऽस्ति। यन्मया बाह्यात् समागतेन त्वं वक्तव्यः। त्वया चाहमाकारणीय इति। तदद्यि मां नाह्वयसि ततो ऽहं द्वितीयं तदेवं बिलं यास्यामि। यत् पश्चान्मामाह्वास्यसि। अथ तच्छ्रुत्वा सिंहश्चिन्तितवान्

१पक्षिणा—२एकान्ते—३वक्ति—४मांस—५मार्गः

नूनमेषा गुहास्य सभागतस्य सदा भक्षान्नं करोति। परमद्य भक्ष्यान्न विद्मः। अथवा साधिदमुच्यते।

भयसक्तस्तमनसां हरतपादादिकाः क्रियाः।
अकर्तृत्वे न वाणीव वै पशुव्याधिको भवेत्॥२२७॥

तदहमस्याह्वानं करोमि येन तदनुसारेण भविष्यः यं मे भोज्यतां याति एवं सञ्चिन्त्यार्यं सिंहस्तस्याह्वानमकरोत्। अथ सिंहशब्देन क्षा गुहा म तिरवस्तभ्पूर्णान्यानपि दूरस्थानरण्यजीवान् त्रासयायास शृगालो ऽपि प लायमान इमं श्लोकमपठत्।

अनागतं यः कुरुते स शोभते स शोच्यते यो न करोत्यनागतं।
वने ऽत्र संस्थस्य सभागता जरा बिलस्थ वाणी न कदापि मे श्रुता॥

तदेवं मत्वा युष्माभिर्मया सह गन्तव्यमिति। एवमभिधायात्मानुयायी परिवारानुगतो दूरदेशान्तरं रक्षाक्षो जगाम।

अथ रक्षाक्षे गते स्थिरजीव्यतिदुःखमना व्यचिन्तयत्। अहो कष्टं णमस्माकमुपस्थितं। यद्रक्षाक्षो गतः। यतः स दीर्घदर्शी। एतेन मूढम नसः। ततो मम सुरक्षार्थात्। सञ्जाताः। उक्तं च यतः।

नदीर्घदर्शिनो यस्य मन्त्रिणः सुमहीपतेः।
कमायाता ध्रुवं तस्य न चिराद् स्यात् परिक्षयः॥२२९॥

अथवा साधिदमुच्यते।

मन्त्रिरूपा हि रिपवः सम्भाव्यन्ते विचक्षणैः।
ये सन्तं नयमुत्सृज्य सेवन्ते प्रतिलोमतः॥२३०॥

एवं विचिन्त्य स्वंकुलाय एकैकां वनकाक्षिकां गुहादीपनार्थं दिने दिने भक्षयति। न च ते मूर्खा उल्लूका विजानन्ति। यदेष कुलायमस्मद्धाताय कृष्टिं नयति। अथवा साधिदमुच्यते।

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च।
शुभं वेत्त्यशुभं पापं भद्रं दैवहतो नरः॥२३१॥

अथ कुलायवज्जीवेन दुर्गद्वारे कृते काञ्चनचये सञ्जाते सूर्योदये भासेवूलूकेषु सत्सु स्थिरजीवी शीघ्रं गत्वा मेघवर्णमाह स्वामिन्—

---

१ सुरक्षनहन्तुंशक्या – २ वैपरीत्येन — ३ पक्षिगृहं.

दाहस्थाने कृता रिपुगृहात्। तत् स परिवारः समेत्यैकैकां वनकाष्ठिकां ज्वलन्तीं गृहीत्वा गुहाद्वारे ऽस्मत्कुलाये क्षिप। येन सर्वे शत्रवः कुम्भीपाकनरकप्राये ण दुःखेन म्रियन्ते। तच्छ्रुत्वा मत्दृष्टो मेघवर्णो आह। तात कथयात्मवृत्तान्तं चिरादद्य दृष्टो ऽसि। स आह। वत्सनायं वक्तव्यस्य कालः। यतः कदाचित् तस्य रिपोः कश्चित्पुण्यधिर्ममेहागमनं निवेदयिष्यति। तज्ज्ञानाद्भो ऽन्य थापसरणं करिष्यति। तत् त्वर्यतां। उक्तं च।

शीघ्रकृत्येषु कार्येषु विलम्बयति यो नरः।
तस्कृत्यं देवतास्तस्य कोपाद्विघ्नं संशयं॥२३२॥

तथा च। यस्य यस्य हि कार्यस्य फलितस्य विशेषतः।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तत्फलं॥२३३॥

तात हायातस्ते हतशत्रोः सर्वं सविस्तरं निर्व्याकुलतया कथयिष्यामि। अथा सौ तद्वचनमाकर्ण्य सपरिजन एकैकां ज्वलन्तीं वनकाष्ठिकां चञ्चुपुटेन गृहीत्वा तद्गुहाद्वारं प्राप्य स्थिरजीविकुलाये प्रक्षिपत्। ततः सर्वे ते दिवान्धा रक्ता क्षवाक्यानि स्मरन्तो द्वारस्याप्रतत्वादनिःसरन्तो गुहामध्ये कुम्भीपाकल्प यमापन्ना मृताश्च। एवं शत्रून् निःशेषतां नीत्वा भूयो ऽपि मेघवर्णस्तदे व न्यग्रोधपादपदुर्गं जगाम। ततः सिंहासनस्थो भूत्वा सभामध्ये मयू दितमनाः स्थिरजीविनमपृच्छत्। तात कथं त्वया शत्रुमध्ये गतेनैतावत् कालो नीतः। तदत्र कोतुकमस्माकं वर्तते। तत् कथ्यतां। यतः

वरमग्नौ प्रदीप्ते तु प्रपातः पुण्यकर्मणां।
नचारिजनसंसर्गो मुहूर्तमपि सेवितः॥२३४॥

इदाकर्ण्य स्थिरजीव्याह। भद्र आगामिफलवाञ्छया कैरपि सेवको न जानाति। उक्तं च यतः।

उपनतभयेर्यो यो मार्गो हितार्थकरो भवेत्।
स स निपुणया बुध्या सेव्यो महान् कृपणो ऽपि वा।
करिकरनिभौ ज्यायानाढ्यो महार्थविशारदो।
रचित वलयैः स्त्रीवद्दृष्टो करो हि किरीटिना॥२३५॥

---

१ कुम्भीपाकनाम—२ शीघ्रं—३ कुम्भीपाकात्प्राप्तं—४ भयोरज्जुः, ५ कुशली—६ वांगउतिम०—७ अर्जुनेन.

शक्तेनापि सदा नरेन्द्रविदुषा कालान्तरापेक्षिणा।
वास्तव्यं खलु वाक्यवज्रविषमे क्षुद्रे ऽपि पापे जने।
दैवाच्चिन्त्यकरेण धूममलिनेनायासयुक्तेन च।
भीमेनातिबलेन मत्स्यभवने किं नोषितं सूदवत्॥२३६॥
यद्वा तद्वा विषमपतितं साधु वा गर्हितं वा।
कालापेक्षी हृदय निहितं बुद्धिमान् कर्म कुर्यात्।
किं गाण्डीवस्फुरगुरुघनास्फालन क्रूरपाणिः।
नासील्लीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची॥२३७॥
सिद्धिं प्रार्थयता जनेन विदुषा तेजो निगृह्य स्वकं।
सत्त्वोत्साहवतापि दैव विधिषु स्थैर्यं प्रकार्यं क्रमात्।
देवेन्द्रावणेश्वरान्तकसमैरप्यन्वितो भ्रातृभिः।
किं क्लिष्टः सुचिरं चिरण्डभवहच्छीमान्धर्मात्मजः॥२३८॥
रूपाभिजनसमानौ कुन्तीपुत्रौ बलान्वितौ।
गोकर्मरक्षाव्यापारे विराटमेव्यतां गतौ॥२३९॥
रूपेणाप्रतियेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जन्मना।
कान्त्या श्रीरिव याज्ञसापि विदिशां कालक्रमादागता।
सैरन्ध्रीति सगर्वितं युवतिभिः साक्षेपमाज्ञातया।
द्रौपद्या ननु मत्स्यराजभवने दृष्टं न किं चन्दनं॥२४०॥

मेघवर्ण आह। तात असिधाराव्रतमिदं मन्ये यदरिणा सहं संवासः। सो ऽब्रवीत्। देव एवमेतत्। परं न तादृग्मूर्खसमागमः क्वापि मया दृष्टः। न च महामतमनेकशास्त्रेषपतिमबुद्धिं रक्षार्थं विना धीमान् यत्कारणं तेन मदीयं यथावस्थितं चित्तं ज्ञातं। ये पुनरन्ये मन्त्रिणस्ते महामूर्खा मन्त्रिमात्रव्यपदेशोपजीविनो ऽतत्त्वकुशला यैरिदमपि नज्ञातं यतः।

अरिर्वो ऽप्यागतो भृत्यो दुष्टस्तत्सङ्गतत्परः।
उपसर्प्य स धर्मज्ञान्नित्योद्वेगी च दूषितः॥२४१॥

---

१ पल्लीपति० – २ चाणक्यवत् – ३ अर्जुनपतुः – ४ अर्जुनः – ५ बल – ६ कुबेर – ७ त्रिधाशान्तिं – ८ धर्मराजः – ९ सनिन्दं ·

आसने शयने याने पानभोजनवस्तुषु
दृष्टादृष्टप्रमत्तेषु प्रहरन्त्यरयोऽरिषु॥२४२॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्रिवर्गनिलयं बुधः।
आत्मानं सततं रक्षेत् प्रमादाद्धि विनश्यति॥२४३॥

अथ वैद्यमुच्यते

सन्तापयन्ति कुपथ्यभुजं न रोगाः।
दुर्मन्त्रिणं कुपयान्ति न नीतिदोषाः।
कं श्रीर्न दर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः।
कं स्त्रीकृतो न विषयाः परिपीडयन्ति॥२४४॥
लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री।
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं।
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य॥२४५॥

नद्राजन्यसिधारावतं मयाचरितमरिसंसर्गादिति। यद्भवतोक्तं तन्मया साक्षादेवानुभूतं। उक्तं च।

अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः।
स्वार्थमभ्युद्धरेत् प्राज्ञः स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता॥२४६॥
स्कन्धेनापि वहेच्छत्रुं कालमासाद्य बुद्धिमान्।
महता कृष्णसर्पेण मण्डूका बहवो हताः॥२४७॥

कथा॥१५॥ मण्डूकवर्णं आह। कथमेतत्। स्थिरजीवी कथयति। अस्ति वरुणा द्विसमीप एकस्मिन् प्रदेशे परिणतवया मन्दविषो नाम कृष्णसर्पः। स एवं चिन्तां सञ्चिन्तितवान्। कथं नाम मया सुखोपायमुत्सृज्य वर्जितव्यमिति ततो बहुमण्डूकं ह्रदमुपगम्य धृतिपरीतमिवात्मानं दर्शितवान्। अथ तथा स्थिते तस्मिन्नुदकप्रान्तगतेनैकेन मण्डूकेन पृष्टः। मामक किमद्य यथापूर्वमाहारार्थं न विहरसि। सोऽब्रवीत्। भद्रकृतो मे मन्दभाग्यस्याहाराभिलाषः। यत्कारणमद्य यावो प्रदोष एव मृगयाहारार्थं विहरमानेन दृष्ट एको भण्डूकः तद्भक्षणार्थं मया क्रमः सञ्ज्ञितः। सोऽपि मां दृष्ट्वा मृत्युभयेन

---

१ शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः - २ दृष्टः ३ कृतः -

स्वाध्यायप्रसक्तानां ब्राह्मणानामन्तरं मयाक्रान्तो न विभावितो मया काऽपि गतः। तत्प्रदेशमोहितचित्तेन मया कस्यचिद्ब्राह्मणस्य सूनोर्द्रविकनामा हस्तज्वला-न्यस्योद्गुष्ठे दष्टः। ततोऽसौ सपदि पञ्चत्वमुपागतः। अथ तस्य पित्रा दुःखितेनाहं शप्तः। यथा दुरात्मन् त्वया निरपराधो मत्सूनुर्दष्टः। तत्तेन दोषेण त्वं मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि तत्प्रसादल्लब्धजीविकया वर्तिष्यस इति। ततोऽहं युष्माकं वाहनार्थमाजगाम। तेन च सर्वमण्डूकानामिदमावेदितं। ततस्तैः प्रत्युत्पन्नमतिभिः सर्वैः वेगत्वा जलपादनाम्नो दर्दुरराजस्य विज्ञप्तं। अथासावपि गन्त्रिपरिवृतो ऽस्मदुत्तमिदमिति मन्यमानः ससम्भ्रमं ह्रदादुत्तार्य। मन्दविष-स्य फणिनः कृष्णप्रदेशमधिरूढः। शेषा अपि यथान्येषं तत्पृष्ठोपरि समारु-रुहुः। किं बहुना तदुपरि स्थानमप्राप्तवन्तस्तस्यानुपदं धावन्ति। मन्दविषो ऽप्यात्मनुरूप्यर्थमनेकप्रकारणनिविशेषानदर्शयत्। अथ जलपादो लब्धनदङ्गु संस्पर्शसर्वस्वस्तमाह।

न तथा करिणा यानं तुरगेण रथेन वा।
नरयाणेन वा यानं यथा मन्दविषेण मे ॥२४८॥

अथान्येषुर्मन्दविषश्चलना मन्दं मन्दं विसर्पति। तच्च दृष्ट्वा जलपादो ऽब्रवीत्। भद्र मन्दविष यथापूर्वं किमद्य साधु नोत्पते। मन्दविषो ऽब्रवीत्। देवायाहारवैकल्यान्न मे वोढुं शक्तिरस्ति। अथासावब्रवीत्। भद्र भक्षय क्षुद्रमण्डूकान्। तच्छ्रुत्वा महर्षिनसर्वगात्रो मन्दविषः ससम्भ्रममब्रवीत्। ममायमेव विषयापो ऽस्ति। तत नवाने नानुज्ञावन्नेनं भक्षयतो ऽ-स्मि। ततो ऽसौ नैरन्तर्येण मण्डूकान् भक्षयन् कतिपयैरेवाहोभिर्बलवान् संवृत्तः। प्रत्युत्पन्नमतिर्लीनमवहस्येदमब्रवीत्।

मण्डूका विविधा ह्येते छलपूर्वोपसाधिताः।
कियन्तं कालमक्षीणा भवेयुः खादिता मम ॥२४९॥

अत्रान्तरे ऽपि मन्दविषेण कृतकवचनव्यामोहितबुद्धिः किमपि नावबुध्यते। अत्रान्तरे ऽन्यो महाकायः कृष्णसर्पस्तमुद्देशं समायातः। तंच मण्डूकै-र्वीक्षणं दृष्ट्वा विषयमगमत्। आह च। वयस्य यदसाकमप्यननेवो-

---

१ दृष्ट्वा २ निर्विष्टं ३ मण्डूक ४ सर्वस्य ५ ज्येष्ठानुक्रमेण ६ पश्चात् ७ भक्षणाभावात् ८ जनाति ९ स्थान
+ सूनुः

ह्यसे। विरूपमेतत्। मन्दविषोऽब्रवीत्।

सर्वमेतद्विजानामि यथा वाह्योऽस्मि दर्दुरः।
किञ्चित् कालं प्रतीक्ष्योऽहं घृतान्धो ब्राह्मणो यथा॥ २५०॥

कथं १६ सोऽब्रवीत्। कथमेतत्। मन्दविषः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने यज्ञदत्तोनाम ब्राह्मणः। तस्य भार्या पुंश्चल्यन्यासक्तमना अजस्रं विलोक्य सखण्डघृतं घृतपूरान् कृत्वा भर्तुश्चौरिकया प्रयच्छति। अथ कदाचिद्भर्त्रा दृष्टोक्ता च। भद्रे किमेतत् परिक्ष्यते। कुत्र वाजस्रं नयसीदं। कथय सत्यं। सा चोत्पन्नप्रतिभा कृतकवचनेभर्तारमब्रवीत्। अस्त्यत्र नातिदूरे भगवत्यादेव्या आयतनं। तत्राहमुपोषिता सती बलिं भक्ष्यविशेषांश्चापूपान् नयामि। अथ तस्य पश्यतो गृहीत्वा तत् सकलं देव्यायतनाभिमुखी प्रतस्थे। यत्कारणं देव्या ह्यविदितेनानेन मदीयो भर्तैवं मंस्यते। यन्मम ब्राह्मणी भगवत्याः कृते भक्ष्यविशेषान् नित्यमेवनयतीति। अथ देव्यायतने गत्वा स्नानार्थं नद्या भवतीर्थं यावत् स्नानक्रियां करोति। तावद्भर्तान्य मार्गान्तरेणागत्य देव्याः पृष्ठतोऽदृश्योऽवतस्थे। अथ साब्राह्मणी स्नात्वा देव्यायतनमागत्य स्नानानुलेपनमाल्यधूपबलिक्रियादिकं कृत्वा देवीं प्रणम्य व्यजिज्ञपत्। भगवति केन प्रकारेण मम भर्त्तान्यो भविष्यति। तच्छ्रुत्वा स्वरभेदेन देवीदृङ्स्थितो ब्राह्मणो जगाद। यदि त्वमजस्रं घृतपूरादिभक्ष्यं नस्तस्मै भर्त्रे प्रयच्छसि। ततः शीघ्रमन्यो भविष्यति। सा तु बन्ध्की कृतकवचनवञ्चितमानसा तस्मै ब्राह्मणाय तदेवनित्यंप्रददौ। अथाशेषब्राह्मणेनाभिहितं। भद्रे नाहं सुतरां पश्यामि। तच्छ्रुत्वा चिन्तितमनया। देव्या प्रसादोऽयं भास इति। अथ तस्या हृदयचक्षुषो विषस्तत्काशमन्योभूतोऽयं ब्राह्मणः किं मम करिष्यतीति निःशङ्कः प्रतिदिनमभ्येति। अथान्येद्युस्तं प्रविशन्तमभ्यासगतं दृष्ट्वा केशेगृहीत्वा लगुडपाणीभृतिप्रहारैस्तावदताडयत्। यावदसौ पञ्चत्वमापन्नः। तामपि दुष्टपत्नीं च्छिन्ननासिकां कृत्वा विससर्ज। अतोऽहं

---

१ जारायं- २ भक्ष्यविशेषात्- ३ बुद्धिविशेषा ४ जारिणी- ५ सोऽहमित्यादिप्र०

ब्रवीमि। सर्वमेतद्विजानामि यथा वाग्यो ऽस्मि दर्दुरैः।
किञ्चित् कालं प्रतीक्ष्यो ऽहं घृतान्धो ब्राह्मणो यथा॥२५१

अथ मन्दविषो ऽन्तर्लीन भवद्भस्य पुनरपि मण्डूका विविधास्वादादिति तदेवा ब्रवीत्। अथ जलपादस्तच्छ्रुत्वा सकरुणं व्यग्रहृदयः किमूनेनाभिहितमिति तमपृच्छत्। भद्र किं त्वयाभिहितं। इदं विरुद्धं वच अथासावाकारमच्छादनार्थं न किञ्चिदित्यब्रवीत्। तथैव कृतकवचनव्यामोहितचित्तो जलपादस्तस्य दुष्टाभिसन्धिं नावबुध्यते। किंबहुना तथा तेन सर्वे ऽपि भक्षिता यथा बीजमात्रमपि नावशिष्टं। अतो ऽहं ब्रवीमि।

स्कन्धेनापि वहेच्छत्रुं कालमासाद्य बुद्धिमान्।
महता कृष्णसर्पेण मण्डूका बहवो हताः॥२५२॥

अथ राजन्यथा मन्दविषेण बुद्धिबलेन मण्डूकाः निहताः तथा मयापि सर्वे ऽपि वैरिणो हति। साधु चेदमुच्यते।

वने प्रज्वलितो वह्निर्दहन् मूलानि रक्षति।
स मूलान्मूलनं कुर्याद्यो यो मृदुशीतलः॥२५३॥

मेघवर्णो आह। तात सत्यमेवैतत्। ये महात्मानो भवन्ति ते महासत्त्वा आपदंता अपि प्रारब्धं न सृजन्ति। उक्तं च यतः।

महत्त्वमेतन्महतां नयालङ्कारधारिणां।
न मुञ्चन्ति यदारब्धं कृच्छ्रे ऽपि व्यसनोदये॥२५४॥

तथा च। प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः।
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः।
प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति॥२५५॥

तन्मया कृतं निःकण्टकं मम राज्यं शत्रून् निःशेषतां नयता त्वया। अथवा युक्तमेतत्तवारिणां। उक्तं च यतः।

ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च।
व्याधिशेषं च निःशेषं कृत्वा प्राज्ञो न सीदति॥२५६॥

१दुष्टाभिप्रायं २ जलप्रवाहः — ३ त्यजंति ४ कठिनेपि ५ आपत्ति ६ सहस्रेणगुणितैः — ७ क्लिश्नाति

सो ऽब्रवीत्। देव भाग्यवांस्त्वमसि यस्यारब्धं सर्वमेव संसिध्यति तत्र केवलं शौर्यं कृत्यं साधयति। किन्तु प्रज्ञया यत् क्रियते तदेव विजयाय भवति।

उक्तं च। शस्त्रैर्हता न हि हता रिपवो भवन्ति।
प्रज्ञाहतास्तु रिपवः सुहता भवन्ति।
शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं।
प्रज्ञा कुलं च विभवं च यशश्च हन्ति॥२५७॥

तदेवं प्रज्ञापुरुषकाराभ्यां युक्तस्यायत्नेन कार्यसिद्धयः सम्भवन्ति।

प्रसरति मतिः कार्यारम्भे दृढी भवति स्मृतिः।
स्वयमुपनयन्नर्थान् मन्त्रो न गच्छति विप्लवं।
स्फुरति सफलस्तर्कश्चित्तं समुन्नतिमश्नुते।
भवति च रतिः श्लाघ्ये कृत्ये नरस्य भविष्यतः॥२५८॥

तथा च नयत्यागशौर्यसम्पन्ने पुरुषे राज्यमिति। उक्तं च।

त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति।
गुणवति धनं धनाच्छ्रीः श्रीमत्याज्ञा ततो राज्यं॥२५९॥

मेघवर्णो आह। नूनं सत्यः फलानि नीतिशास्त्राणि यत् त्वयानुकूले नानुमन्त्रिश्चारिमर्दनः सपरिजनो निःशेषितः। स्थिरजीव्याह।

तीक्ष्णोपायप्राप्तिगम्योऽपि यो ऽर्थस्तत्प्यादौ संश्रयः साधुयुक्तः।
उत्तुङ्गायः सारभूतो वनानां मान्यभ्यर्च्यश्छिद्यते पादपेन्द्रः॥२६०

अथवा स्वामिन्। किमेतैरभिहितेन यदनन्तरकाले क्रियारहितमकरवसाध्यं वा भवति। साधुचेदमुच्यते।

अनिश्चितैरध्यवसायभीरुभिः पदे पदे दोषशतानुदर्शिभिः।
फलैर्विसंवादमुपागतागिरः प्रयान्तिलोके परिहासवस्तुतां॥२६१

न चैतत्पुष्पपि कर्तव्येषु धीमद्भिरनादरः कार्यः। यतः।

शक्ष्यामि कर्तुमिदमल्पयत्नसाध्यं।
अत्रादरः क इति कृत्यमुपेक्ष्यमाणाः।
केचित् प्रमत्तमनसः परितापदुःखं।
आपत्प्रसङ्गसुलभं पुरुषाः प्रयान्ति॥२६२॥

---

१ ऐश्वर्यं २ पुरुषप्रयत्नः ३ दानशीले ४ मानिनां अभ्यर्च्यः—५ उद्योगं—६ परिहासएववस्तु—अदादिति प्र० तस्यभावः तत्ता

तदद्य जितारंगृहिणीरयथापूर्वं निद्रालाभो भविष्यति । उच्यते चैतत् ।

निःसर्पे वद्धसर्पे वा भवने क्रूप्यते सुखं ।
सदा दष्टभुजङ्गे तु निद्रादुःखेन लभ्यते ॥२६३॥

तथा च ।

विस्तीर्णव्यवसायसाध्यसहितां स्निग्धोपभुक्ताश्रिताम् ।
कार्याणां नयसाहसोन्नतिमतामिच्छापदारोहिणीं ।
मानोत्सेकपराक्रमव्यसनिनः पारं न यावद्गता ।
सामर्षे हृदये सकाशविषया तावत् कथं निर्वृतिः ॥२६४

तदवसितं कार्यारंभस्य विश्राम्यतीव मे हृदयं । तद्विरमधुना निहतकण्टकं राज्यं प्रजापालनसमर्थो भूत्वा पुत्रपौत्रादिक्रमेणानुपालयतः न श्रीश्चिरं मुंक्ष्व । अपि च ।

प्रजानां रञ्जनं यस्मात् स राजा रक्षणादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकं ॥२६५॥

गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो रतिः सभृत्येषु न यस्य भूपतेः ।
चिरं स भुंक्ते चलचामरांशुकां सितातपत्रां भरणां नृपश्रियः ॥

न च त्वया मामराज्यो ऽहमिति भूत्वा श्रीमदेनात्मा वंसयितव्यः । यतः श्रीरणे चला हि राज्ञां विभूतयः । तथा चारोहणवद्राज्यं दुःखेनारोह्यं । श्रमविनिपातरता प्रयत्नशतैरपि धार्यमाणा दुर्धरा । प्रशस्ता शपथाप्यन्ते विप्रलम्भिनी । वानरजातिरिव विद्रुतानेकचित्ता । पद्मपत्रोदकमिवायतिसंश्लेषा । पवनगतिरिवातिचपला । अनार्यसङ्गतमिवास्थिरा । आशीविषदंष्ट्रेव दुरुपचारा । मेघ्याभ्रलेखेव मुहूर्तरागा । जलबुद्बुदालीव स्वभावभङ्गुरा । शीरपङ्क्तिरिव क्षुतस्था । स्वप्नलब्धद्रव्यराशिरिव क्षणदृष्टनष्टा । अपि च ।

यद्येव राज्ये क्रियते ऽभिषेकस्तदेव बुद्धिर्व्यसनेषु योज्या ।
यतो हि राज्ञामभिषेककाले महाम्भसेकापदमुद्गिरन्ति ॥२६६॥

न च कश्चिदनधिगमनीयो नाम मास्त्यापदां । उक्तं च ।

---

१ वस्त्र-२ छत्र-३ वस्त्रनीयोहन्त्योषा-४ कृकं- वेण-५ वियोगिनी- ६ सर्प-७ संधि मा-प्रीति-८ अगम्य-

रामस्य व्रजनं बलेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनं।
वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात् परिभ्रंशनं॥
नाद्याचार्यकमर्जुनस्य पतनं सञ्चिन्त्य लंकेश्वरे।
सर्वं कालवशाज्जनोऽत्र सहते कः कं परिम्रायते॥२६८॥
क्व स दशरथः स्वर्गं भूत्वा महेन्द्रसखीकृतः।
क्व स जलनिधेर्वेलां बध्वा नृपः सगरस्तथा।
क्व स करतलाज्जातो वैण्यः क्व सूर्यसनुर्मनुः।
ननु बलवता काले नैते प्रबध्य निमीलिताः॥२६९॥
मान्धाता क्व गतस्त्रिलोकविजयी राजा क्व सत्यव्रतः।
देवानां नृपतिर्गतः क्व नहुषः सच्छास्त्रवान् केशवः।
मन्यन्ते सरथाः सकुञ्जरवराः शक्रासनाध्यासिनः।
कालेनैव महात्मना खनुकृता कालेन निर्वासिताः॥२७०॥

अपि च।

स च नृपतिस्ते सचिवास्ताः प्रमदास्तानि काननवनानि।
स च ते च ताश्च तानि च कृतान्तदष्टानि नष्टानि॥२७१॥

एवं भक्तकरिकर्णचञ्चलां राज्यलक्ष्मीमवाप्य न्यायैकनिष्ठो भूत्वोपशिक्षेत।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके
काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रं
समाप्तं

---

१ मान्धातां-२ एतन्नाम- कश्चित्- ३ गजः- ४ तमार्पिताः- ५ काकोलूकं अधिकृत्य कृतं- काकोलूकीयं-

अथेदमारभ्यते लब्धप्रणाशो नाम चतुर्थं तन्त्रं तस्यायमा
द्यः श्लोकः।"

प्राप्तमर्थं तु यो मोहान् नाश्नीते मतिमुज्झति।
स तथा वञ्चितो मूढो मकरः कपिनो यथा ॥१॥

तद्यथानुश्रूयते। अस्ति कस्मिंश्चित् समुद्रोपकण्ठे महान् जम्बुपादपः सदाफलः। तत्र च रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति स्म। अथ तस्य तरोरधस्तात् कदाचिद्रक्तशालमुखो नाम मकरः समुद्रसलिलान्निष्क्रम्य सुकोमलवालुकासनाथे तीरोपान्ते न्यविशत्। ततश्च रक्तमुखेन स भोक्तुं। भो भगवान् समभ्यागतो ऽतिथिः। तद्दीयतु मयादत्ता न्यमृततुल्यानि जम्बुफलानि। उक्तं च।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा।
वैश्वदेवान्तमापन्नः सो ऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥२॥
न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥३॥
दूरमार्गश्रमश्रान्तं वैश्वदेवान्तमागतं।
अतिथिं पूजयेद्यस्तु स याति परमां गतिं ॥४॥
अपूजितो ऽतिथिर्यस्य गृहाद्याति विनिश्वसन्।
गच्छन्ति विमुखास्तस्य पितृभिः सह देवताः ॥५॥

एवमुक्त्वा तस्मै जम्बुफलानि प्रदत्तवान्। सो ऽपि तानि भक्षयित्वानेन सह चिरं गोष्ठीसुखमनुभूय भूयो ऽपि स्वभवनमगात्। एवं नित्यमेव तौ वानरमकरौ जम्बूनां याश्रितौ विविधसाधुगोष्ठ्या कालं नयन्तौ सुखेन तिष्ठतः। सो ऽपि मकरो भक्षितशेषाणि जम्बुफलानि गृहं गत्वा स्वपत्न्याः प्रयच्छति। अथ तयान्यस्मिन्नहनि सा पृष्टः। नाथ कुतः एवंविधान्यमृतकल्पानि नित्यं भाग्नोषि। सो ऽब्रवीत्। भद्रे मयास्ति मित्रं द्रुमरक्तमुखो नाम वानरः। स प्रीतिपूर्वमिमानि फलानि प्रयच्छति। अथ

कांसवम् २ वानरद्विप० ३ सभीपे ४ आंभाजिनाद्वृक्ष ५ सदाफलानिदस्य ६ मुक्ते ७ स्वर्गस्यसंक्रमः भाप्तिर्यस्मात् ८ दत्वा ९ दिव्यानि अमृतानि अमृत कल्पानि

तयाभिहितं। यः सदैवामृतभायाणीरशानि फलानि भक्षयति। तस्य हृदयम मृतमयं भविष्यति। तद्यदि मया भार्यया ते प्रयोजनं। तत्तस्य हृदयं मम प्रयच्छ येन तद्भक्षयित्वा जरामरणरहिता त्वया सह भोगान् भुनज्मि। स आह। भद्रे मा मैवं वद। यतः स मतिपन्नो ऽस्माकं भ्राता। अपरं फल दाना ततो व्यापादयितुं न शक्यते। तत् त्यजेनं मिथ्याग्रहं। उक्तं च।

एका प्रसूयते माता द्वितीया वाक् प्रसूयते।
वाग्जातमधिकं मोक्तुः सोदर्यादपि बन्धुवत्॥६

अथ मकरी माह। त्वया कदाचिदपि मम वचनं नान्यथा कृतं। तन्नूनमेषा ज्ञानशी भविष्यति। यतस्तस्या अनुरागतस्त्वं सकलमपि दिनं तत्र गमयसि। तत् त्वं ज्ञातः मया सम्यक्। उक्तं च यतः।

सौहार्दं वचनं प्रयच्छसि न मे नो वाञ्छितं याचितः।
प्रायः भोक्ष्यसि षि द्रुतं हृतवहज्वालाकुलं शल्किषु।
कण्ठाश्लेष परिग्रहे शिथिलिता अन्यादरात्चुम्बसे।
तत् ते धूर्त हृदिस्थिता प्रियतमा काचिन्ममैवापरा॥७॥

सो ऽपि पत्न्याः पादोपसङ्ग्रहं कृत्वा सदैनमुवाच।

गयि ते पादप्रणिते किंबलमुपागते।
त्वं प्राणवल्लभे ऽकस्मात् कोपेन कोपमेष्यसि॥८॥

सापि तद्वचनमाकर्ण्यामुखेनमुखी तमुवाच।

सार्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त कान्ता।
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमभावरम्या।
अस्माकमस्ति न कथञ्चिदिहावकाशः।
तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः॥९॥

अथवा सा यदि ते वल्लभा न भवति। तत् किं मया भोक्तो ऽपि त्वां न व्यापादयसि। मुक्तं त्वया यदि मर्कटः। तत् कस्येन सह तव स्नेहः। तत् किं बहुना। यदि न त्वं हृदयं न भक्षयामि। तदा तवोपरि आमोपवेशनं कृत्वा प्राणान् त्यक्ष्यामि। एवं

---

१ देहि २ ज्ञातः ३ एतत्तत्त्वज्ञासि ४ कंठालिंगन ५ आई ६ अक

+ वाञ्छितस्य

* शिथिलत्व

तस्यास्तन्निश्चयं ज्ञात्वा चिन्ताव्याकुलितहृदयः स प्रोवाच। अहो साध्वित्युच्यते।

वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च।
एको ग्रहस्तु मीनानां नीलमद्यपयोस्तथा॥१०॥

तत् किं करोमि। कथं स मे वध्यो भवति? इति विचिन्त्य वानरं पार्श्वमागमत्। वानरोऽपि चिरायान्तं सोद्वेगमवलोक्य प्रोवाच। भो मित्र किमद्य चिरवेलया समायातोऽसि। कस्मात् साल्हादं नालोपयसि। न च सूक्ताभिधानानि पठसि। स आह। मित्र अद्याहं नवभ्रातृजायया निष्ठुरतरैर्वचनैरभिहितः। भो कृतघ्न मा मे त्वं स्वपुरं दर्शय। यतस्त्वं प्रतिदिनं मित्रमुपजीवसि। न च तस्य पुनः स्वगृहद्वारदर्शनेनापि प्रत्युपकारं करोषि। तत् ते प्रायश्चित्तमपि नास्ति। उक्तं च। ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते शठे।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥११॥

तत् त्वं मम देवरं गृहीत्वाद्य प्रत्युपकारार्थं गृहमानय। नो चेत् त्वया सह परलोके मे दर्शनं। तदहं त्वयैव प्रेषितस्तव सकाशमागतः। तदद्य तया सह त्वदर्थे कलहायतो ममेयती वेला विलग्ना। तदागच्छ मे गृहं। तव भ्रातृपत्नी रुचितनतुष्कभ्रमणितवस्त्रमणिभाणिक्याद्युचितासरणा द्वारदेशावष्टब्धनवन्दनमालिका मौक्तं ण्ठा तिष्ठति। मर्कट आह। भो मित्र युक्तमभिहितं मद्भ्रातृपत्न्या। उक्तं च—यतः।

वर्जयेत् कौलिकाकारं मित्रं भद्रतरो नरः।
आत्मनः सम्मुखं नित्यं य आकर्षति लोलुपः॥१२॥
ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणं॥१३॥

परं वयं वनचरोः। युष्मदीयं च जलान्ते गृहं। तन् कथं शक्यते तत्र गन्तुं। तस्मात् तामपि भ्रातृपत्नीमत्रानय। येन तस्या आशीर्वादं गृह्णामि। स आह। मित्र अस्ति समुद्रान्तरे सुरम्ये पुलिनप्रदेशे जम्बुद्वीपं। तत्रास्माकं वृद्धमातरः सुखेनावतिष्ठन्ते। तत्र गच्छ। सोऽपि तच्छ्रुत्वा साधु

---

१ वेकट्टइति प्र० २ नगाभसे ३ मित्रद्रोहो गजोऽसौत्यार्थः ४ दिट्ठइति प्र० ५ मरणानंतरस्वर्गादिलोकं ६ कलहंकुर्वतः ७ उत्कण्ठा ८ कौलिकः शाक्तः तस्याकारस्तं भजतीत्यर्थः ९ जलमध्ये.

आह। भद्र यद्येवं तर्हि त्वर्यतां। किं विलम्बितेन। एषोऽहं तव पृष्ठमारूढः। तयानुष्ठिते ऽगाधे जलधौ गच्छन्तं मकरमालोक्य भयत्रस्तमना वानरः प्रोवाच। ज्ञातः शनैः शनैर्गम्यतां। जलकल्लोलैः प्लाव्यते मे शरीरं। तदाकर्ण्य मकरश्चिन्तयामास। असावगाधं जलं प्राप्तो मे वशः सञ्जातः। मन्मृष्टुगतस्ति लमात्रमपि चलितुं न शक्नोति। तस्मात् कथयाम्यस्य निजाभिप्रायं येनाभीष्टं देवता स्मरणं करोति। आह च। भो मित्र त्वं बधाय मया समानीतो ऽसत्यवाक्येन विश्वास्य। तत् स्मर्यतामभीष्टदेवता। सोऽब्रवीत्। ज्ञातः किं मया तस्यास्तवापि वापकृतं यन्मान् भवता मे बधोपायश्चिन्तितः। मकर आह। भो तस्यास्तव हृदयस्यामृतमयफलरसास्वादनमृष्टस्य भक्षणे दोहदः सञ्जातः। तेनैतदनुष्ठितं। ततः प्रत्युत्पन्नमतिर्वानर आह। भद्र यद्येवं तत् किं त्वया न मम तत्रैव व्याहृतं। येन स्वहृदयं जम्बुकोटरे सदैवास्माकं समुपनीतं। तन् नाशापत्त्या अर्पयामि। तथाहं शून्यहृदयो ऽत्र कस्मादानीतः। तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह। भद्र यद्येवं तदर्पय मे स्वहृदयं। येन सा दुष्टपत्नी तद्भक्षयित्वानशनादुपविशति। अहंत्वां तमेव जम्बुपादपं प्रापयामि। एवमुक्त्वा निवर्त्य जंबुतरुतलं समागमत्। वानरो ऽपि जल्पितविधीपया चिन्तयन् कथमपि जलधितीरं समासादितवान्। ततश्च दीर्घतरचङ्क्रमणेन तमेव जम्बुपादपमारूढश्चिन्तयामास। अहो मया लब्धा स्तावत् प्राणाः। अथवा साधिदमुच्यते।

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते ऽपि न विश्वसेत्।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥१४॥

तन्ममैतदग्रे पुनर्जन्मादिनिभं सञ्जातं। इति चिन्तयानं मकर आह। भो मित्र अर्पय मे तद्धृदयं यथा ते भार्यापत्नी भक्षयित्वानशनादुपविशति। अथ किमत्र निर्भर्त्सयसे वानरस्तमाह। धिग् धिग् मूर्ख विश्वासघातक किं कस्यचिद्धृदयमस्ति। तदाशु गम्यतां जम्बूरक्षस्याधस्तान्न भूयो ऽपि तवाग्रागन्तव्यमेव यतः।

सकृद्दुष्टं तु यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति।

---

१ मोक्ष्यालाटा २ गोल ३ गमनेन
+ विलंबितेन.

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भदूतवरो यथा ॥१५

तच्छ्रुत्वा मर्कटः सविलक्षं चिन्तितवान्। अहो मया मूढेन किमस्य सन्निधौ प्रणयो निवेदितः। तद्यद्यसौ पुनरपि कथञ्चिद्विश्वासं गच्छति। तदहमपि विश्वासयामि। आह च। मित्र तस्या न किञ्चित् तवदर्थेन प्रयोजनं। मया तव हृदयाभिप्रायपरीक्षणार्थं हास्येनेदमभिहितं। तन्नास्मच्छ्राद्धगोकन्यायेनास्मदावासं। त्वद्भार्यापत्नी सांप्रतमुत्कण्ठिता तिष्ठति। वानर आह। भो दुष्ट गम्यतामधुना। नाहं मागमिष्यामि। उक्तं च।

सुरक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति।
प्रयाहि भद्रे प्रियदर्शनस्य न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपं ॥१६

कथा ॥१॥ मर्कट आह। कथमेतत्। सो ऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चित् कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति स्म। स कदाचिद्वर्षादेवृष्टिजनितोरयदृषाटिकामारुह्य कूपात् क्रमेण निष्क्रान्तः। अथ तेन चिन्तितं। कथं तेषां दायादानां मयापकारः कर्तव्यः। उक्तं च।

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु।
अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥१७॥

इत्येवं बहु चिन्तयन् स बिले प्रविशन्तं प्रियदर्शनाभिधं कृष्णसर्पमपश्यत्। तं दृष्ट्वा भूयो ऽप्यचिन्तयत्। एनं कृष्णसर्पं तत्र कूपे नीत्वा सकलदायादानामुच्छेदं करिष्यामि। उक्तं च यतः।

शत्रुणा योजयेच्छत्रुं बलिना बलवत्तरं।
स्वकार्याय यतो न स्यात् काचित्र पीडात्र तत्क्षये ॥१८

तथा च। शत्रुमुन्मूलयेत् प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा।
व्यधाकरं स्वकार्याय कण्टकेनेव कण्टकं ॥१९॥

एवं स विभाव्य बिलद्वारं गत्वा नमाहूतवान्। एह्येहि प्रियदर्शनेतीति। तच्छ्रुत्वा सर्पश्चिन्तयामास। य एष ममाह्वयते स स्वजातीयो न भवति। यतो नैषा सर्पिणी। अन्येन केनापि सह मर्त्यलोके मम सन्धानं नास्ति। तदत्रैव दुर्गे स्थितस्तावदेषि को ऽयं भविष्यति। उक्तं च यतः।

यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संभ्रमः।

---

१ अभ्यागत २ दीयतां ३ कूप ४ अवस्थास्यं ५ जानामि.

न तेन सङ्गतिं कुर्यादित्यत्रान्ये बृहस्पतिः॥२०॥

कदाचित् को ऽपि मन्त्रबलौषधबलुरो वा मामाहूय बन्धने क्षिपति। अथ वा कश्चित्सरुषो वैरमाश्रित्य कस्यचिद्विषदोस्यार्थं मामाह्वयति। आह च। भो भो भवान्। स आह। अहं गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिस्तवत्सकाशे मैत्र्यार्थमभ्यागतः। तच्छ्रुत्वा सर्प आह। भो अश्रद्धेयमेतत्। तृणानां वह्निना सह मैत्रीसङ्गमः कुतः। उक्तं च।

यो यस्य जायते वध्यः स स्वप्नेऽपि कथञ्चन।
न तत्समीपमभ्येति तत् किमेवं भजत्यसि॥२१॥

गङ्गदत्त आह। भो सत्यमेतत्। स्वभाववैरी त्वमस्माकं। परं परिभवादहं तव सकाशं प्राप्तः। उक्तं च।

सर्वनाशे च सञ्जाते प्राणानामपि संशये।
अपि शत्रुं प्रणम्योच्चै रक्षेत् प्राणान् धनानि च॥२२॥

सर्प आह। कथय कस्मात्तु ते परिभवः। स आह। दायादेभ्यः। सर्पो ऽब्रवीत्। अथ क्व त आश्रयः। वीर्ण्यां। कूपे तडागे ह्रदे वा। तत् कथय स्थानं। तेनोक्तं। पाषाणचयनिबद्धे कूपे। सर्प आह। अपटौ वयं। तन्नास्ति तत्र मे प्रवेशः। प्रविष्टस्य च स्थानं नास्ति स्थितस्तव दायादान् व्यापादयामि। तद्गम्यतां। उक्तं च।

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रासं ग्रस्तं परिणमेच्च यत्।
हितं च परिणामे यत् तदद्यभूतिमिच्छता॥२३॥

गङ्गदत्त आह। भो समागच्छ त्वं। अहं सुखोपायेन तत्र तव प्रवेशं करिष्यामि। यथा तस्य मध्ये जलोपान्ते रम्यतरं कोटरमस्ति। तत्र स्थितस्त्वं लीलया तान् दायादान् साधयिष्यसि। तच्छ्रुत्वा सर्पो ऽध्यचिन्तयत्। अहो नावत् परिणतवयाः कदाचित् कथञ्चिन्मूषकमेकं प्राप्नोमि न वा। तत् सुखावहो जीवनोपायो ऽयमनेन कुलाङ्गारेण मे दर्शितः। तद्गत्वा-नेनं मण्डूकान् भक्षयामीति। अथवा साधितमुच्यते।

यो हि प्राणपरिक्षीणः सहायपरिवर्जितः।

---

१ मंत्रबलौ ही मंत्री २ शत्रोः ३ परंतु ४ गहनान्तरीपिहीरित्यादिप्र० ५ नाविद्येतेपदेयेषां ६ यत्नं ७ भक्षितुं ८ भक्षं

स हि सर्वसुखोपायो दृष्टिमाचरयेद्बुधः ॥२५॥

एवं विचिन्त्य तमाह । भो गङ्गदत्त यद्येवं तदयं भव येन तव गन्तव्यं । गङ्गदत्त आह । भो प्रियदर्शन अहं त्वां सुखोपायेन तत्र नेष्यामि स्थानं च दर्शयिष्यामि । परं त्वया मत्परिजनो रक्षणीयः । केवलं यो नहं तव दर्शयिष्यामि तु एव भक्षणीय इति । सर्प आह । भद्र साम्प्रतं त्वं मे मित्रं जातं । तन्न मेतव्यं । तद्वचनेन मुक्षणीयास्ते दायादाः । एवमुक्त्वा विलाभिष्क्रम्य तमालिङ्ग्य च तेनैव सह प्रस्थितः । अथ कूपान्तमासाद्यारपदद्यादिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना स्वालयं नीतः । ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्णसर्प कोटरे स्थित्वा दर्शितास्ते दायादाः । ते च तेन सर्वे शनैः शनैर्भक्षिताः । अथ मण्डूकाभावे सर्पेणाभिहितं । भद्रं किं शोषितास्ते रिपवः । तद् प्रयच्छ मे किञ्चिद्भोजनं यतो ऽहं त्वयानीतः । गङ्गदत्त आह । कृतं त्वया मित्रकृत्यं । तत् साम्प्रतमनेनैव यादिकायन्त्रमार्गेण गम्यतामिति । सर्प आह । भो गङ्गदत्त न सम्यगभिहितं भवता । कथमहं तत्र गच्छामि । यदीयं विलदुर्गं मन्येन रुद्धं भविष्यति । तस्मात्त्वं स्थितस्य मण्डूकमेकैकं स्ववर्गीयं प्रयच्छ । नो चेत् सर्वानपि भक्षयिष्यामीति । तच्छ्रुत्वा गङ्गदत्तो व्याकुलितमना अचिन्तयत् । अहो किमेतन्मया कृतमेनं समानीय । तद्यदि निषेधयिष्यामि तत् सर्वानपि भक्षयिष्यति । अथवा युक्तमुच्यते ।

यो ऽमित्रं कुरुते मित्रं वीर्याभ्यधिकमात्मनः ।
स करोति न सन्देहः स्वयं हि विषभक्षणं ॥२५॥

तत् प्रयच्छाम्यस्यैकैकं दिनं प्रति स्वदेहमपि । उक्तं च ।

सर्वस्वहरणे शक्तं शत्रुं बुद्धियुता नराः ।
तोषयन्त्यल्पदानेन बाडवं सागरो यथा ॥२६॥

यो दुर्बलो ऽपि याच्यमानो बलीयसा यच्छति नैव साक्षात् ।
प्रयच्छते नैव च दर्शमानं स्वारीं स चूर्णस्य पुनर्ददाति ॥२७॥

तथा च । सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुस्तरः ॥२८॥
न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेद्बुद्धिमान् नरः ।
एतदेव हि पाण्डित्यं यत् स्वल्पाद्बहुरक्षणं ॥२९॥

---

१ हारदत्तादिभि० २ बहुरक्षणं ।

एवं निश्चित्य तमे केकं मण्डूकं नित्यमेवादिशत्। सोऽपि तं भक्षयित्वान्यमपि तस्य परोक्षे भक्षयति। अथवा साधितमुच्यते।

यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते।
एवं चलितविस्रब्धं वित्तशेषं न रक्षति॥३०॥

अथान्यदिने तेनापरान् मण्डूकान् भक्षयित्वा गङ्गादत्तसूनो यमुनादत्तो नाम मण्डूको भक्षितः। तं भक्षितं मत्वा गङ्गादत्तः सरागस्वरेण धिगे-धिक् मलोपकरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनाद्विरराम। ततः सपत्न्याभिहितः।

किं क्रन्दसि दुराक्रन्द स्वपक्षक्षयकारक।
स्वपक्षस्य क्षयं जाने कोनस्त्राता भविष्यति॥३१॥

तदद्यापि विचिन्तितामात्मनो निष्क्रमणं। अस्य वधोपायो वा। अथ-गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं मण्डूककुलं। केवलमेको गङ्गादत्तस्तिष्ठति। ततश्च प्रियदर्शनेन भणितं। भद्र गङ्गादत्त बुभुक्षितोऽहं। निःशेषिताः सर्वे मण्डूकाः। भवांस्तिष्ठति। नीयतां मे किञ्चिद्भोजनं यतोऽहं त्वयात्रानीतः। सोऽह। भो मित्र न त्वयात्रविषये मयि विद्यमाने कापि चिन्ता कार्या। यद्यहं मां प्रेषयिष्यसि ततोऽन्यकूपस्थानपि मण्डूकान् विश्वास्यात्रानयामि। स आह। मम तावत् क्षेमप्रश्नो भ्रातस्थाने। तदद्यैवं करोषि तत् साम्प्रतं पितृस्थाने भवसि। तदेवं किमन्यदभिधीयते। सोऽपि तदाकर्ण्यारण्यदेवतामाश्रित्य विविधदेवतोपकल्पितपूजोपयाचितोऽस्मात् कूपाद्विनिष्क्रान्तः। प्रियदर्शनोऽपि तदागमनकाङ्क्षया तत्रस्थः प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति। अथ चिरादनागते गङ्गादत्ते प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं गोधामुवाच। भद्रे क्रियतां मे स्तोकं साहाय्यं। यतश्चिरपरिचिततस्ते गङ्गादत्तः तद्भक्षितो वा कुत्रचिज्जालजन्तवे दत्तोऽथवा मम सन्देशं कथय। यदागम्यतां द्रुततरमेकाकिनापि भवता यदन्ये मण्डूका नागच्छन्ति। नाहं त्वया विनात्र स्थातुं शक्नोमि। तथाहं यदि तां प्रति विरुद्धमानसापि तन्मदीयं जन्म सफलं नवेति। गोधापि तद्वचनादुत्तरं गङ्गादत्तमभिव्याह। भद्र गङ्गादत्त स तव सुहृत् प्रियदर्शनस्तव मार्गं समीक्षमाणस्तिष्ठति।

---

१ मदहात् २ धिगंधिगहतविश्वासकर्त्री ३ रोदनात् ४ निर्गमनं ५ कथितं ६ गारुड इतिभ० ७ निरोपहतिभ०

तच्छीघ्रमागम्यताम्। अपरञ्च तेन तव विरूपकरणार्थं जन्मक्रूरमन्त्रो धृतः। तन्निःशङ्केन मनसा समागम्यतामिति। तदाकर्ण्य गङ्गदत्तः प्राह।

बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति।
आरक्ष्यहि भद्रे प्रियदर्शनस्य न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपं॥३२॥

इत्येवमुक्त्वा सतां विसर्जयामास। तद्यो दुष्टजलचर अहमपि गङ्गदत्त इव त्वां हृहे न कथञ्चिदप्यायास्यामि। तच्छ्रुत्वा मकर आह। भो मित्र नैतद्युज्यते तैं कर्तुं। सर्वथैव मे कृतघ्नतादोषमपनय मद्गृहागमनेन। अन्यथा तवापरि प्रायोपवेशनं करिष्यामि। वानर आह। मूढ किमहं लम्बकर्णो मूरखो दृष्टपाशोऽपि स्वयमेव तत्रैव गत्वात्मानं व्यापादयामि। यतः

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमं।
अकर्णोत्पादयो मूरखो यो गत्वा पुनरागतः॥३३॥

कथा॥२॥ मकर आह। भद्र स को लम्बकर्णः। कथं दृष्टापायोऽपि मृतः। तन्मे निवेद्यतां। वानर आह। अस्ति कस्मिंश्चिदूनोद्देशे करालकेशरो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। तस्य च धूसरको नाम शृंगालः सदैवानुयायी परिचारको ऽस्ति। अथ कदाचित् तस्य सिंहस्य हस्तिना सह युध्यमानस्य शरीरे गुरुतराः प्रहाराः सञ्जाता यैः पदमेकमपि चलितुं न शक्नोति। तस्याचलनाच्च धूसरकः क्षत्क्षामकण्ठो दौर्बल्यं गतः। अन्यस्मिन्नहनि सिंहमवोचत्। स्वामिन् बुभुक्षया पीडितोऽहं। पदात्पदमपि चलितुं न शक्नोमि। तत् कथं ते शुश्रूषां करोमि। सिंह आह। भो गच्छान्वेषय किञ्चित् सत्वं येनेमामवस्थां गतोऽपि व्यापादयामि। तदाकर्ण्य शृगालोऽन्वेषणं कुर्वन् कञ्चित् समीपवर्तिनं ग्राम मासादितवान्। तत्र च लम्बकर्णो नाम गर्दभस्तडागोपान्ते प्रचुरतृणकुरान् कृच्छ्रादास्वादयन् दृष्टः। ततश्च समीपवर्तिनो भूत्वा तेनापि हितः। भोः नमस्कारो ऽयं मदीयः साक्षाद्यतां। चिरादृष्टोऽसि। तत् कथय किमेवं दुर्बलतां गतः। लम्बकर्ण आह। भो भागिनीसुत किं कथयामि। रजको ऽतिनिर्दयो ऽतिभारेण मां पीडयति। घासमुष्टिमपि न

---

१ शीघ्रं. २ नाशयामि. ३ ग्रामः ४ दुःखान्. ५ हांरागामा इत्यादि काश्मीराणां आदरवाचक शब्दाः ६ तृणं.

भयच्छति । केवलमत्र दूर्वाङ्कुरान् धूलिमिश्रितान् भक्षयामि । तन् कु तो मे शरीरपुष्टिरिति । शृगाल आह । भाम यद्येवं तदस्ति मरकतस्य दशशस्यभोगो नदीसनाथो रमणीयतरः प्रदेशः । तत्रागत्य मया सह सुखमधिवनगोष्ठीसुखमनु भवन् तिष्ठ । लम्बकर्ण आह । भो भगिनीसुत युक्तमुक्तं भवता परं वयं ग्राम्याः पशवो ऽरण्यचराणां वध्याः । तत् किं तेन भव्यप्रदेशेन । शृगाल आह । भाम मैवं वद । महद्भुजपञ्जरपरिरक्षितः प्रदेशो ऽसौ तत्रास्ति कस्यचिदपुरुषस्य तत्र प्रवेशः । अपरमनेनैव भवद्भिर्विना रजककर्दर्थितास्तत्र तिस्रो रासभ्यो ऽनाथाः सन्ति । ताश्च सुष्ठिमापन्नौवनोत्कटा इदं मामूचुः । यदि त्वमस्माकं सखा मातुलः । तदा किं क्लिष्टग्रामान्तरं गत्वास्मद्योग्यं कञ्चित् पतिमानय । एतदर्थं त्वामहं तत्र नयामि । अथ शृगालवचनानि श्रुत्वा कामपीडितोऽसौ लम्बकर्णस्तमुवाच । भद्र यद्येवं तदग्रे भव । त्वरितं तत्र गच्छावः । अथवा साधिद्र मुच्यते ।

नामृतं न विषं किञ्चिदेका मुक्ता नितम्बिनी ।
यस्याः सङ्गेन जीव्येन म्रियते न वियोगतः ॥३४

तथा च । यासां नास्त्यपि कामः स्यात् सङ्गमं दर्शनं विना ।
तासां दत्तसङ्गमं प्राप्य यन्न द्रवति कौतुकं ॥३५॥

तथानुष्ठिते शृगालेन सह सिंहान्तिकमागतः । सिंहो ऽपि व्यथाकुलस्तं गर्दभं दृष्ट्वा यावत् समुत्तिष्ठति । तावद्रासभः पलायितुमारब्धवान् । अथ तस्य पलायमानस्य सिंहेन तत्प्रहारो दत्तः । स च मन्दभाग्यस्य व्यवसाय इव व्यर्थतां गतः । अत्रान्तरे शृगालः कोपाविष्टस्तमुवाच । भो किमेवंविधः प्रहारस्ते । यदि गर्दभो ऽपि तव पुरो बलादुच्छति । तत् कथं गजेन सह युद्धं करिष्यसि । तदृष्टं तेबलं । अथ विलक्षस्मितं सिंह आह । भो किमहं करोमि । मया नक्रमः सञ्जीकृत आसीत् । अन्यथा गजो ऽपि मत्क्रमाक्रान्तो न गच्छति । शृगाल आह । अद्याप्येकवारं तेनास्तिके तमानयिष्यामि

---

१ उत्तम २ गर्दभस्त्रियः ३ मामारतिम्र० ४ स्त्रियं ५ उद्योगरव

+ अथ

* म्रियतेच

। परं त्वया सज्जीकृतक्रमेण स्थातव्यं । सिंह आह । भद्रं यो मां मत्यसं दृष्ट्वा गतः स पुनः कथमत्रैवागमिष्यति । तदन्यत् किमपि मत्सममिष्टानं। शृगाल आह । किंतवानेन व्यापरेण । त्वं केवलं सज्जीव क्रमस्थिरः । तथानुष्ठिते शृगालोऽपि यावद्रासभमार्गेण गच्छति तावत् तत्रैव स्थाने चरन् दृष्टः । अथ शृगालं दृष्ट्वा रासभः आह । भो भगिनीसुत शोभनस्थानं त्वयाहं नीतो द्राग्मृत्युवशं गतः।तत् कथय किं तत् सत्त्वमतिरौद्रं यस्य वज्रसदृशकरप्रहारादहं मुक्तः । तच्छ्रुत्वा महसन् शृगाल आह। मामा सा अन्यस्करेत्यनिशुष्टा रासभी त्वामायान्तं दृष्ट्वा सानुरागालिङ्गनमिच्छुर्व्यथा विता । त्वं च कांतरसान्नष्टः । सा पुनर्न शक्ता त्वां विना स्थातुं । तथाहुनश्यतो ऽपि भवतो ऽवलम्बनार्थं हस्तः प्रसारितो नान्यकारणेन । तत्र गच्छ । स त्वत्कृते मायोपवेशनकृतमतिरेतदूदति । यद्युम्बकर्णी यदि मे भर्ता न भवति । तदहमग्नौ जले वा प्रविशामि । विषं वा भक्षयिष्यामि । पुनस्तस्याविषोगं सोढुं न शक्नोमि । तन् प्रसादं कृत्वा तत्रागम्यतामिति । नोचेत् स्त्री हत्या ते भविष्यति मन्मथश्च तव प्रकोपं करिष्यति । उक्तं च यतः ।

स्त्रीमुद्रं मकरध्वजस्य जयिनां सर्वार्थसम्पत्करीं।
एतां ये परिहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः।
ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुंडिताः।
कैश्चिद्भक्तपरीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे॥३६

अथासौ तद्वचनमत्यर्थितो भूयो ऽपि तेन सह प्रस्थितः । अथवा सा स्त्रिमुच्यते ।

जानन्नपि नरो दैवात् प्रकरोति विगर्हितं ।
कर्म किं कस्यचिल्लोके गर्हितं नोचितं कृतं ॥३७॥

अत्रान्तरे धूर्तजनवचनशतप्रतारितो रासभः पुनरपि सिंहस्यान्तिकमागतः । तत् भाक्सन्निवर्तनेन सिंहेन लम्बकर्णो व्यापादितः । ततश्च तं हत्वा शृगालं रक्षपालं निरूप्य स्वयं स्नानार्थं नद्यां गतः । अथ शृगालेनानिष्टो-च्चारितात्मान्यस्य कर्णसहितं हृदयं भक्षितं । अथान्तरे यावत् सिंहः

---

१ मिथ्याफलान्वेषिणः २ विश्वस्तः ३ नीतः ।

स्नात्वा कृतदेवार्चनः प्रनर्पितपितृगणः। तावत् कर्णहृदयरहितो रासभ आसिष्वन्दि। तं दृष्ट्वा कोपपरीतात्मा सिंहः शृगालमाह। पाप किमिदमनुचितं कर्म समाचरितं। यत् कर्णहृदयभक्षणेनायमुच्छिष्टो नीतः। शृगालः सविनयमाह। स्वामिन् मा मैवं वद। यत्कर्णहृदयरहितोऽयं रासभ आसीत्। तेनेहागत्य सर्वान् लोक्य भयादुत्वा भूयोऽप्यागतः। अथ तद्वचनं श्रद्धेयं मत्वा सिंहस्तेन सह संविभज्य निःशङ्कितमनास्तं भक्षितवान्। अतोऽहं ब्रवीमि।

आगतश्च गतश्चैव दृष्टः सिंहपराक्रमं।
आकर्णहृदयो मूर्खो यो गत्वा पुनरागतः॥३८॥

तन्मूर्खेण कपटं कृतं। अपरं त्वया युधिष्ठिरेणैव सत्यवचनेन विनाशितं अथवा साधिदमुच्यते।

स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी सत्यं ब्रूते सुमन्दधीः।
स स्वार्थाद्भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः॥३९॥

कथा॥३॥ मकरः आह। कथमेतत्। वानरः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिद्दधिष्ठाने युधिष्ठिरनाम्ना कुम्भकारः प्रतिवसति स्म। स कदाचिन् प्रमादादूर्ध्वमुखेरकूपरतीक्ष्णायस्योपरि महता वेगेन धावन् पतितः। ततः कूपरकोट्या पाटितेललाटो रुधिरप्लाविततनुः कृच्छ्रादुत्थाय स्वाश्रयमाजगाम। ततश्चापथ्यसेवनात् प्रहारस्तस्य करालतां गतः कृच्छ्रेणनिरोग्यतां* नीतः। अथ कदाचिद्दुर्भिक्षपीडिते देशे स कुम्भकारः कृशाङ्गकण्ठः कैश्चिद्वाजसेवकैः सह देशान्तरं गत्वा कस्यापि राज्ञः सेवको बभूव। सोऽपि राजा तस्य ललाटे विकरालं महारन्ध्रं दृष्ट्वा चिन्तयामास। यद्वीरपुरुषः कश्चिदयं। नूनं तेनललाटपट्टेऽस्य सम्मुखः प्रहारः। अतस्तं सम्मानदानादिभिः सर्वेषां राजपुत्राणां सकाशादतिशेषप्रसादेन राजा पश्यति। तेऽपि राजपुत्रास्तस्य तं प्रसादमतिरेकं† दृष्ट्वा परमेर्ष्याधर्मं वहन्तोऽपि राजभयान् किञ्चिदूचुः। अथान्यस्मिन्दिने तस्य भूपतेर्वीरसम्भावनायां कि

---

१ कुम्भार. २ घटशकल ३ विदारित ४ भयंकरतां ५ महांतं.
* भ्रश्यते.
* नीरोगतां.
† प्रसादातिरेकं

यमाणायां विग्रहे समुपस्थिते प्रकल्पमानेषु गजेषु सन्नह्यमानेषु वाजिषु योज्यमानेषु युगेषु क्रियमाणेषु तेन भूभुजा स कुम्भकारः प्रस्तावानुगतं पृष्टो निर्व्यञ्जने। भो राजपुत्र किं ते नाम का च जातिः। कस्मिन् सङ्ग्रामे प्रहारोऽयं ते ललाटे लग्नः। स आह। देव नायं शस्त्रप्रहारः। युधिष्ठिराभिधः कुलालोऽहं प्रकृत्या। महति नेककर्परान्यासन्। अथाहं कदाचिन्मद्यपानं कृत्वा निर्गतः प्रधावन् कर्परोपरि पतितः। ततः प्रहारविकारोऽयं मे ललाटे एवं विकरालतां गतः। तत्प्रकर्ण्य राजा सभ्यानुवाच। अहो वञ्चितोऽहं राजपुत्रानुकारिणानेन कुलालेन। तद्दीयतां द्रागेतस्यार्धचन्द्रः। तथानुष्ठिते कुम्भकारः प्राह। देव मा मैवं कुरु। पश्यमे रणे हस्तलाघवं। राजाह। भो सर्वगुणसम्पन्नो भवान्। तथापि गम्यतां। उक्तं च।

शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक।
यस्मिन् कुले समुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते॥४०

कथा॥४॥ कुलालः पृच्छति। कथमेतत्। राजा कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिद्दूनोद्देशे सिंहदम्पती प्रतिवसतः स्म। अथ कदाचित् सिंही प्रसूता पुत्रद्वयमजीजनत्। सिंहोऽपि नित्यमेव मृगान् व्यापाद्य सिंह्यै ददाति। अथान्यस्मिन्नहनि तेन किमपि नासादितं। वने भ्रमतोऽपि तस्य रविरस्तं गतः। अथ तेन स्वगृहमागच्छता शृगालशिशुः प्राप्तः। स च बालोऽयमित्यवधार्य यत्नेन दंष्ट्राग्रध्यगतं कृत्वा सिंह्या जीवन्तमेव समर्पितवान्। ततः सिंह्याभिहितं। भो कान्त त्वयानीतं किञ्चिदस्माकं भोजनं। सिंह आह। प्रिये मयाद्यैनं शृगालशिशुं परित्यज्य न किञ्चित् सत्त्वमासादितं। स च बालोऽयमिति मत्वा न व्यापादितो विशेषात् स्वजातीयश्च। उक्तं च यतः।

स्त्रीविप्रलिङ्गबालेषु प्रहर्तव्यं न कर्हिचित्।
प्राणत्यागेऽपि सञ्जाते विश्वस्तेषु विशेषतः॥४१॥

इदानीं त्वमेनं भक्षयित्वा पथ्यं कुरु। भणति। न्यक्कृतोऽस्मि किञ्चिदुपार्जयित्वा

१अश्वेषु २सज्जितेषु ३कुंभकारः ४गंजहस्तः गजहाडीति भ० ५संन्यास्यादिः ६कदाचित् ७ निर्जने

मि । सा आह । भो कान्त त्वया बालको ऽयं विचिन्त्य न हतः । नन् कथमेनमहं स्नेहार्थे विनाशयामि । उक्तं च ।

अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागे ऽपि संस्थिते।
न चैव कृत्यं परित्याज्यं धर्म एष सनातनः॥ ४२॥

तन्मान्मत्रायं तृतीयः पुत्रो भविष्यति । इत्येवमुक्तानपि स्वस्तन क्षीरेण पो षं पुष्टियेनयत् । एवं ते त्रयो ऽपि शिशवः परस्परमज्ञान जातिविशेषा एका न्तरविहारा बाल्यसमयं निर्वाहयन्ति । अथ कदाचित् तत्रवने क्रमन्नरण्य गजः समायातः । तं दृष्ट्वा तौ सिंहशतो द्वावपि कुपितानेनो तं प्रति प धावितौ यावत् तावत् तेन शृगालशत्रुनाभिहतं । अहो गंजो ऽयं यु ष्मत्कुलशत्रुः । तन्न गन्तव्यमेतस्यापि मुखं । एवमुक्ता गृहं प्रधावितः। तावपि ज्येष्ठान्यवयस्कान्निरुत्साहतां गतौ। अथवा साधिरुच्यते ।

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति।
सुसाहं जायते सैन्यं भग्नं भंङ्क्त्वा सुखात्॥ ४३॥

तथा च। अत एव हि वाञ्छन्ति नृपा योधान् महाबलान्।
शूरान् वीरान् कृतोत्साहान् वर्जयन्ति न कातरान्॥ ४४

अथ तौ द्वावपि गृहं प्राप्य पित्रोरग्रतो विहसन्तौ ज्येष्ठभ्रातरचेष्टितमूचतुः। यथा गजं दृष्ट्वा दूरतो ऽपि नष्टः। सो ऽपि तदाकर्ण्य कोपा विष्टमनाः स्फु रिताधरपल्लवरक्ताग्रलोचनस्त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा तौ निर्भर्त्सयन् परुषतर वचनान्युवाच । ततः सिंह्यैकान्ते नीत्वा प्रबोधितो ऽसौ। वत्स मैवं कदाचि ज्जल्प । भवदीयलघुभ्रातरावेतौ । अथासौ भ्रूभङ्गकोपाविष्टस्तामुवाच । किं मदेनाभ्यां शौर्येण रूपेण विद्याभ्यासेन कौशलेन वाहीनः । केन मामुपहस तः । तन्मयावश्यमेतौ व्यापादनीयौ । तदाकर्ण्य सिंही तस्य जीवितमिच्छ न्यन्तर्विहस्य प्राह ।

शूरो ऽसि कृतविद्यो ऽसि दर्शनीयो ऽसि पुत्रक।
यस्मिन् कुले समुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ४५.

तन् मद्भक्त शृणु वत्स । तं शृगालीरातः कृपया माया स्वस्तनक्षीरेण पुष्टिं

१दुर्जनेन २गजवैरिन् ३गुरवो ४ निरुत्साहे ५भीतान् ६वीरेषां ७भीषयंति, ८ब्रू ८ बट् १०मारयीयो.

नीतः। तद्यावदेतौ मत्पुत्रौ शिशुत्वान् त्वां शृगालं न जानीतः। तावद्भूतत्वं गत्वा स्वजातीयानां मध्ये भव। नो चेदाभ्यां हतो मृत्युं पथं सङ्क्षेष्यसि। सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः शनैः शनैरपसृत्य स्वजात्या मिलितः। तस्मात् त्वमपि यावदेतौ राजपुत्रौ त्वां कुलालं न जानन्ति। तावद्दूरतरमपसर। नो चेदेतेषां सकाशाद्विडम्बनां प्राप्य मरिष्यसि। कुलालोऽपि तद्वाक्यं श्रुत्वा सत्वरं प्रनष्टः। अतो ऽहं ब्रवीमि।

स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी सत्यं ब्रूते सुमन्दधीः।
स स्वार्थाद्भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः॥ ४६॥

धिग्मूर्खं येन त्वया स्त्रियाऽर्थे एतत् कार्यमनुष्ठातुमारब्धं। न हि स्त्रीणां कथञ्चिद्विश्वासमुपगच्छेत्। उक्तं च।

यदर्थे संकुलं त्यक्तं जीवितार्हं च हारितं।
सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः॥ ४७

कथा॥५॥ मन्थरः आह। कथमेतत्। वानर आह। अस्ति कस्मिंश्चिद् धिष्ठाने को ऽपि ब्राह्मणः। तस्य च प्रियातिप्राणप्रिया। सापि प्रतिदिनं कुटुम्बेन सह कलहं कुर्वाणा न विश्राम्यति। सो ऽपि ब्राह्मणः कलहमसहमानो भार्यावात्सल्यात् स्वकुटुम्बं परित्यज्य ब्राह्मण्या सह विप्रकृष्टं देशान्तरं गतः। अथ महारण्यमध्ये ब्राह्मण्याभिहितः। आर्यपुत्र तृष्णा मां बाधते। तदुदकं क्वाप्यन्वेषय। अथासौ तद्वचनानन्तरं यावदुदकं गृहीत्वा समागच्छति। तावत् तां मृतामपश्यत्। अतिवल्लभतया विषादं कुर्वन् यावद्विलपति। तावदाकाशे वाचं शृणोति। तथा हि यदि ब्राह्मण त्वं स्वकीयजीवितव्यार्हं ददासि। ततस्ते जीवति ब्राह्मणी। तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणेन शुचीभूय तिसृभिर्वाचाभिः स्वजीवितार्हं दत्तं। वाक्सममेव च ब्राह्मणी जीविता सा। अथ तौ जलं पीत्वा वनफलानि भक्षयित्वा गन्तुमारब्धौ। ततः क्रमेण कस्यचिन्नगरस्य प्रवेशे पुष्पवाटिकां प्रविश्य ब्राह्मणो भार्यामभिहितवान्। भद्रे यावदहं भोजनं गृहीत्वा समागच्छा

---

१ शृगालानां २ गच्छ
३ गतसत्त्वः ४ अतिदूर
५ तेनसांगतो ६ बांगडतिप्र०

मि तावदत्र त्वया स्थातव्यं । इत्यभिधाय प्रायासीत् । अथ तस्यां पुष्पवाटिकायां पङ्गुः रयुद्दं खेलत्यम् दिव्यगिरा गीतमुद्घिरयति । तच्च श्रुत्वा कुसुमेषुणा[1] दितया तत्सकाशं गत्वाभिहितं । भद्र यदि मां न कामयसे । तन्मत्सन्ना स्त्रीहत्या तव भविष्यति । पङ्गुरब्रवीत् । किं व्याधिग्रस्तेन मया करिष्यसि । साब्रवीत् । किमनेनोक्तेन । अवश्यं त्वया सह मया संङ्गमः कर्तव्यः । तच्छ्रुत्वा तथा कृतवान् । स्मरतानन्तरं साब्रवीत् । इतः प्रभृति यावज्जीवं मया त्वा भवतेदृक्तः । इति ज्ञात्वा भवानप्यस्माभिः सहागच्छतु । सो ऽब्रवीत् । एवमस्तु । अथ ब्राह्मणो भोजनं गृहीत्वा समागत्य तया सह भोक्तुमारब्धः । साब्रवीत् । एष पंगुर्बुभुक्षितः । तदेतस्यापि किंचिन्नमपि ग्रासं देहीति । तथैवानुष्ठितं ब्राह्मण्याभिहितं । ब्राह्मण सहायहीनस्त्वं यदा ग्रामान्तरं गच्छसि । तदा मम वचनसहायो ऽपि नास्ति । ततः एनं पङ्गुं गृहीत्वा गच्छाव: । सो ब्रवीत् । न शक्नो म्यात्मानमप्यात्मना वोढुं । किं पुनरेनं पङ्गुं । साब्रवीत् पेटायामस्य मेनमहं नेष्यामि । अथ तत् तकवचनव्यामोहितचित्तेन तेन प्रतिपन्नं । तथानुष्ठित एवान्यस्मिन् दिने कूपोपकण्ठे विश्रान्तो ब्राह्मणस्तया पङ्गुपुरुषास्त्रया सम्प्रतार्यकूपान्तः पातितः । सापि पङ्गुं गृहीत्वा कस्मिंश्चिन्नगरे प्रविष्टा । तत्र शुल्कचौर्यरक्षानिमित्तं राजपुरुषैरितस्ततो भ्रमंद्भिस्तन्मस्तकस्था पेटा दृष्टा । बलादाच्छिद्य राजाग्रे नीता । राजा च यावत् तामुत्पाटयति । तावत् तं पङ्गुं ददर्श । ततः सा ब्राह्मणी विलापं कुर्वती राजपुरुषानुपदमेव तं प्रागता । राजा पृष्टा को वृत्तान्तइति । साब्रवीत् । ममैष भर्ता व्याधिबाधितो न्यायादस्मद्देवरुद्वेजितो मया स्नेहव्याकुलितमानसया शिरसि कृत्वा स्वस्य कार्षमानीतः । तच्छ्रुत्वा राजाब्रवीत् । ब्राह्मणि मे त्वं भगिनी । ग्रामद्वयं गृहीत्वा भर्त्रासह भोगान् भुञ्जाना सुखेन तिष्ठ । अ

---

१ अगमत् २ रुद्भटइतिव्र० ३ पीडितया ४ मैथुन ५ माझीमालाचपंचीईत हें तात्पर्य ६ अंगीकृतं ७ जकोत्र

थ स ब्राह्मणो दैववशान् केनापि साधुना कृपापुरःसरितः परिभ्रमंस्तदेव नगरमायातः। त या दुष्ट भार्यया दृष्टो राज्ञे निवेदितः। राजन्नयं मम भर्तुर्वैरी समायात्। राज्ञापि वधं आदिष्टः। सोऽब्रवीत्। देव अनया मम सक्तं किञ्चिद्धृहीत मस्ती। यदि त्वं धर्मवत्सलः। तदर्पय। राजाब्रवीत्। भद्रे यत् त्वयास्य सक्तं किञ्चिद्धृहीतमस्ति तत् स मर्पय। सा आह। देव मया न किञ्चिद्धृहीतं। ब्राह्मण आह। यन्मया त्रिवाचिकं स्वजीवितार्द्धं दत्तं तदेहि। अथ सा राजभयात् तत्रैव त्रिवाचिकमेव जीवितं मया द त्त मिति जल्पन्ती प्राणैर्विमुक्ता। ततः सविस्मयं राजाब्रवीत्। किमेत दिति। ब्रा ह्मणेनापि पूर्ववृत्तान्तः सकलोऽपि तस्मै निवेदितः। अतोऽहं ब्रवीमि।

यदर्थे स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्द्धं च हारितं।
सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः॥४८॥

वानरः पुनरप्याह। साधु चेदमुपाख्यानकं श्रूयते।

न किं दद्यान्न किं कुर्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः।
अनर्घ्या यत्र हृष्यन्ते शिरो ऽपर्णि मुण्डितं॥४९॥

कथा॥६॥ मकर आह। कथमेतत्। वानरः कथयति। अस्ति भरत्यानवद्य पौरुषोऽनेकनरेन्द्रवृन्दमुकुटमणिरुचिजालजटिलो रुतपादपीठः शरच्छशाङ्ककिरण निर्मलयशाः समुद्रपर्यन्तायाः पृथिव्या भर्ता नन्दो नामराजा। तस्य सर्वशास्त्रा धिगतः समस्तनयः सचिवो वररुचिर्नाम। तस्य च प्रणयकलहेन जाया कुपि ता। सा चातीव बहुमानेकप्रकारं परितोष्यमाणापि न प्रसीदति। ब्रवीति च भर्त्ता। भद्रे येन प्रकारेण तुष्यसि तं वद। निश्चितं करोमि। ततः कथञ्चित् तयोक्तं। यदि शिरो मुण्डयित्वा मम पादयोर्निपतसि। तदा प्रसादाभिमुखी भवामि। तथानुष्ठितं प्रसन्नासीत्। अथ नन्दस्य भार्यापि तथैव रुष्टा प्रसाद्यमानापि न तुष्यति। तेनोक्तं। भद्रे त्वया विना मुहूर्तमपि न जीवामि। पादयोः पतित्वा त्वां प्रसादयामि। साब्रवीत्। यदि खेलीनं मुखे प्रक्षिप्याहं त्वयि पृष्ठे समारुह्य त्वां धावयामि। धावितस्तु यद्यभवद्वेषसे। तदा प्रसन्ना भवामि। तद्देवानुष्ठितं। अथ स्नानसमये सभोपविष्टस्य राज्ञो वररुचिरायातः। तं च दृष्ट्वा राज्ञा पृष्टः। भो वररुचे किमर्थं मुण्डितं शिरस्ते। सोऽब्रवीत्।

---

१ समर्पय २ शब्दं कुर्वन्ति ३ किरण ४ पादप्रणामः ५ स्नानः ६ लगामइति प्र०

+पंच;

॥ पञ्चतन्त्रकं ॥

न किं ददान्न किं कुर्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः ।
अनाथा यत्र हेषन्ते शिरः पर्वणि सुस्थितं ॥५०॥

तद्यो दुष्टमकरं समीप नन्दवरूपिनम् स्त्रीवश्यः । ततस्तद्वृत्तान्तेन सया मा भणित यथोपायप्रयासः प्रारब्धः परं सर्वान्दोषेणैव प्रकटीभूतः अथवा साधिदमुच्यते ।

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः ।
बकास्तत्र न बध्यन्ते मौनं सर्वार्थसाधनं ॥५१॥

तथा च । रुरुगुं रक्षमाणो ऽपि दर्शयन् दारुणं वपुः ।
व्याघ्रचर्मभनिच्छन्नो वाक्कृते रासभो हतः ॥५२॥

कथा ॥७॥ मकर आह कथमेतन् जानरः कथयति । अस्ति कस्मिंश्चिद् विष्टाने शुद्धपटे नाम रजकः प्रतिवसति स्म । तस्य च गर्दभ एको ऽस्ति । सो ऽपि यासाभारवेदिनि दुर्बलतां गतः । अथ तेन रजकेनारण्यां परिभ्रमता मृतव्याघ्रो दृष्टः । चिन्तितं च । अहो शोभनमापतितं । अनेन व्याघ्रचर्मणा प्रतिच्छाद्य रासभं रात्रौ यवक्षेत्रेषूत्सृजस्यामि । येन व्याघ्रं मत्वा समीपवर्तिनः क्षेत्रपाला एनं न किंचित्करिष्यन्ति । तथा कृते रासभो यथेच्छया यवभक्षणं करोति । प्रभूते भूयो ऽपि रजकः स्वाश्रयं नयति । एवं गच्छता कालेन स रासभः पीवरतनुर्जातः । कक्षाहून्थनस्थानमपि नीयते । अथान्यस्मिन्नहनि स मदोद्धतो दूराद्रासभीशब्दमशृणोत् । तच्छ्रवणमात्रेणैव स्वयं शब्दयितुमारब्धः । अथ ते क्षेत्रपाला रासभो ऽयं व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्न इति ज्ञात्वा रुरुगुं शरपाषाणप्रहारैस्तं व्यापादितवन्तः । अतो ऽहं ब्रवीमि

रुरुगुं रक्षमाणो ऽपि दर्शयन् दारुणं वपुः ।
व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाक्कृते रासभो हतः ॥५३॥

अथैवं तेन सह वदतो मकरस्य जलचरेणैकेनागत्याभिहितं । भो मकर त्वदीया भार्यानवयौवनोपविष्टा त्वयि चिरयति प्राणपरिभ्रमणादिपीडिता ॥ एवं तद्वचनश्रवणसमनन्तरमेव चलनगाकर्णनेनैव व्याकुलितहृदयः सलिलमेव चकार । अहो किमिदं सम्भ्रान्तं मे मन्दभाग्यस्य । उक्तं च ।

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चं प्रियवादिनी ।

---

१ राजभवनानिर्गतेन २ शोभनरक्षिकाः ३ शब्दं कर्तुं ४ दुःखिता

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथा रण्यं तथा गृहं॥५४॥

तन्मित्र क्षम्यतां मया ते ऽपराधः कृतः। सम्प्रत्यहं तु स्त्रीवियोगादुःखेन म्लेषां करिष्यामि। तच्छ्रुत्वा वानरः प्रहसन् प्रोवाच। भो ज्ञानस्त्वं मया प्रथममेव यत् त्वं स्त्रीवशः स्त्रीजितश्च। साम्प्रतं च म्लेषः सज्ञानः। तन्मूढ आनन्दे ऽपि जाते त्वं विषादं गतः। तारग्भार्यायांमृतायामुत्सवः कर्तुं प्रयुज्यते। उक्तं च यतः।

या भार्या दुश्चारित्रा सततं कलहप्रिया।
भार्यारूपेण सा ज्ञेया विदधे दारुणा जरा॥५५॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नामापि परिवर्जयेत्।
स्त्रीणामिह हि सर्वासां य इच्छेत् सुखमात्मनः॥५६॥
यद्वर्त्तस्तम्भ जिह्वायां यज्जिह्वायां न तद्बिलः।
यद्बिलिस्तम्भ कुर्वन्ति विचित्रचरित्राः स्त्रियः॥५७॥
के नाम न विनश्यन्ति मिथ्याज्ञानान्वितम्बिनी।
रम्यां य उपसर्पन्ति दीप्तां शलभा यथा॥५८॥
अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः॥५९॥
ताडिता अपि दण्डेन शस्त्रैरपि विखण्डिताः।
न वशं योषितो यान्ति न दानेन न संस्तवैः॥६०॥
आस्तां तावत् किमन्येन दौरात्म्येनेह योषितां।
विधुतं स्वोदरेणापि घ्नन्ति पुत्रं स्वकं रुषा॥६१॥
रूक्षायां स्नेहसद्भावं कठोरायां सुमार्दवं।
नीरसायां रसं बालो बालिकायां विकल्पयेत्॥६२॥

मकर आह। भो मित्र अस्त्येतत्। परं किं करोमि। यमेनाधृष्यमं तत् सज्ञानं। एकस्तावद्दुरात्मा। अपरस्त्वद्विधेन मित्रेण सह चिरं विश्लेषः। अथवा भवत्येवं दैवयोगात्। उक्तं च यतः।

यादृशं मम पाणिस्थं तादृशं द्विगुणं तव।

---

१ अग्निप्रवेशं. २ ज्ञानं. ३ चतुरैः ४ अतत्करणे. ५ दीपस्यआभां ६ दुष्टा त्मनः भावः दौरात्म्यं तेन ७ दृढपुत्रशिरोरुहं

नाभूज्जारो न भर्ता च किं निरीक्षसि नग्निके ॥६३॥

कथा ॥८॥ वानर आह। कथमेतत्। मकरो ऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हालिकदंपती प्रतिवसतः स्म। सा च हालिकभार्या पत्युर्बहुभाषणात् सदैवान्यचित्ता न कथञ्चिद्गृहे स्थैर्यमालम्बते। केवलं परपुरुषानन्वेषमाणा परिभ्रमति। अथ केनचित् परवित्तापहारकेण धूर्तेन सा लक्षिता विजने भोक्तुं च। रूपगे मृतभार्यो ऽहं। त्वद्दर्शनेन स्मरपीडितश्च। तदीयतां मे रतिदक्षिणा। ततस्तयाभिहितं। भो रूपग यद्येवं तदस्ति मे पत्युः प्रभूतं धनं। स च वृद्धत्वात् प्रचलितुमप्यसमर्थः। ततस्तद्धनमादायाहमागच्छामि। येन त्वया सहान्यत्र गत्वा यथेच्छया रतिसुखमनुभविष्यामि। सो ऽब्रवीत्। रोचते मह्यमप्येतत्। तत् प्रभूषे ऽत्र स्थाने शीघ्रमेव समागन्तव्यं येनाधुनातरं किञ्चिन्नगरं गत्वा त्वया सह जीवं लोकः सफलीक्रियते। सापि तथेति प्रतिज्ञाय प्रहसितवदना स्वगृहं गत्वा रात्रौ प्रसुप्ते भर्तरि सर्वं वित्तमादाय प्रत्यूषसमये तत्कथितस्थानमुपाद्रवत्। धूर्तो ऽपि तामग्रे विधाय दक्षिणां दिशमाश्रित्य सत्वरगतिः प्रस्थितः। एवं तयोर्व्रजतोर्योजनद्वय मात्रेणायतः कश्चिन्नदी समुपस्थिता। तां दृष्ट्वा धूर्तश्चिन्तयामास। किमहमनया यौवनमात्रवर्तमानया। किञ्च कदाप्यस्याः पृष्ठतः को ऽपि समेष्यति। तन्मे महाननर्थः स्यात्। तत् केवलमस्या वित्तमादाय गच्छामीति निश्चित्य तामुवाच। प्रिये सुदुस्तरेयं महानदी। तदहं द्रव्यमात्रं पारे धृत्वा समागच्छामि। ततस्त्वामेकाकिनीं स्वपृष्ठमारोप्य सुखेनोत्तारयिष्यामि। सा प्राह। रूपग। एवं क्रियतां। इत्युक्त्वाशेषं वित्तं तस्मै समर्पयामास। अथ तेनाभिहितं। भद्रे परिधानाच्छादनवस्त्रमपि समर्पय। येन जलमध्ये निःशङ्कं व्रजसि। तथानुष्ठिते धूर्तो वित्तं वस्त्रयुगलं चादाय यथाचिन्तितविषयं गतः। सापि कण्ठनिवेशितहरत्नयुगला सोद्वेगा नदीपुलिनप्रदेश उपविष्टा यावत्तिष्ठति। तावदेतस्मिन्नन्तरे काचिच्छृगालिका मांसपिण्डगृहीतवदना तत्राजगाम। आगत्य च यावत् पश्यति। तावन्नदीतीरे महान् मत्स्यः सलिलान्निःक्रम्य बहिः स्थितः आस्ते। एतं च दृष्ट्वा सा मांसपिण्डमपि

---

१ हलबृहद् २ मदन ३ मैथुन ४ जङ्घ ५ स्थापितः

त्स्यः पुनः मत्स्यं भक्षयोद्भवत्। अत्रान्तरे आकाशादवतीर्य कोऽपि गृध्रस्तं मां सपिण्डमादाय पुनः खेचुत्पपात। मत्स्योऽपि शृगालिकां दृष्ट्वा नद्यां प्रविवेश। अथ सा शृगालिका व्यर्थश्रमा गृध्रमवलोकयन्ती तया नग्निकया सस्मितमभिहिता।

गृध्रेणापहृतं मांसं मत्स्योऽपि सलिलं गतः।
मत्स्यमांसपरिभ्रष्टे किं निरीक्षसि जम्बुके॥६४॥

तच्छ्रुत्वा शृगालिका तामपि पतिधनजारपरिभ्रष्टां दृष्ट्वा सोपहासमाह।

यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव।
नाभूज्जारो न भर्ता च किं निरीक्षसि नग्निके॥६५॥

एवं तस्याः कथयतः पुनरन्येन जलचरेणागत्य निवेदितं। यद्धोलवटीयं गृहमपरेण महामकरेण गृहीतं। तच्छ्रुत्वासावतिदुःखितमनास्तं गृहाग्निः मारयितुमुपायं चिन्तयन्नुवाच। अहो पश्यतां मे दैवोपहतत्वं। मित्रं त्यमित्रतां यातं। अपरं मे प्रिया मृता। गृहमन्येनच ग्रस्तं। किमप्यपि भविष्यति। अथवा युक्तमिदमुच्यते।

स्युः प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णमच्छेद्यं वहति जाड्यमग्निः।
आपत्सु वैशसि समुद्यतासि मोमे विधो सर्वमिदं मराणा॥६६॥

तत् किं करोमि। किमनेन सह युद्धं करोमि। किं वा साम्नैव सम्बोध्य गृहाग्निः मारयामि। किं वा भेदं दानं वा करोमि। अथवामुमेव वानरमित्रं पृच्छामि। उक्तं च।

यः पृष्ट्वा कुरुते कार्यं प्रशस्यान् स्वहितान् गुरून्।
न तस्य जायते विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि॥६७॥

एवं सम्प्रधार्य भूयोऽपि तमेव जम्बूवृक्षमारूढं कपिमपृच्छत्। भो मित्र पश्य मे मन्दभाग्यतां। यत् सम्प्रति गृहमपि मे बलवत्तरेण मकरेण रुद्धं। तदहं सौ भक्षुमभ्यागतः। कथय किं करोमि। सामादीनां मुपायानां मध्ये कस्याप्यत्र विषयः। स आह। भो कृतघ्न पापचारिन् मया निषिद्धोऽपि किं मूर्खो मामनुसरसि। नाहं तव मूर्खस्योपदेशमपि दास्यामि। तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह। भो मित्र सापराधस्य मे पूर्वस्नेहमनुस्मृत्य हितोपदेशं देहि। वानर आह।

---

१ आपतन् २ आकाशे ३ शालिकायां ४ बहुवर्णमिलिम. भविष्यति ६ कथयामि।

नाहं ते कथयिष्यामि । यद्भार्यावाक्येन भवताहं समुद्रे प्रक्षेप्तुं नीतः । सदेव नयुक्तं । यद्यपि भार्या सर्वलोकादपि वल्लभा भवति । तथापि न विश्वासो भवति । अन्यथाश्च भार्यावाक्येन समुद्रे भक्षिष्यन्ते । तन्मूर्खत्वेन नाशस्तव मया अग्रे न निवेदित आसीत् । यतः

सतां वचनमादिष्टं मदेन न करोति यः ।
स विनाशमवाप्नोति घण्टोष्ट्र इव सत्वरं ॥ ६८ ॥

कथा ॥९॥ मकुर आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् । अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने उदञ्जलको नाम रथकारः प्रतिवसति स्म । स चातीव दारिद्र्योपहतश्चिन्तयन्नवान् । अहो धिगियं दरिद्रतास्महे । यतः सर्वोऽपि जनः स्वकर्मणैव रतिष्ठति । अस्मदीयः पुनर्व्यापारो नात्राधिष्ठाने घटति । यतः सर्वलोकानां चिरन्तना श्चतुर्भूमिका गृहाः सन्ति । मम च नात्र । तत् किं मदीयेन रथकारत्वेन प्रयोजनं । इति चिन्तयित्वा देशान्तरं क्रान्तः । यावत् किञ्चिदूनं गच्छति । तावद्दूराकारवनगहनमध्यंसूर्यास्तमनवेलायां स्वभूयाङ्गीं प्रसववेदनया पीड्यमानामुष्ट्रीमपश्यत् । स च दासेरकयुक्तामुष्ट्रीं गृहीत्वा स्वस्थानाभिमुखः प्रस्थितः । गृहमासाद्य रज्जुं गृहीत्वा तामुष्ट्रिकां बबन्ध । ततश्च तीक्ष्णं परशुमादाय तस्याः कृते पल्लवानयनार्थं पर्वतैकदेशे गतः । तत्र च नूतनानिकोमलानि बहूनि पल्लवानि छित्त्वा शिरसि समारोप्य तस्याग्रे निक्षिप्तवान् । तया च तानि शनैः शनैर्भक्षितानि । पश्चात् पल्लव भक्षणप्रभावादहर्निशं पीवरतनुरुष्ट्री सञ्जाता । सोऽपि दासेरको महानुष्ट्रः सञ्जातः । ततः स नित्यमेव दुग्धं गृहीत्वा कुटुम्बं परिपालयति । अथ रथकारेण वल्लभल्लाद्दासेरकग्रीवायां महती घण्टा प्रतिबद्धा । पश्चाद्बधकारो व्यचिन्तयत् । अहो किमन्यैः दुष्कृतकर्मभिः । न्यायक्रमेणदेयोष्ट्री परिपालनमस्य कुटुम्बस्य भव्यं सञ्जातं । नैतत् विमर्शनेन व्यापारेण । एवं विचिन्त्य गृहमागत्य प्रियामाह । भद्रे तव सम्मत्या समीचीनोऽयं व्यापारः । तन् कुतोऽपि धनिकात् किञ्चिद्धनमादाय मया गुर्जरदेशे गन्तव्यं कौलेयगृहाय । तावत् त्व

---

१ चलति २ वीक्षाचे इतिभः ३ गृहाकार ४ कृतेहेंअन्यय ५ उष्ट्रबालक
+ करभ

यैतौ यत्नेन रक्षणीयौ। यावदहमपरामुष्ट्रीं नीत्वा समागच्छामि। ततश्च गुर्जरग्रामं गत्वोष्ट्रीं गृहीत्वा स्वगृहमागतः। किं बहुना तेन तथा कृतं यथा तस्य मनुष्या उष्ट्राः करभाश्च सम्मिलिताः। ततस्तेन महदुष्ट्रयूथं कृत्वा रक्षापुरुषो धृतः। तस्य वर्षं भक्तिं कृत्वा करभमेकं प्रयच्छति। अन्यदाह निशा दुग्धपानं तस्य कुर्ते। एवं रथकारोऽपि नित्यमेवोष्ट्री करभव्यापारं कुर्वन् सुखेन तिष्ठति। अथ ते दासेरका अधिष्ठानोपवनं आहारार्थं गच्छन्ति। कोमलवल्लीर्यथेच्छया भक्षयित्वा महति सरसि पानीयं पीत्वा सायन्तनसमये मन्दं मन्दं लीलया गृहभागच्छन्ति। स च पूर्वदासेरको महतिरेकात् पृष्ठ आगत्य मिलितः। ततस्तैः कलभैरभिहतं। अहो मन्दमतिरयं दासेरको यथा यूथाद्भ्रष्टः पृष्ठे स्थित्वा पण्डो वादयन्नागच्छति। यदि कस्यापि दुष्टसत्वस्य देशे पतिष्यति। तन्नूनं मृत्युमवाप्स्यति। अथ तेषां तद्वनं गाहमानानां कश्चित् सिंहो घण्टारवमाकर्ण्य समायातः। यावदवलोकयति तावद्दुष्ट्रीदासेरकानां यूथं गच्छति। एकस्तुपुनः पृष्ठे क्रीडां कुर्वन् वल्गुरी श्रवन् यावत्तिष्ठति। तावदन्ये दासेरकाः पानीयं पीत्वा स्वगृहे गताः। सोऽपि वनान्निष्क्रम्य यावद्दिशोऽवलोकयति। तावन्न कञ्चिन्मार्गं पश्यति वेत्ति च। यूथाद्भ्रष्टो मन्दं मन्दं बृहच्छब्दं कुर्वन् यावत् कियद्दूरं गच्छति। तावत् तच्छब्दानुसारी सिंहोऽपि रूपं कृत्वा निःसृतोऽग्रे व्यवस्थितः। तद्यावद्दुष्ट्रः समीपमागतः। तावत् सिंहेन लङ्घयित्वा ग्रीवायां गृहीतो मारितश्च। अतोऽहं ब्रवीमि।

सतां वचनमादिष्टं मदेनः न करोति यः।
स विनाशमवाप्नोति घण्टोष्ट्र इव सत्वरं॥६९॥

अथ तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह। भद्र

प्राहुः सप्तपदं मैत्र्यं जनाः शास्त्रविचक्षणाः।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु॥७०॥
उपदेशप्रदातॄणां नराणां हितमिच्छतां।
परस्मिन्निह लोके च व्यसनं नोपपद्यते॥७१॥

---

१ मदातिशयात् २ प्रतिश्रवणानां ३ जनाः ४ गमनं ५ दुःखं

तत् सर्वथा कृतघ्नस्यापि मे कुरु प्रसादमुपदेशप्रदानेन। उक्तं च।

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥७२॥

तदाकर्ण्य वानरः प्राह। भद्र यद्येवं तर्हि तत्र गत्वा तेन सह युद्धं कुरु। उक्तं च।

हतस्त्वं प्राप्स्यसि स्वर्गं जीवन् गृहमयो यशः।
युध्यमानस्य ते प्राणि गुणभूयमनुत्तमं ॥७३॥
उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत्।
नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥७४॥

कथा ॥१०॥ मकर आह। कथमेतत्। सो ऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चिद् वने महांश्चतुरको नाम शृगालः। तेन कदाचिदरण्ये सद्यःमृतो गजः समासादितः। तस्य समन्तात् परिभ्रमति। परं कठिनं त्वचं भेत्तुं न शक्नोति। अथात्रावसरे इतश्चेतश्च विचरन् कश्चित् सिंहस्तत्रैव प्रदेशेऽ आययौ। अथ समागतं दृष्ट्वा स क्षितितलविन्यस्तमौलिमण्डलः संयोजितकरयुगलः सविनयमुवाच। स्वामिन् वदीयो ऽहं क्रौष्टुकः स्थितस्त्वदर्थे गजमिमं रक्षामि। तदेनं भक्षयतु स्वामी। तं प्रणतं दृष्ट्वा सिंहः प्राह। भो नाह मन्येन हतं सत्वं कदाचिदपि भक्षयामि। उक्तं च।

वने ऽपि सिंहा मृगमांसभुक्ता बुभुक्षिता नैव तृणं चरन्ति।
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीतिमार्गं परिलङ्घयन्ति ॥७५॥

तन् नवैव गजो ऽयं मया प्रसादीकृतः। तच्छ्रुत्वा शृगालः सानन्दमाह। युक्तमिदं स्वामिनो निजभृत्येषु। उक्तं च यतः।

अन्यावस्थो ऽपि महान् स्वामिगुणान्न जहाति तु शुद्धतया।
न श्वेतभावं मुञ्चति शङ्खः शिरसि सुस्थितमुक्तो ऽपि ॥७६॥

अथ सिंहे गते कश्चिद्व्याधः समायययौ। तमपि दृष्ट्वासौ व्यचिन्तयत्। अहो एकस्यावत् दुरात्मा प्रणिपातेनोपगूहितः। तत् कथमिदानीं तेनमपवाहयिष्यामि। नूनं शूरो ऽयं। न खलु भेदं विना साध्यो भविष्यति। उक्तं च यतः।

---

१ क्षितितलविन्यस्तमौलिमंडलेनेति - शिरसा २ अग्नि ३ निराकरिष्यामि.

+ चरति

न यत्र शक्यते कर्तुं साम दानमथापि वा।
भेदस्तत्र प्रयोक्तव्यो यतः स बलकारकः॥७७॥

किञ्च सर्वगुणसम्पन्नो ऽपि भेदेन बध्यत इत्युक्तं च।

अन्तःस्थेन विरूढेन कृतघ्नेनालिचाटुना।
अन्तर्भिन्नेन सम्प्राप्तं मौक्तिकेनापि बन्धनं॥७८॥

एवं सम्प्रधार्य तस्याग्निमुखे भूत्वा गर्वादुन्नतकन्धरः ससम्भ्रममुवाच। मामक कथमत्र त्वान् मृत्युमुखे प्रविष्टः। येनैष गजः सिंहेन व्यापादितः। स च गम्भीरदक्षिणे सिंयुन्य नद्यां स्नानार्थं गतः। तेन च गच्छता मम समादिष्टं। यदि वश्चिद्दिह व्याघ्रः समायाति। तत् त्वया कथमपि समावेदनीयं। येन वनमिदं मया निर्व्याघ्रं कर्तव्यं। यतः पूर्वं व्याघ्रेणैकेन मया व्यापादितो गजः शून्यं भक्षयित्वोच्छिष्टतां नीतः। तद्दिनादारभ्य व्याघ्रान् प्रति प्रकुपितो ऽस्मि। तच्छ्रुत्वा व्याघ्रः सन्त्रस्तमाह। भो भागिनेय देहि मे प्राणदक्षिणां। ततस्त्वया तस्याव चिरायायातस्यापि मदीया कापि वार्तां नावेदया। एवमभिधाय सत्वरं पलायांचक्रे। अथ गते व्याघ्रे तत्र कश्चिद्वृद्धो वानरः समायातः। तमपि दृष्ट्वासौ व्यचिन्तयत्। दृढदंष्ट्रो ऽयं चित्रकः। तदस्य पार्श्वस्थस्य गजस्य यथा चर्मच्छेदं भवति तथा करोमि। एवं निश्चित्य तमप्युवाच। भो भागिनेयस्तव किमतिचिरादृष्टो ऽसि। कथं च दुर्मुखित इव लक्ष्यसे। तदतिथिरसि मे। एषो गजः सिंहेन हतस्तिष्ठति। अहं चास्य तदादिष्टो रक्षपालः। परं त्वयापि यावत् सिंहो न समायाति। तावदस्य गजस्य मांसं भक्षयित्वा तृप्तिं कृत्वा द्रुततरं व्रज। स आह। मामक यद्येवं तन्न कार्यं मे मांसाशनेन। यतो जीवन्मृगे भद्रशतानि पश्यति। उक्तं च।

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रासं ग्रस्तं परिणमेच्च यत्।
हितं च परिणामे यत् तदद्यं भूतिमिच्छता॥७९॥

तत् सर्वथा तदेव भुज्यते यदेव परिणमति। तदहमिनो ऽपयास्यामि। शृगाल आह। भो ऽधीर विश्वस्तो भूत्वा भक्षय त्वं। तस्यागमनं दूरतो ऽपि तवाहं निवेदयिष्यामि। तथानुष्ठिते दीपिना भिन्नो त्वयं विज्ञाय जम्बुकेना

१उन्नतग्रीवः २ कथनीयं ३ भागिनीपुत्र ४ व्याघ्रः ५ करिष्यामि.

भिहितं । भो भगिनीसुत गम्यतां गम्यतां । एष सिंहः समायाति । तच्छ्रुत्वा चित्र कोदूरं पलष्टः । अथ यावदसौ तद्देहदत्तदूरेण किञ्चिन्मांसं भक्षयति । ता वदतिसङ्कुद्धो ऽपरः शृगालः समाययौ । अथ तमात्मतुल्यं जातपरांक मं दृष्ट्वेनं श्लोकमपठत् ।

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।
नीचमल्पधनेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥८०॥

तदभिमुखं कृतप्रयाणः स्वदंष्ट्राभिस्तं विदार्य दिशोभागं कृत्वा स्वयं सुखे न चिरकालं हस्तिमांसं बुभुजे । एवं त्वमपि तं रिपुं स्वजातीयं युद्धेन पराभूय दिशोभागं कुरु । नो चेत् पश्चाद्वृक्षमूलादस्मात् त्वमपि विनाशमवाप्स्यसि । उक्तं च यतः ।

सम्भाव्यं गोषु सम्पन्नं सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
सम्भाव्यं स्त्रीषु चापल्यं सम्भाव्यं ज्ञातितोभयं ॥८१॥

अन्यच्च । सन्धिस्थानि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः ।
एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुध्यते ॥८२॥

कथा ॥११॥ मकर आह । कथमेतत् । वानरो ऽब्रवीत् । अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चित्राङ्गो नाम सारमेयः । तत्र च चिरकालं दुर्भिक्षं पतितं । अन्नाभावात् सारमेयादयो निष्कुलतां[1] गन्तुमारब्धाः । अथ चित्राङ्गः क्षुत्क्षामकण्ठस्त्वङ्मादेशान्तरं गतः । तत्र च कस्मिंश्चित् पुरे कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहिण्याः प्रमादेन प्रतिदिनं गृहं प्रविश्य विविधान्नानि भक्षयन् परां तृप्तिं गच्छति । परं तद्गृहाद्बहिर्निष्क्रान्तो ऽन्यैर्मदोद्धत सारमेयैः सर्वदिक्षु परिवृत्य सर्वाङ्गं दंष्ट्राभिर्विदार्यते । ततस्तेन विचिन्तितं । अहो वरं स्वदेशो यत्र दुर्भिक्षे ऽपि सुखेन स्थीयते । न च को ऽपि युद्धं करोति । तदेव स्वनगरं व्रजामि । इत्यवधार्य स्वस्थानं प्रतिजगाम । अथासौ देशान्तरात् समायातः सर्वैरपि स्वजनैः पृष्टः । भो चित्राङ्ग कथमस्माकं देशान्तरवार्ता । कीदृग्देशः । किंचेष्टितं लोकस्य । क आहारः । कश्च व्यवहारस्तत्रेति । स आह । किं कथ्यते विदेशस्य सदृशं विषयः ।

---

[1] पा. २ निर्गतंकुलंयेषांतेनिष्कुलाः तेषांभावः तत्तां वंशरहितत्वं ।

रूक्षाणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः।
एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुध्यते ॥८३॥

सोऽपि मकरस्तदुपदेशं श्रुत्वा कृतमरणनिश्चयो वानरमनुज्ञाप्य स्वाश्रयं गतः। तत्र च तेन स्वगृहप्रविष्टेनानयिना सह विग्रहं कृत्वा दृढसत्त्वावष्टम्भाच्च तं व्यापाद्य स्वाश्रयं च लब्ध्वा सुखेन चिरकालमतिष्ठत्। साधिदमुच्यते।

अकृत्वा पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया।
जरद्गवोऽपि सक्तं श्नाति दैवादुपगतं तृणं ॥८४॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके
लब्धप्रणाशो नाम चतुर्थं तन्त्रं
समाप्तं

---

१ आज्ञांगृहीत्वा. २ दृढसत्त्वाश्रयणाच्च.

+ अकृत्वा. * जरद्गवः समश्नाति.

अथेदमारभ्यते ऽपरीक्षितकारितं नाम पञ्चमं तन्त्रं। तस्यादिमाद्यः श्लोकः

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितं।
तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेनेह यत् कृतं॥ १॥

तद्यथानुश्रूयते। अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरं। तत्र च मणिभद्रो नाम श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म। तस्य धर्मार्थकाममोक्षकर्मणि कुर्वतो विधिवशाद्धनक्षयः सञ्जातः। ततश्च विभवक्षयादपमानपरम्परया परं विषादमगमत्। अथान्यदा रात्रौ चिन्तितवान्। अहो धिगियं दरिद्रता। उक्तं च यतः।

शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म।
न विराजन्ति हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य॥२॥
मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विक्रमः सुबुद्धिर्वा।
सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः॥३॥
प्रतिदिवसं याति लयं वसंतवाता हतेव शिशिरश्रीः।
बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभारस्य चिन्ताभिः॥४॥
विपुलमतेरपि नश्यति बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य।
घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेंधनचिन्तया सततं॥५॥
गगनमिव नष्टतारं शुष्कमिव सरः श्मशानमिव रौद्रं।
प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनविहीनस्य॥६॥
नविभाव्यन्ते लघवो वित्तविहीनाः पुरोऽपि निवसन्तः।
सततं ज्ञातविनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि॥७॥
सुकुलं कुशलं सुजनं विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि।
आढ्ये कल्पतरावि नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः॥८॥

---

१ धनिकः - २ सत्कुले - ३ दृश्यन्ते - ४ समूहाः।

॥पञ्चतन्त्रकं॥

फलतोह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूताः।
यस्य यदा विभवः स्यात् तस्य तदा दासतां यान्ति॥९॥
वदति गभीरं लोकः कामं गर्जन्तमपि पुतिं प्रयसंतं।
सर्वमलज्जाकरमिह यद्यत् कुर्वन्ति परिपूर्णाः॥१०॥

इत्येवं सम्यग्धार्य भूयोऽपि व्यचिन्तयत्। तदहमनशनं कृत्वा प्रातः प्राणानुत्सृजामि। किमनेन व्यर्थजीवितव्यसनेन। एवं निश्चयं कृत्वा प्रसुप्तः। अथ तस्य स्वप्ने पद्मनिधिः क्षपणकरूपी सन्दर्शनं गत्वा प्रोवाच। भो श्रेष्ठिन् मा खं वैराग्यं गच्छ। अहं पद्मनिधिस्तव पूर्वपुरुषोपार्जितः। तदनेनैव रूपेण प्राप्तस्तव गृहं समागमिष्यामि। तत् त्वया ऽहं शिरसि लगुडप्रहारेण ताडनीयः। येन कनकमयो ऽक्षयो भूयामि। अथ प्रातः प्रबुद्धः स तं स्वप्नं स्मरन्निन्नाचक्रमारूढस्तिष्ठति। अहो सत्यो ऽयं स्वप्नः किं वासत्यो भविष्यति न ज्ञायते। अथवा नूनं मिथ्यानेन भाव्यं। यत्कारणादहमहर्निशं केवलं चिन्तमेव चिन्तयामि। उक्तं च यतः।

व्याधितेन शोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना।
कामार्तेन प्रमत्तेन दृष्टः स्वप्नः फलोज्झितः॥११॥

एतस्मिन्नन्तरे तस्य भार्यायाः कश्चिन्नापितो नखप्रक्षालनार्थं समायातः। तत श्चासौ प्रक्षालनकर्म यावत् समाचरति तावन्निर्दिष्टरूपः क्षपणकः सहसा प्रादुर्भूतः। अथ मणिभद्रस्तं समालोक्य प्रहृष्टमना आसन्नकाष्ठदण्डेन शिरसि तं ताडयत्। सो ऽपि सुवर्णमयोभूत्वा तत्क्षणादेव भूमौ निपपात। अथ स वणिक् तं गृहमध्ये संस्थाप्य यावद्विलोकयति तावद्दृष्टो नापितः। स चिन्तयन्निचिन्तवान्। अहो कदाचिदेष दुरात्मा दृष्टो भविष्यति। तद्गा विनष्टो ऽहं। इति विचिन्त्य तं नापितं सन्तोष्य प्रोवाच। यदेतद्भवता वस्त्राणि च मया दत्तानि गृहाण। पुनर्मद्गृहे न कस्यचिदाख्येयो ऽयं मत्प्रहृत्तान्तः। नापितो ऽपि तद्वचनमङ्गीकृत्य स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत्। नूनं सर्वे ऽप्येते नग्नकाः शिरसि काष्ठदण्डहताः काञ्चनमया भवन्ति। तदहमपि प्रातः प्रभूतानामल्पं लगुडैर्हनिष्यामि। येन मे प्रभूतं हाटकं भवति। इत्येवं तस्यचिन्तयत स्तद्दिनं निशा च कथमपि व्यतिचक्राम। अथ प्रभाते समुत्थाय क्षपणकविहारं गत्वोत्तरासङ्गं विधाय

१धनपूर्णाः-२पद्मनामानिधिः-३संस्थाप्य-४जिनस्थानं।

+अथवा ननूनंमिथ्यानेनभाव्यं।

जिनस्य प्रदक्षिणात्रयं दत्वा जानुभ्यामवनीं गत्वा वल्कद्वारविन्यस्तोत्तरीयाञ्चलः कृताञ्जलिस्त्वारस्वरेणेमं श्लोकमपठत्।

तेजयन्ति जिना येषां केवलज्ञानशालिनां।
मनो भवाम्बुधेर्जीवे मानसेनोपराजितं॥१२॥
सा जिह्वा याजिनं स्तौति तच्चित्तं यत् तदर्पितं।
तावेव केवलौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजकरौ करौ॥१३॥

इत्येवमन्यदपि बहुधा संस्तुत्य प्रधानक्षपणकमासाद्य क्षितितलनिहितजानुचरणो नमोऽस्तु वन्द इत्युक्त्वा लब्धधर्मेच्छाशीर्वादः सरवमालिकानुग्रहलब्धव्रतादेशः उत्तरीयनिबद्धग्रन्थिः समश्रयमिदमाह। भगवन्नद्य विहरणक्रिया त्वया समस्तमुनिसहितेनास्मद्गृहे कर्तव्येति स आह। भो श्रावक धर्मेच्छोऽपि किमेवं वदसि। किं वयं ब्राह्मणायदामन्त्रणं करोषि। यतो वयं सदैव सत्कालपरिचर्यया भ्रमन्तो भक्तिभाजं श्रावकमवलोक्य तस्य गृहे गच्छामः। इच्छादयश्चार्थिताः प्राणधारणमात्रामशनक्रियां कुर्मः। तद्गम्यतां न भूयोऽप्येवं वाच्यं। तच्छ्रुत्वा नापितः प्राह। भगवन् वेद्मि। अहमेतत् करिष्यामि। परं भवतां प्रभूताः श्रावका अर्हणां कुर्वन्ति। अस्माभिस्तु पुनः पुत्रकच्छादनयोग्यानि पटिकर्पटादीनि बहुमूल्यानि प्रगुणीकृतानि सन्ति पुत्रकानां च लेखनाय लेखकानां वित्तं प्रदत्तमास्ते। तत् सर्वथा कालोचितमेव कर्तव्यमिति। एवमुक्त्वा स्वगृहं प्रतिप्रस्थितः। गृहे गत्वा खदिरमयं लगुडं सज्जीकृत्य कपाटकोणकदेशे संस्थाप्य सार्द्धप्रहरैकमये भूयोऽपि विहारद्वारमाश्रित्य स्थितः। ततश्च सर्वान् क्रमेण निष्क्रममाणान् गुरुप्रार्थनया स्वगृहमनयत्। ते ऽपि सर्वे कर्पटक्लिन्नलोभेन भक्तियुक्तानपि परिचितश्रावकान् परित्यज्य प्रहृष्टास्तस्य पृष्ठतो जग्मुः। अथवा साधिदंमुच्यते।

एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः।
सोऽपि संवाह्यते लोके तृष्णाया पश्य कौतुकं॥१४॥
जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः।
चक्षुःश्रोत्रेच जीर्येते तृष्णैका तरुणायते॥१५॥

ततो नापितोऽपि गृहमध्ये तान् प्रवेश्य द्वारं निभृतं विधाय लगुडप्रहारैः शिरसि तानताडयत्। ते ऽपि ताड्यमाना एके पञ्चत्वमुपागताः अन्ये भि-

---

१ मनोभव- २ कटुकेंङ्गितप्र०- ३ सज्जीकृतानि ४ भ्रमन्ति।

न्मस्तकाः कूत्कर्तुमारेभिरे। अत्रान्तरे तदाक्रन्दशब्दमाकर्ण्य पुरकोट्टपालपुरुषाः समागताः। तैरभिहितं। भो किमेष नगरमध्ये महान् कोलाहलः। तद्गम्यतां गम्यतामिति वदन्तः ते सर्वे तद्गृहं यावद्गाढ्वला पश्यन्ति। तावत् क्षपणका रुधिरप्लावितशरीरा नापितगृहात् पलायमाना दृष्टाः पृष्टाश्च। भो किमेतत्। ते प्रोचुर्यथावस्थितं नापितवृत्तान्तं। तैरपि नापितो दृढबन्धनबद्धो हतशेषक्षपणकैः सह धर्माधिष्ठानं नीतः। कारुणिकैः पृष्टश्च। भो किमेतद्भवता कुकृत्यमनुष्ठितं। सोऽब्रवीत्। भोः किं करोमि। मया श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एवंविधो व्यतिकरः। एतदभिधाय तेषां मणिभद्रवृत्तान्तं यथादृष्टमकथयत्। तैश्च मणिभद्राकारणाय कश्चित्प्रेषितः। तेन च गत्वा मणिभद्रः समानीतस्तैः स पृष्टः। भो श्रेष्ठिन् किं त्वया कश्चित् क्षपणकः स्नापादितः। ततस्तेनापि सर्वः क्षपणकवृत्तान्तः कथितः। अथ तैरभिहितं। अहो शूलायामारोप्यतामसौ कुपरीक्षितकारी दुरात्मा नापितः। तथानुष्ठिते तैरभिहितं।

अपरीक्ष्य न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितं।
पश्चाद्भवति सन्तापो ब्राह्मण्या नकुलाद्यथा॥१६॥

कथा २ मणिभद्रः प्राह। कथमेतत्। ते प्रोचुः। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः। तस्य भार्या प्रसूता पुत्रमेकं नकुलं च सुषुवे। अथ सा सुतवत्सला सुतवन्नकुलमपि स्तन्यदानाभ्यङ्गमर्दनादिभिः पुपोष। परमेषदुष्टजातित्वात् कदाचिदस्य दारकस्य विरुद्धमाचरिष्यतीति नकुलस्य न विश्वसिति। अथवा साधिदमुच्यते।

कुपुत्रोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः।
दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः॥१७॥
एवं च भाषते लोकश्चन्दनं किल शीतलं।
पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते॥१८॥
सौहृदस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च।
लोकाः प्रायो न कस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनं॥१९॥

अथ सा कदाचित् पुत्रं शय्यायां सुस्थितं विधाय जलकुम्भमादाय पतिमु-

---

१ आरुरुक्षवः- २ रोदनं- ३ राजसभां- ४ न्यायाधीशैः- ५ मणिभद्राह्वानाय- ६ स्तनसंबंधि- दुग्धं- ७ अधिको भवति।

वाच। भो उपाध्याय जलार्थं तडागे यास्यामि। पुत्रो ऽयं भवता नकुलाद् रक्षणीयः। अथ गतायां तस्यां ब्राह्मणो ऽपि गृहं शून्यीकृत्य स्वयमपि क्वचिद्भिक्षार्थं निर्ययौ। अत्रान्तरे कृष्णसर्पो बिलान्निष्क्रम्य दैववशात् तस्य बालकस्य पर्यङ्कान्तिकमागमत्। अथ नकुलस्तं स्वभाववैरिणं गत्वा सम्भ्रान्तवधशङ्कयान्नाले सन्निपत्य दुष्टसर्पेण सह संङ्गामं विधाय तं खण्डशः कृत्वा दूरतश्चिक्षेप। ततो निजशौर्यप्रमुदितो रुधिराप्लुतमुखः स्वव्यापारप्रकाशनाय मातुः सम्मुखमाजगाम। माता ऽपि रुधिरक्लिन्नमुखं सकंरब्धं तमागच्छन्तमवलोक्य नूनं भक्षितो ऽनेन दुरात्मना मम दारक इति शङ्कितचित्ता कोपाद्विमृश्य तत्स्योपरि जलपूर्णकुम्भं चिक्षेप। कुम्भपातमात्रगतजीवितं तं नकुलं तत्रैवावगणय्य यावत् स्वगृहमध्यं प्रविशति। तावद्बालकस्तथैव सुप्तस्तिष्ठति। तत्पर्यङ्कान्तिके च महान्तं कृष्णसर्पं खण्डशः कृतं ददर्श। अथसोपकारकपुत्रस्यानालोचितकृतवधशोकेन दुःखितहृदयात्मा शिरोवक्षःस्थलादि ताडनमकरोत्। एतस्मिन्नवसरे ब्राह्मणो ऽपि कुतश्चिद्गृहीतनिर्वापःपरिभ्रम्य यावत्समागतः पश्यति। तावत् पुत्रशोकाभिभूता ब्राह्मणी विलपति। भो भो लोभात्मन् लोभाभिभूत न भवता यन्नकृतं ममापि वचनं तदनुभूय साम्प्रतं निजदुःकृतवृक्षस्य दुष्टमृत्यु दुःखफलं। अथवा भवत्येवैतदतिलोभान्धानां। उक्तं च यतः।

अतिलोभो न कर्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत्।
अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके॥२०॥

कथा ३ ब्राह्मण आह। कथमेतत्। ब्राह्मणी कथयति। इह कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं दृढसौहृदाः प्रतिवसन्तिस्म। ते चातिशयदारिद्रोपहता मन्त्रयांचक्रिरे। अहो धिगयं दरिद्रभावः। उक्तं च।

वरं वनं व्याघ्रगजैः सम्मन्वितं जनेन हीनं बहुकण्टकावृतं।
तृणानि शय्या परिधानवल्कलं न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितं॥
स्वामी हृष्टि सुसेवितो ऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवाः।
द्योतन्ते नगुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवन्त्यापदः।
भार्या नोत्तमवंशजापि भजते नो यान्ति मित्राणिच।
न्यायारोपितविक्रमानपि नरान् येषां नहि स्वादुनं॥२१॥

---

१ बहुलाः भवन्ति।

शूरः सरूपः सुभगश्च वाग्मी शास्त्राणि सर्वाणि विदां करोतु।
अर्थं विना नैव कलाकलापं प्राप्नोति मर्त्यो ऽत्र मनुष्यलोके॥२३॥

तदूरं मरणं न च निर्धनत्वं। उक्तं च।

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्वह सखे दारिद्र्यभारं मम।
श्रान्तस्तावदहं चिरान्मरणजं सेवे त्वदीयं सुखं।
इत्युक्तो धनवर्जितेन सहसा गत्वा श्मशाने शवो।
दारिद्र्यान्मरणं परं सुखमिति ज्ञात्वैव तूष्णीं स्थितः॥२४॥

तत् सर्वथार्थार्जने यतितव्यं। इति सम्प्रधार्य देशान्तरगमनं च निश्चित्य गृहं सुहृज्जनं च परित्यज्य चत्वारोऽपि प्रस्थिताः। अथवा साधिदमुच्यते।

सत्यं परित्यजति मुञ्चति बन्धुवर्गं।
शीघ्रं विहाय जननीमपि जन्मभूमिं।
सन्त्यज्य गच्छति विदेशमनिष्टलोके।
वित्ताकुलीकृतमतिः पुरुषः किमन्यः॥२५॥

एवं च क्रमेणावन्तिविषयं प्रापुः। तत्र च सिप्राजले स्नात्वा श्री महाकालदेवं च प्रणम्य यावदग्रतो गच्छन्ति। तावद्भैरवानन्दो नाम योगीन्द्रः सम्मुखो बभूव। तं च ब्राह्मणोचितविधिना संभाष्य ते सर्वे तेनैव सह तस्य मठं जग्मुः। अथ ते योगिना पृष्टाः। कुतो भवन्तः समायाताः। क्व यास्यथ। किं भोजनं। ततस्तैरपि हितं। वयं सिद्धयात्रिकाः। तत्र यास्यामो यत्र धनतृप्तिर्मृत्युर्वा भविष्यतीति। एष निश्चयः। उक्तं च।

पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति।
दैवमचिन्त्यं बलवद्बलवान्न तु पुरुषकारोऽपि॥२६॥
अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण।
दैवमपि यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः॥२७॥
लुप्तास्याङ्गमदत्वा सकलमेव सखायमेह लक्ष्यन्ते।
मधुमिन्मथनायस्तेराश्लिष्यति बहुभिरलक्ष्मीं॥२८॥

---

१ बलवान्-२ जानातु-३ धारय-४ मेतदतिम-५ अवन्तिदेशं-६ नदी-७ पुरुषप्रयत्नः-८ अदृष्टनामा-९ विष्णुः।

+ सिद्धयात्रिकाः।

दुरधिगमः परभागो यावत् पुरुषेण साहसं न कृतं।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि॥२९॥

तत् क्रियतामस्माकं कश्चिदर्थार्जनोपायो विवर प्रवेशश्मशानसेवन शाकिनीसाधनमहामांसविक्रयसाधकवर्तिप्रभृतीनामेकतम इति। तं चात्यद्भुतसिद्धिः श्रूयसे। वयं चातिसाहसिकाः। उक्तं च।

महान्त्र एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः।
ऋते समुद्रादन्यः को बिभर्तिवडवानलं॥३०॥

भैरवानन्देः[1] अपि तेषां शिष्याणां योग्यतां विज्ञाय सिद्धवर्तिचतुष्टयं कृत्वा प्रलोकमर्पयामास। आह च। गम्यतां हिमाचलोत्तरदिग्विभागे यत्र यस्य वर्तिः पतिष्यति। तत्र तेनासंदिग्धं निधिरवाप्यः। तथानुष्ठिते तेषां गच्छतामेकतम स्याग्रे सरस्य हस्तान्मूर्तिः क्षितौ निपपात। अथासौ यावत् तं प्रदेशं खनति। तावत् ताम्रमयी भूमिः। ततस्तेनाभिहितं। अहो गृह्यतां यथेच्छं ताम्रमिदं। अथान्ये प्राहुः। भो मूढ किमनेन। यत् प्रभूतमपि दारिद्र्यं न नाशयति। तदुत्तिष्ठ। अग्रतो गच्छामः। सोऽब्रवीत्। यान्तु भवन्तः। नाहमग्रतः समेष्यामि। एवमभिधाय ताम्रं यथेच्छया गृहीत्वा पृथगो निष्क्रान्तः। शेषास्त्रयोऽप्यग्रतः प्रस्थिताः। अथ किञ्चिन्नाग्रं गतस्याग्रेसरस्य वर्तिर्निपपात। सोऽपि यावत् खनति। तावद्रूप्यमयी भूमिः। ततः प्रहर्षितः प्राह। भो गृह्यतां यथेच्छं रूप्यं। नाग्रे गन्तव्यमिति। तावूचतुः भो मूर्ख पृष्ठतस्ताम्रमयी भूमिः। अत्र रूप्यमयी भूमिः। तन्नूनमग्रतः सुवर्णमयी भविष्यति। तदनेन प्रभूतेनापि दारिद्र्यनाशो न भविष्यति। तदावाग्रे यास्यावः। ततः स प्राह। यातां भवन्तौ। नाहमागमिष्यामि। एवमभिधाय स्वशक्त्या रूप्यं गृहीत्वा गृहं प्रति निष्क्रान्तः। अथ तयोरपि गच्छतोरेकस्य वर्तिर्निपपात। सोऽपि यावत् खनति तावत् सुवर्णमयी भूमिः। तां दृष्ट्वा प्रहृष्टो द्वितीयमाह। भो गृह्यतां सुवर्णं यथेच्छं। नातः परं किञ्चिदुत्तममस्ति। सोऽब्रवीत्। मूढ किं न वेत्सि। प्राक् ताम्रं ततो रूप्यं तथा सुवर्णं प्राप्तं। तन्नूनमतः परं रत्नानि भविष्यंति यैषामेकतमेनापि दारिद्र्यनाशो भविष्यति। तदुत्तिष्ठ। अग्रतो गच्छावः। किमनेन प्रभूतेनापि भारभू-

---

१ गुणोत्कर्षः - २ राशिः - ३ मेघसमूहान् - ४ देवताविशेषः - ५ वडवाग्निमू - ६ वानलमिति पाठः - ७ परान् तः - ८ अग्रेगच्छतः।

तेन। सो ऽब्रवीत्। गच्छतु भवान्। अहमत्रैव स्थितस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि। तथानुष्ठिते सो ऽपि गच्छन्नेकाकी ग्रीष्मार्ककिरणसन्तप्तगात्रः पिपासाकुलितचित्तः सिङ्घभूमिमार्गच्युत इतश्चेतश्च बभ्राम। अथ सञ्चरमन् स्थलोपरि मस्तकोपरिभ्रमच्चक्रं रुधिरक्लिन्नकलेवरं पुरुषमेकमपश्यत्। ततो द्रुततरं गत्वा तमवोचत्। भो को भवान् किमेवं शिरसि भ्रमता चक्रेण तिष्ठसि। तत् कथय मे यदि कुत्रचित् पानीयमस्ति। यतस्तृष्णार्तो ऽस्मीति। एवं तस्य वदतश्चक्रं तत्क्षणादेव तन्मस्तकाद्ब्राह्मणशिरसि समारुरोह। सो ऽब्रवीत्। भद्र किमेतत्। स आह। ममाप्रीत्यमेवेतद्धिरस्यारूढं। स आह। त्वं कथय कदेतद्वत्स्यति। महती मे वेदना वर्तते। स आह। यदा त्वमिव कश्चिद्धृतसिङ्घवर्तिहस्त एवमागत्य स्वामाला पयिष्यति। तदा तस्य मस्तके समारोक्ष्यति। सो ऽब्रवीत्। कियान् कालस्त्वयैवं स्थितस्य सञ्जातः। सो ऽब्रवीत्। साम्प्रतं को राजा धरणीतले। चक्रधर आह। वीणा वत्सराजः। पुरुष आह। सखे राजा यदा सीत् तदाहं दारिद्र्योपहतो ऽमुं सिङ्घवर्तिमादाय त्वमिव समायातः। ततो ऽन्यान्यः पुमान् धृतचक्रमस्तको दृष्टः पृष्टश्च। ततस्तवैव पृच्छतः एव ममापि शिरसि तन्मस्तकाच्चक्रमारुरोह। हन्त कालसङ्ख्यां न वेद्मि। चक्रधरः आह। भद्र कथं नाम तवैवं स्थितस्य भोजनजलमपि निष्पन्नासीत्। पुरुष आह। भद्र धनदेन निधानं हरणभयात् सिङ्घानामदृश्यं प्रदर्शितं येन कश्चिदपि नात्रागच्छति। अथ कथमपि यदि कश्चिदायाति स क्षुत्पिपासा निद्रारहितो जरामरणवर्जितः केवलमित्थमेव वेदनामनुभवति। तदिदानीमाज्ञापय मां स्वगृहाय। मोचितो ऽहं भवता चिरादस्मादनर्थात्। तत्तु साम्प्रतं स्वस्थानं यास्यामि। इत्युक्त्वागतः। तस्मिन्नुद्याने कथं मे सहचरश्चिरयतीति तदन्वेषणतत्परस्तत्पदपंक्तयनुसरणेन सुवर्णसिंहः प्रस्थितः। यावत् किञ्चिन्मार्गान्तरमागच्छति। तावत् स रुधिरप्लावितशरीरं तीक्ष्णचक्रेण मस्तके परिभ्रमता वेदनार्त्तं स्वसहचरं ददर्श। ततश्च समीपवर्तिना मूल्यं भवाप्यं पृष्टः। भद्र किमेतत्। सो ऽब्रवीत्। विधिनियोगः। सुवर्णसिंह आह। तत् कथय किं

१आर्तशरीरं २ कुबेरेण ३विलम्बयसि-४दैवयोजना।

तत्। सोऽपि तेनेष्टः सर्वंचक्रवृत्तान्तमकथयत्। तच्छ्रुत्वासौ तं विगर्हयाणः प्राह। भोनिषिद्धस्त्वं मयानेकशो न शृणोषि मे वाक्यं। तत् किंक्रियते। अवि लोभोनकर्तव्य इति। विद्यावान् कुलीनोऽपि बुद्धिरहितः। अथवा साधिदमुच्यते।

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्यातो बुद्धिरुत्तमा।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः॥३१॥

कथा ॥४॥ चक्रधरः पृच्छति। कथमेतत्। स्वर्णसिद्धः कथयति। कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परं मैत्रीभावमुपागता निवसन्ति स्म। तेषां त्रयः सर्वशास्त्रपारगाः परं बुद्धिरहिताः। एकस्तु शास्त्रपराङ्मुखः केवलं बुद्धिमान्। अथ कदाचित् नैर्मिलिता मन्त्रितं। को गुणो विद्यायां यदि देशान्तरं गत्वा भूपतीन् परितोष्यार्थोपार्जना न क्रियते। तत् सर्वथा सर्वे देशान्तरं गच्छाम इति। तथानुष्ठिते किञ्चिन्मार्गं गत्वा तेषां ज्येष्ठ नरः प्राह। अहो अस्माकमेकेश्चतुर्थो मूढः केवलं बुद्धिमान्। न च विद्यां विना राज्ञां प्रतिग्रहः केवलबुद्ध्या लभ्यते। तदस्यो स्योपार्जनाविधानं न दास्यामः। तदेष निवृत्य स्वगृहं गच्छतु अथ द्वितीयेनाभिहितं। अहो सुबुद्धे विद्याहीनस्त्वं। नह्यच्छ गृहं। ततस्तृतीयेनाभिहितं। अहो नयुज्यते कर्तुमेवं। यतो वयं बाल्यात् प्रभृत्येकत्र क्रीडिताः। तदागच्छतु। महानुभावोऽस्मदुपार्जितस्य वित्तस्य संविभागी भवतु। तथानुष्ठिते तैर्गहनमधिकमटद्भिः मृतसिंहोस्थीनि दृष्टानि। ततश्चैकेनाभिहितं। अहो पूर्वाधीतविद्यायाः प्रत्ययः क्रियते। किञ्चिदेतन्मृतसत्त्वं निष्ठति। तत् सदस्यस्मद्विद्याप्रभावेन प्रत्यज्जीवयामः। ततश्चैकेनाभिहितं। अहं यस्थिसञ्चयं कर्तुं जानामि। द्वितीयेनाभिहितं। चर्मांसरुधिरं प्रयच्छामि। तृतीयेनाभिहितं। अहं सञ्जीवनं करोमि। तत एकेनास्थिसञ्चयः कृतः। द्वितीयेन चर्मांसरुधिरैः संयोजितः। तृतीयो यावज्जीवितव्यं योजयितुं लग्नः। तावत् स बुद्धिमता निधिरुक्तश्च। एष सिंहः। यद्येनं स जीवनं करिष्यसि। तत् सर्वानप्यस्मान् व्यापादयिष्यतीति। ततस्तेनाभिहितं। धिग्मूर्ख नाहं विद्यां विफलतां नेष्यामि। तत्तेनाभिहितं

---

१ संपादनं २ हरेत ३ पूर्वाधीतविद्यानस्याः

।नहि क्षणं पंतीक्षस्व यावदहमेनं समीपतरुमारोहामि । तेनानुष्ठिते यजन्-जीवः क्रैतः।तावत् त्रयोऽपि ते तेनोत्थाय व्यापादिताः। स च बुद्धिमान् सिंहे स्नानांतरे गते इक्षादवतीर्य गृहं गतः अतोऽहं ब्रवीमि।

यत्र बुद्धिर्न सा विद्या विद्यातो बुद्धिरुत्तमा .
।बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथाते सिंहकारकाः॥३२॥

अतःपरं उक्तं च।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः।
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः॥३३॥

कथा ५ चक्रधरः पृच्छति। कथमेतत्। सोऽब्रवीत् अथ कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वमापन्ना वसंति स्म। बालभावे तेषां मतिरजायत। ते देशांन्तरं गत्वा विद्याम उपार्जनं क्रियते। अथान्यस्मिन् दिने ब्राह्मणाः परस्परं निश्चयं कृत्वा विद्याया उपार्जनार्थं कान्यकुब्जेगताः। तत्र च विद्यामठे गत्वा पठन्ति। एवं द्वादशाब्दानि स्थित्वा यावदेकचित्तवया सर्वे विद्याकुशलाः सञ्जाताः तनश्चतुर्भिस्तैर्मीलित्वोक्तं। वयं सर्वे विद्याभरिता जाताः। तदुपाध्यायं पृच्छ्यापृच्छ्य स्वदेशे गच्छामः। तथैवं निश्चयमित्वोक्त्वा ब्राह्मणा उपाध्यायं पृच्छ्यापृच्छ्यानुज्ञां लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रचलिताः। यावत् किञ्चिन्मार्गं यान्ति। तावद्दो पन्थानो समायातौ। ततउपविष्टाः सर्वे। तत्रैकः प्रोवाच केनमार्गेण गच्छामः। अथ ते पण्डिताः यावन्महाजनमेलापश्चिकेन सह यान्ति तावद्रासभः कश्चित् तत्र श्मशाने निष्ठति। तेश्रोक्तं। एतत्। किं। तावद्वितीयः पुस्तकमुद्धारयित्वोवाच। यस्तिष्ठेति स बांधवः। तदहोऽयं मम द्वितीयो बान्धवः। तदहो कश्चित् तस्यग्रीवायां लगति। कोऽपि पादौप्रक्षालयति। अथ यावद्दृशा मवलोकनं ते पण्डिताः कुर्वन्ति तावत् कश्चिद् द्वौ दृष्टः। तैरुक्तं। एतत् किं। तावत् तृतीयेन पुस्तकमुद्धारयित्वोक्तं। धर्मस्य त्वरिता गतिः। एष धर्मस्तावत्। चतुर्थेनोक्तं। इदं धर्मेण यो जयेत्। अथ तेषां रासभ इष्टग्रीवायां बद्धः। तत् केनचिद्रजकस्या ये कथितं। यावद्रजकसेवां पण्डितमूर्खाणां सहार करणाय गच्छाया

---

१ मनीस्यांकुर- २ देशे- ३ पर्णाणि-

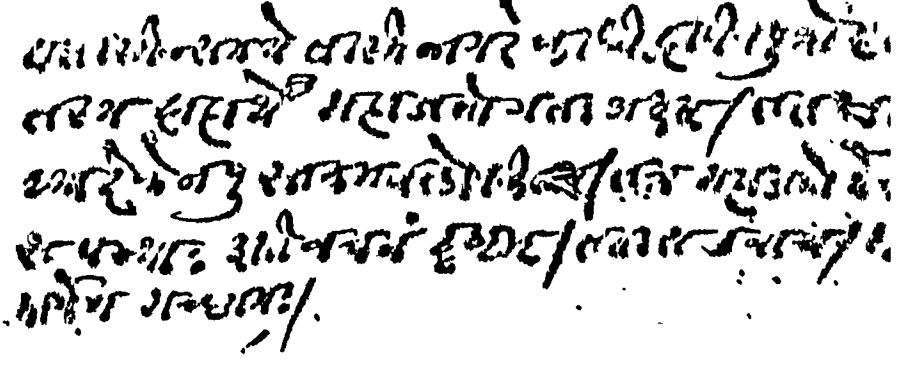

तैः । यावत् तेऽपनष्टाः । अथ यावदन्ये किञ्चित् स्तोकं मार्गं यान्ति तावत् किञ्चिन्नद्यासादिता । तस्यां अन्तर्मध्ये पलाशपत्रमायातं दृष्ट्वा पण्डितेनैकेनोक्तं । यदागच्छति पत्त्रं । तत् पत्त्रमस्मान् तारयिष्यति । एतत् कथयित्वा तत्पत्त्रस्योपरि पतितो यावन्नद्या नीयते । तावत् तं नीयमानमवलोक्यान्येन पण्डितेन केशाग्रे गृहीत्वोक्तं ।

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥३४॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदे विहितः । तथा तेऽपि पश्चाद्गत्वा कञ्चिद्ग्रामं आसादितवन्तः । ते ऽपि ग्रामिणैर्निमन्त्रिताः । पृथक् पृथग्गृहेषु नीताः । तत एकस्य सूत्रिका एतत्खण्डसंयुक्ता भोजने दत्ता । ततो विचिन्त्य शास्त्रं दृष्ट्वा पण्डितेनोक्तं यद्दीर्घसूत्रो विनश्यति । एवमुक्त्वा भोजनं परित्यज्य गतः । ततो द्वितीयस्य मण्डका दत्ता । तेनाप्युक्तं । यदतिविस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषं । स च भोजनं त्यक्त्वागतः । अन्यस्यं घौतिक भोजनं दत्तं । तत्रापि पण्डितेनोक्तं । छिद्रेष्वनर्था बहुली भवन्ति । एवं ते त्रयोऽपि पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठा लोकैर्हस्यमानास्ततः स्थानात् स्वदेशं गताः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥३५॥

तच्छ्रुत्वा चक्रधर आह । अहो अकारणमेतत् । यतो दैवहता बहुबुद्धयो विनश्यन्ति स्वल्पधियोऽपि विधिरक्षिता अभिनन्दन्ति । उक्तं च ।

शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः ।
एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले ॥३६॥

कथा ६ सुवर्णसिद्ध आह । कथमेतत् । चक्रधरः कथयति । कस्मिंश्चिज्जलाशये शतबुद्धिसहस्रबुद्धिनामानौ द्वौ मत्स्यौ प्रतिवसतः स्म । तयोरेकबुद्धिर्नाम मण्डूकी मित्रतामाजगाम । एवंते त्रयोऽपि जलतीरेक्रियंतं कालं सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभूय पुनर्जलं प्रविशन्ति । अथ तेषां क

---

१ गुप्ताः-२ अल्पं-३ शेषयोर्नास्ति-४ मांडेइतिप्रसिद्धं-५ घौतिक०-६ हृदे-

दाक्षिण्योद्यीगतांगां जालहस्ता धीवरैः मधूतैर्मत्स्यैर्व्योपादितैर्मत्स्यके धृतैरस्त[1]
[illegible]न्नायां सभायातानः। तं च जलाशयं दृष्ट्वा ते मिथः मोचुः। अहो बहुम
त्स्यो ऽयं ह्रदो दृश्यते स्वल्पसलिलश्च। तत् प्रभाते ऽत्रागमिष्यामः। इत्युक्त्वा
स्वगृहं गताः। तैः च तद्वचः पातसदृशं वचः श्रुत्वा परस्परं मन्त्रयां च
क्रुः। तत्र मण्डूको ऽवोचत्। भो भद्रो शतबुद्धिसहस्रबुद्धी किमत्र कर्तुं यु
ज्यते। पलायनमवष्टम्भो वा। तच्छ्रुत्वा सहस्रबुद्धिर्विहस्योवाच। भो भिन्न
मा भैषीर्वचनश्रवणमात्रेणापि। आगमनमपि तेषां न सम्भाव्यते। भविष्य
ति वा। तदा स्वबुद्धिप्रभावेन त्वामात्मानं च रक्षिष्यामि। यतो ऽहमनेकज
लगतीर्जानामि। तच्छ्रुता शतबुद्धिराह। भो. युक्तमुक्तं सहस्रबुद्धिना। अ
थवा साधिदमुच्यते।

नैषा[2]स्ति गतिर्वायो रश्मीनां च विवस्वतेः।
तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा॥३७॥

तथा च। बुद्धेर्बुद्धिमतां लोके नास्त्यगम्यं क्वचिद्यतः।
बुद्ध्या यतो हता नन्दा श्वाणक्येनासिपाणिना॥३८॥

तदहं चनश्रवणमात्राज्जन्मस्थानं पितृपर्यायागतं त्यक्तुं नशक्यते तन्मंक्ष
विदपि गन्तव्यं। अहं त्वां स्वबुद्धिप्रभावेन रक्षिष्यामि। मंण्डूक आह।
भद्रो मम तावदेकैव बुद्धिः पलायनविषया। तदहमन्यं कञ्चिज्जलाशयं
भजार्यो ऽयैव यास्यामि। एवमुक्त्वा मण्डूकोरात्रिमासाद्यान्यं जलाशयं
गतः। अथान्येद्युस्तैर्यमकिंङ्करैर्मत्स्यबन्धिभिः प्रभातआगत्य जालेराच्छादितो
ह्रदः सर्वे ऽपि मत्स्यकूर्मभण्डूककर्कटादयोजलचरा जाले निबद्धा गृहीताः।
तौ च शतबुद्धिसहस्रबुद्धी सभार्यौ पलायमानौ चिरमात्मानं गतिविशेषवि
ज्ञानैः कुटिलचारेण रक्षन्तावपि जाले निपतितौ व्यापादितौ च अथ पराभूह
स्मये तदशस्ते धीवरा गृहं प्रति प्रस्थिताः। शतबुद्धिर्गुरुत्वादेकेन शिरसि
धृतः। अपरेण रज्जुबद्धः सहस्रबुद्धिर्नीयते। ततश्च वापीकण्ठोपगतेनैकबु
द्धिमण्डूकेनाभिहितं पुरः स्वपत्न्याः। पश्य पश्य प्रिये।

शतबुद्धिः शिरस्थो ऽयं लम्बते च सहस्रधीः।
एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले॥३९॥

---

१ दोर्व्यास्यादिग्र० २ आश्रय. ३ सूर्यस्य ४ शीघ्रं ५ ह्रदस्थाः ६ यमकिंकराणां यानेवाभायेषांने:

अनेनो १हं ब्रवीमि । नैकान्ते बुद्धिरपि प्रमाणमपि । सुवर्णसिद्धं आह । एवं चैतदस्ति । तथापि मित्रवचनमनुल्लङ्घनीयं । परं किं क्रियते । मयानिवारितो ऽपि न स्थिरो ऽनिलोल्यादिद्याहङ्कारात्च । अथवा सोधिदमुच्यते ।

साधु मातुल गीतेन मया प्रोक्तो ऽपि न स्थितः।
अपूर्वो ऽयं मणिर्बद्धः सम्प्राप्तं गीतलक्षणं ॥ ४०॥

कथा ७ चक्रधर आह । कथमेतत् । सो ऽब्रवीत् । अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठान उन्नतो नाम गर्दभः स च दिवा रजकगृहे भारोद्वहनं कृत्वा रात्रौ स्वेच्छया पर्यटति । अथान्यदा तस्य रात्रौ क्षेत्रेषु पर्यटतः कदाचिच्छृगालेन सार्द्धं मैत्रीबभूव । तौ च दृष्टिभंगं कृत्वा कर्कटिकाक्षेत्रेषु प्रविश्य तत्फलभक्षणं स्वेच्छया कृत्वा प्रत्यूषे स्वस्थानं व्रजतः । अथ कदाचित् क्षेत्रमध्यस्थितेन मदोद्धतरासभेन शृगालो ऽभिहितः । भो भागिनीसुत पश्य । अतीव निर्मला रजनी । तदहं गीतं करिष्यामि । तत् कथय कतमेन रागेण रुशेमि । स आह । मामक किमनेनानर्थप्रचालनेन । यतश्चौरकर्मप्रवृत्तावावां । चौरजारैर्निभृतैरेव स्थातव्यमिति । उक्तं च ।

कांक्षी विवर्जयेच्चौर्यं निद्रालुश्चर्मचौरिकां ।
जिह्वालोल्यं च रोगार्तो जीवितुं यो ऽत्र वाञ्छति ॥४१॥

तथा त्वदीयं गीतं शङ्खवादानुवादि न मधुरमिति । दूरादपि श्रुत्वोत्थाय क्षेत्ररक्षा बन्धं वधं च विधास्यन्ति । तदुक्षय तावदमुनरसाश्रिमटीः । भो त्वमत्र गीतव्यापारपरो भव । तच्छ्रुत्वा रासभ आह । शोभनाश्रयत्वात् त्वं गीतरसं न वेत्सि । नेत्थमेतद्वदीषि । उक्तं च ।

शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ ।
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतलङ्कारजा सुधा ॥४२॥

शृगाल आह । मामक अस्त्येवमेतत् । परं कठोरमुन्नदसि । तन्न किं नेनं नादेन स्वार्थभंशिना । रासभ आह । धिग्धिगमूर्खं किमहं गीतं न जानामि । तच्छ्रूयतां तस्य भेदस्तद्यथा ।

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः ।
ताना एकोन पञ्चाशत् तिस्रो मात्रा लयास्त्रयः ॥४३॥

---

१ परिक्रमयसि-२ काकटीइतिभ- ३ गुणैः ४ काशनेशोभने ५ सोकाशीसंभाषित: ६ चंद्रिका ७ उच्चशब्दंकरोषि

स्यांनत्रयं यतीनां च षडास्यानि रसां नव।
वर्णाः षड्विंशतिर्भावाश्चत्वारिंशत् तत्रःस्मृताः॥४४॥
पञ्चाशीत्यधिकं ह्येतद्गीतानां च शतं स्मृतं।
सुवर्णरचितं शास्त्रं गीताद्यैः सकलैर्युतं॥४५॥
नान्यद्गीतात् प्रियं लोके देवानामपि दृश्यते।
शृण्वन्स्वायुस्वराल्लादात् व्यक्षं जग्राह रावणः॥४६॥

तत् कथं भगिनीसुत मामनभिज्ञं वदसि निवारयसि च। शृगाल आह मामं यद्येवं तदहं शृन्निहारदेशस्थः क्षेत्रपालमवलोकयामि। त्वं पुनः स्वेच्छयागीतं कुरु। तथानुष्ठिते गर्दभ उल्कन्धरंमूला शब्दायितुमारब्धः ततः क्षेत्रपालो रासभशब्दितं श्रुत्वा क्रोधादुत्थाय दन्तैर्निपीडयंल्लगुडमुद्यम्य प्रधावितः यावद्रासभदृष्टः। तावल्लगुडमहारेस्तथा हतो यथा प्रतादि भूपृष्ठे पतितः। ततश्च सच्छिद्रोलूखलं गले बध्वा क्षेत्रपालः क्रमः। रासभोऽपि जातिस्वभावाद्गतवेदनः क्षणेनोत्थितः उक्तं च।

सारमेयखराश्वानां गर्दभस्यविशेषतः।
मुहूर्तात् परतो न स्यात् प्रहारजनिता व्यथा॥४७॥

ततश्च तदेवोलूखलमादाय दन्तैः चूर्णयित्वा पलायितुमारब्धः। एतस्मिन्नंतरे शृगालो दूरादेव तद्दृष्ट्वा सस्मितमिदमाह।

साधु मातुल गीतेन मया प्रोक्तोऽपि नास्थितः।
अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः सम्प्राप्तं गीतलक्षणं॥४८॥

तद्वानपि निर्वार्यमाणोऽपि मया नास्थितः तच्छ्रुत्वा चक्रधर आह। भो मित्र सत्यमेतत्। अथवा साध्विदमुच्यते।

यस्यनास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः।
सएव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः॥४९॥

कथा ८ सुवर्णसिद्ध आह। कथमेतत्। चक्रधरः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मन्थरको नाम कौलिकः। तस्य कदाचित् षट्कर्माणि कुर्वतः सर्वाणि षट्कर्मकराणि भग्नानि। ततः स कुठारमादायकाष्ठार्थं परिभ्रमन् समुद्रतटं प्राप। तत्र च महान्तं शिंशपापादपं

---

१ शंकरं-२ पूर्वं-३ उत्तरदृष्टिम०-४ कुंभकारत्यादिम०-

दृष्ट्वा चिन्तितवान् महानयं वृक्षो दृश्यते। तदनेन कर्तितेनप्रभूतानि प
ट्टकर्मोपकरणानि भविष्यन्ति। इत्यवधार्य तस्योपरि कुठारमुद्यतवान्। अ
थ तत्र वृक्षे कश्चिद्व्यन्तर आसीत्। तेनाभिहितं। भो ममाश्रयोऽयं भा
दृशः। तत् सर्वथा रक्षणीयः। यतो हमिह समुद्रकल्लोलसंस्पर्शशीतलो
निलस्पृश्यमानशरीरः परमसुखेन निष्क्रामि। कौलिकआह। भो तदहं किं
करोमि। दारुसामग्रीं विनाबुभुक्षया पीड्यते मत्कुटुंबमिति। तस्माद्व्यन्त
र शीघ्रं गम्यतां। अहमेनं करिष्यामि। व्यन्तरोऽब्रवीत्। भो तुष्टस्य
स्तवाहं प्रार्थ्यतां किञ्चिदभीष्टं। वृक्ष पादपमभुमिति। कौलिक आह। य
द्येवं तर्हि स्वगृहं गत्वा सुमित्रं पत्नीं च दृष्ट्वा समागच्छामि ततस्त्वं
पा देयं। अथ तथेति व्यन्तरेण प्रतिपन्ने कौलिकःप्रहृष्टःस्वगृहंप्रति चि
त्तो यावदधिष्ठाने प्रविशति। तावन्निजसुहृदं नापितमपश्यत् आह
च। अहोमित्र मम कश्चिद्व्यन्तरः सिद्धः तत् कथय किं प्रार्थये नापि
त आह। भद्र यद्येवं तद्राज्यं प्रार्थयस्व। येन त्वं राजाहं तवमन्त्री
द्वावपीह लोके सुखमनुभूय परलोकसुखमनुभवावः। उक्तं च।

राजा दानपरो नित्यमिह कीर्तिमवाप्य च।
तत्प्रभावात् पुनः स्वर्गे स्पर्धते त्रिदशैः सह॥५०॥

कौलिक आह। भो मित्र भवत्वेवं। परं पत्नीमपि पृच्छामि। नापित
आह। नहि स्त्रीभिः सह मन्त्रयितुं युज्यते। उक्तं च।

भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषतः।
भूषणाद्यं च नारीणां न ताभिर्मन्त्रयेत् सुधीः॥५१॥

तथा च। यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्र प्रशासिता।
तद्गृहं क्षयमायाति भार्गवो ह्यब्रवीत्॥५२॥
किञ्च। तावदेव प्रधानंस्यात् तावद्गुरुजने रतः॥५३॥
पुरुषो योषितां यावन्न शृणोति रहो वचः॥५३॥
एताः स्वार्थपरा नार्यः केवलं स्वसुखे रताः।
नतासां वल्लभो यस्मात् स्वसुतोऽपि सुखं विना॥५५॥

कौलिक आह। यद्यप्येवं तथापि पतिव्रता सा मन्तव्या। एवं तमभिधाय

---

१ छिन्नेन-२ वस्त्रकर्मोपयोगं-३ तपु-४ अंगीकृते-५ देवैः-६ धूर्तः-७ परशुरामः-८ उक्ता-

सत्वरं गत्वा पत्नीमुवाच । भद्रे ऽयास्याकं कश्चिद्धनवरः सिंहः स वा स्थितं प्रयच्छति । तदहं तं मृगमागतः । तत् कथय किमर्थं । एष तावन्मम सकृन्नापितो राज्यं प्रार्थ्यतामिति वदति । साब्रवीत् । आर्य पुत्र का मतिर्ज्ञापितानु । तन्न कार्यं तदृचः । उक्तं च ।

चारणैर्वन्दिभिर्नीचैर्नापितैर्मालिकैरपि ।
न मन्त्रं मतिमान् कुर्यात् सार्धं भिक्षुभिरेव च ॥५५॥

अपरञ्चानिङ्गितपरम्परेषा राज्यस्थितिः सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावादिचिन्ता पुरुषस्य न कदाचिदपि सुखं प्रयच्छति यतः ।

यदेव राज्ये क्रियते ऽभिलाषः सदैव यात्यं व्यसनेषु बुद्धिः ।
यदा नृपाणामभिषेककाले सहाभ्यसेवापदमुद्भिरन्ति ॥५६॥
यदर्थे भ्रातरः पुत्रा अपि वाञ्छन्ति ये निजाः ।
वधं राज्यकृते राज्ञां तद्राज्यं दूरतस्त्यजेत् ॥५७॥

कोलिक आह । सत्यमुक्तं भवता । तन् किं याचे ऽसाब्रवीत् । त्वं तावदेकं पट्टं नित्यमेव निष्पादयसि तेन सर्वव्ययकृद्भिः सम्पद्यते । अथेदानीमात्मनो ऽन्यद्बाहुयुगलं द्वितीयं शिरश्च याचस्व । येन पुरतः स्थितस्त्रीणामेकैकं पट्टं सम्पादयसि । तत्रैकस्य मूल्येन गृहव्ययः । द्वितीयस्य मूल्येन शेषकृत्यानि कुर्वाणस्य जातिमध्ये श्लाघ्यमानस्य कालो गच्छति । लोकद्वयस्योपार्जना भविष्यति । सो ऽपि तदाकर्ण्य प्रहृष्टः आह । साधु पतिव्रते । साधूक्तं भवता । तदेवं करिष्यामि । एष मे निश्चयः । अथ कोलिकोऽन्तरं गत्वा प्रार्थयां चक्रे । भो यदि मे वाञ्छितं प्रयच्छसि । तद्देहि मे द्वितीयं बाहुयुगलं शिरश्च । एवमभिहिते तत्क्षणादेव द्वि शिराश्चतुर्बाहुश्च सञ्जातः । ततश्च प्रहृष्टमना यावद्गृहमागच्छति । तावद्गृहीतो राक्षसो ऽयमिति मन्यमानैर्लगुडपाषाणादिभिस्ताडितोमृतश्च । अतो ऽहं ब्रवीमि ।

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रोक्तं न करोति यः ।
स एव निधनं याति यथा मन्थरकोलिकः ॥५८॥

चक्रधरः पुनरेवाह । सर्वो ऽपि जनो ऽश्रद्धेयामाशापिशाचिकां भाव्य

---

१ याचे २ स्कन्तिपाठकैः - भारद्वतिम० ३ भीरुद्वतिम० ४ रवर्द्वतिम० ५ हेमन्थर

तस्यपृष्ठतो याति । अथवा साधिदमुच्यते ।

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।
स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥ ६९ ॥

कर्णीरथ[१] सत्वरमुवाच । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् । कस्मिंश्चिदधिष्ठाने स्वभावकृपणो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । तेन भिक्षार्जितैः सक्तुभिः शुक्लैः शेषैः कलशः सम्पूरितः । तं च कलशं नागदन्ते[२] वलम्ब्य तस्याधस्तात् खट्वां निधाय सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयन् रात्रौ चिन्तयामास । सक्तुभिः परिपूर्णोऽयं तावद्वृद्धो वर्तते । तद्यदि दुर्भिक्षं भविष्यति तदा रूपकाणां शतमस्मिन्नुत्पत्स्यते । ततश्च तेनाजाद्वयमहं ग्रहीष्ये । ततः षण्मासिकप्रसववशादजायूथं भविष्यति । ततोऽजाभिर्गवः । गवां प्रसवात् तदपत्यविक्रयं करिष्यामि । ततो गोभिर्महिष्यः । महिषीभिर्वडवाः । वडवाप्रसवतो मम बहूना अश्वा भविष्यन्ति । तेषां विक्रयात् प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति । सुवर्णेन चतुःशालं गृहं सम्पत्स्यते । ततश्च कश्चिद्ब्राह्मणो मम गृहमागत्य प्रासवरां रूपाढ्यां कन्यां प्रदास्यति । तस्याः पुत्रो जनिष्यते । तस्याहं सोमशर्मेति नाम करिष्यामि । ततस्तस्मिन् जानुचलनयोग्ये सञ्जाते[३] अहं पुस्तकं गृहीत्वाश्वचलनशालायाः पृष्ठदेशे समुपविश्य तदवधारयिष्यामि । एतस्मिन्नन्तरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा जनन्या उत्सङ्गाज्जानुचलनपरोऽश्वक्षुरासन्नवर्ती मत्समीपमागमिष्यति । ततोऽहं ब्राह्मणीं कोपाविष्टोऽभिधास्यामि । गृह्यतामयं बालकः । सापि गृहकर्मव्यग्रतयास्यदूषणं न श्रोष्यति । ततोऽहं समुत्थाय[४] तं पादप्रहारेण ताडयिष्यामि । एवं तेन तच्चानवस्थितेन पादप्रहारस्तथा मुक्तो यथा सघटो भग्नः । घटान्तर्वर्तिभिः सक्तुभिश्च पाण्डुरितो गात्रः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।
स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥ ६७ ॥

कर्णीरथ आह । एवमेतत् । यतः

यो लौल्यात् कुरुते कर्म नैनानर्थमपेक्षते ।

---

१ सान्दूरतिमि० २ खुंटीत्यादिक० ३ ब्राह्मीतिमि० ४ घोडीतिमिसिंह ५ चौसोपीहतिमि०

विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः॥६१॥

कृष्णा १० चक्रधर आह । कथमेतत् । सो ऽब्रवीत् । अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे चन्द्रोनाम भूपतिः । तत्सुतक्रीडार्थं वानरयूथं निष्पन्नं । ते नित्यमेव वानेकभोजनमक्ष्यादिभिः पुष्टिं नीयन्ते । अथ वानरयूथाधिपो यः स औरानसवाहस्पत्यचाणक्यमतविन्दत्तुष्टोता च तान् सर्वानध्यापयति स्म । तस्मिन् राजगृहे लघुकुमारवाहनयोग्यं मेषयूथं निष्पतितं । तन्मध्यादेको जिह्वालोल्यादहर्निशं महानसे निःशङ्कः प्रविश्य यत् किञ्चित् पश्यति तत् सर्वं भक्षयति । तं च सूपकारा यत् किञ्चित् काष्ठपाषाणमग्रे पश्यन्ति तेन ताडयन्ति । सो ऽपि वानरयूथपस्तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । अहो मेषरूपकारकलहो ऽयं वानराणां क्षयाय भविष्यति । यतो ऽनेनादत्तमत्तो ऽयं मेषो महीकांपाश्च सूपकारा यथास्थानासनेन वस्तुना ग्रहरन्ति । तद्यदि वस्त्वन्तराभावात् कदाचिदल्पुकेन ताडयिष्यन्ति । तदूर्णाप्रचुरो ऽयं मेषः स्वल्पेनापि वह्निना भज्वलिष्यति । तद्दह्यमानः पुनरस्वकुट्यां सर्पीषपतिम्यां प्रवेक्ष्यति । सापि तृणभारचुर्यात् ज्वलिष्यतीति । ततो ऽस्वा वह्निदाहमवाप्स्यन्ति । शालिहोत्रेण पुनरेतदुक्तं । यद्वानरवसयाश्वानां वह्निदाहदोषः शंशाम्यति । तन्नूनमस्माकमुपस्थितोमृत्युरिति । एवं निश्चित्य सर्वान् वानरानाह य रहसि शीघ्रं ।

मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र वर्तते ।
स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां क्षयावहः॥६२॥
तस्मात् स्यात् कलहो यत्र गृहे नित्यमकारणः
तद्गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत्॥६३॥

तथा च । कलहाढ्यानि हर्म्याणि कुवाक्याढ्यं च सौहृदं ।
कुराजान्यानि राष्ट्राणि कुकर्माढ्यं यशो नृणां॥६४॥

तन्नयावन्न सर्वेषां क्षयो भवति । तावदेतद्राजगृहं परित्यज्य वनं गच्छामः । अथ तस्य तद्वचनमश्रुत्वेयं श्रुत्वा ते मेषोद्भवा वानरा विहस्य तमूचुः । भो वृद्धभावाद्भवतो बुद्धिर्विकल्पं सञ्जातं येनैतद्वीषि । न वयं राजपुत्रैः स्वहस्तप्रदत्तानमृतकल्पान् भक्ष्यविशेषान् परित्यज्य तद्भावज्ञा

---

१ तस्करा – २ पाकगृहे ३ पाककाराः ४ केशाश्च ५ अश्वशालायां ६ गृहाणि ७ भूमौ

कषायकटुनिक्वाथसूक्ष्मक्षाराणि वनफलानि भक्षयिष्यामः। तच्छ्रुत्वाश्रुकलुषां दृष्टिं कृत्वा यूथपः प्रोवाच। रे रे मूर्खा यूयं निर्नस्य क्रूरस्य परिणामं जानीथ। यस्यादापानशुभमधुरमेतन् क्रूरं परिणामे विषवद्भविष्यति। तदहं कुलक्षयं स्वयं नावलोकयिष्यामि। साम्प्रतं सदैव वनं यास्यामि। उक्तं च।

धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयं।
परहस्तगतां भार्यां मित्रं च विषमस्थितं॥६५॥

इत्येवमभिधाय सर्वान् परित्यज्य स यूथपोऽरण्यं गतः। अथ तस्मिन् गतेऽन्यस्मिन्नहनि स मेषो महानसे प्रविष्टः। यावदेनं ताडनाय सूपकारेण नान्यत् किञ्चिदासादितं। तावदर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः। सोऽपि तेन ताडितः सन्नर्धज्वलितशरीरः शब्दायमानः प्रत्यासन्नवर्तिन्यामग्निकुट्यां प्रविष्टः। तत्र च तृणप्रोचुर्ययुक्तायां श्लिष्टो तस्य प्रलुठतः सर्वतोऽपि वह्निज्वालाः समुत्थिताः। कुट्यां च निबद्धा योरुकाः केचित् स्फुटितनयनाः प्रज्वलिताः केचिच्च बन्धनानि त्रोटयितुमर्धशरीरा हेषायमाणा इतश्चेतश्च धावमानाः सर्वमपि जनं व्याकुलं चक्रुः। एतस्मिन्नन्तरे राजा सविषादं शालिहोत्रज्ञान् चिकित्सकानाहूय प्रोवाच। भो भो प्रोच्यतामेषां वह्निदाहोपशमोपायः। तेऽपि शास्त्राणि सञ्चिन्त्य प्रोचुः। देव प्रोक्तमत्र विषये भगवता शालिहोत्रेण।

कपीनां वसयाश्वानां वह्निदाहसमुद्भवा।
व्यथा विनाशमभ्येति नमः सूर्योदये यथा॥६६॥

तत् क्रियतामेतच्चिकित्सितं द्राग्यावद्रोगेण ते न विनश्यन्ति। सोऽपि राजा तच्छ्रुत्वा वानरवधमादिष्टवान्। किं बहुना सर्वे ते व्यापादिता इति। अथ सोऽपि वानरयूथपस्तां कुलधर्षणां ज्ञात्वा परं विषादमुपगतः। तदनुसारे त्यक्ताहारविहारक्रियो वनादनन्तरं पर्यटति। अचिन्तयच्च। कथमहं तस्य नृपपापस्यानृण्यतामुत्पन्नं करिष्यामि। उक्तं च।

धर्षणां मर्षयेद्यः स्व वंशजापरनिर्मिताम्।
भयाद्वा यदि वा लोभात् स ज्ञेयः पुरुषाधमः॥६७॥

---

१ तुरङ्गतिप्र० २ अश्रुपूर्णां ३ बाहुल्यं ४ मरणं ५ शब्दायमानः ६ वैद्यान् ७ अग्नीत्यादि प्र० ८ कुलपशमनं ९ सहेत् १० वंशज नाम परैर्निर्मितां – वंशजैरपरैर्वा

अथ तेन दग्धवानरेण कुत्रचित् पिपासाकुलितेन भ्रमता पथिनीरक्षणम् ।
निर्जलं सरः समासादितं । तत्र च यावन्निपुणतयावलोकयति । तावदूनचर
मनुष्याणां प्रविशदेव पदं पश्यति न च निर्गच्छदिति । ततश्चिन्तयामास
। नूनमत्रान्तर्जले दुष्टग्रहेण भाव्यं । तत् पथिनीनीलमांसाय दूरस्थो ऽपि ज
लपानं करोपि । तथानुष्ठिते तन्मध्याद्रत्नमालालङ्कृतकण्ठो राक्षसो नि
ष्क्रम्य तमुवाच । यो ऽत्र सलिले प्रविशति तं भक्षयामीति । तन्नास्ति
धूर्तनरस्त्वदन्येन यो ऽनेन विधिना पिबसि । तत् तुष्टो ऽहं प्रार्थयस्व इ
दयवाञ्छितं । कपिराह । भोः कियती भक्षणशक्तिस्ते । स आह । शत
सहस्रायुतलक्षाण्यपि जलप्रविष्टानि भक्षयामि । वाल्यतः शृगालो ऽपि
मां धर्षयति । वानरः प्राह । अस्ति मे भूपतीना सुहृत्त्वत्तः वैरं ।
यद्येनां रत्नमालां मे प्रयच्छसि तत् सपरिवारमपि तं भूपतिं वाक्प्रप
ञ्चेन लोभयित्वात्रैव सरसि प्रवेशयामि । अथ राक्षसः श्रुत्वेदंवचनं
तस्य तच्छ्रुत्वा तस्मै रत्नमालां समर्पयामास । वानरो ऽपि रत्नमालावि
भूषितकण्ठो तन्नगरमासाद्य दृष्टप्रासादेषु परिभ्रमन् जनैर्दृष्टः पृष्टश्च
। भो यूयय क्व भवानियन्तं कालं गत्वा स्थितः । क्व भवतेदृग्रत्नमा
ला लब्धा या दीप्त्या सूर्यमपि तिरस्कुरुते । वानरः प्राह । अस्ति कु
त्रचिदरण्ये धनदविनिर्मितं सुगुप्ततरं सरः । तत्रार्धोदितसूर्यवारे यः क
श्चित् प्रविश्य निमज्जति स धनदप्रसादादीदृग्रत्नमालाविभूषितकण्ठो
निष्क्रमति । अथ भूभुजा जनात् तदाकर्ण्य स वानरः समाहूतः पृष्टश्च
। भो यूयप ते सत्यमेतत् । रत्नमालासनाथं सरो ऽस्ति क्वापि । कपिरा
ह । स्वामिन्नेष प्रत्यक्षतया गलकण्ठस्थितया रत्नमालया प्रत्ययस्ते ।
यदि तवापि रत्नमालाभिः प्रयोजनं । तन्मया सह कमपि प्रेषय येनाहं तत्रैव दर्शयामि । एतच्छ्रुत्वा नृपतिः प्राह । यद्येवं तदहं सप
रिजनः स्वयमेष्यामि यथा मद्भूता रत्नमालाः सम्पद्यन्ते । वानर आह
। स्वामिन्नेतदेव चारु । अथ भूपतिः सपरिजनो रत्नमालालोकनत्व-
रयस्थितः । वानरो ऽपि राज्ञा दोलारूढेन स्वोत्सङ्गमारोपितः सत्वरेण
प्रतिपथिपूर्वं गच्छति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

१दोलारूढेन प्र० श्रा१११००३शिबिकारूढेन-४गौरव-
+गाहेण

लोभादेव नरा मूढा धनविद्याविना अपि।
अरूक्षेषु नियोज्यन्ते भ्राम्यन्ते दुर्गमेष्वपि॥६८॥

तथा च। इच्छति शती सहस्रं सहस्री लक्षमीहते।
लक्षाधिपस्ततो राज्यं राज्याच्च स्वर्गमीहते॥६९॥

अथ मत्सूपे तन् सरः समासाद्य वानरो राजानमुवाच। देवत्राधीदिते सूर्ये भविष्यतो सिद्धिर्भवतीति। तन् सर्वो ऽपि परिजनो राज्ञो येनैक हेलया प्रविशति। तया पुनर्मया सह प्रवेष्टव्यं येनभूर्वृष्टस्थान मा श्रित्य प्रभूतास्ते रत्नमालादर्शयामि। अथ प्रविशास्ते सर्वे लोका भक्षिताश्च तेन राक्षसेन। अथ चिरायमाणेषु तेषु राजा वानरमुवाच। भो यूथाधिप किंचिति चिरयति मेपरिजनः। तच्छ्रुत्वा वानरः सत्वरं स समारुह्य राजानमुवाच। भो दुष्ट नरपते राक्षसेनान्तः सलिलस्थेन भ क्षितस्ते परिजनः। साधितं मया कुलक्षयकारणोत्थं वैरं भवता सह। तद्गम्यतां। मया वे स्वामीति मत्वा नात्र प्रवेशितः। उक्तं च यतः।

कृते प्रतिकृतं कुर्याद्धिंसिते प्रतिहिंसितं।
तत्र दोषं न पश्यामि यो दुष्टे दुष्टमाचरेत्॥७०॥

तन् त्वया मत्कुलक्षयो निर्मितो मया पुनरत्रवेति। एतदाकर्ण्य राजा शो काविष्ट स्त्वरितपदं यथायातं प्रतिनिवृत्त इति। अथ तस्मिन् भूपतौ गते राक्षसः सुहृदो जलाभिष्क्रम्य सानन्दमिदमाह।

हतः शत्रुः कृते मित्रं रत्नमाला न हारिता।
नालेन पिबता नीयं भवता साधु वानर॥७१॥

अतो ऽहं ब्रवीमि।

यो लौल्यान् कुरुते कर्म मैवानर्थमपेक्षते।
विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः॥७२॥

सुवर्णसिद्धः पुनरप्याह। भो भो प्रेषय मां येन स्वगृहं गच्छामि। स चरः प्राह। आपदर्थं धनमित्र संग्रहः क्रियते। तत् कथं मामेसर वस्थं त्यक्त्वा यास्यसि। उक्तं च।

यस्त्यक्त्वा सापदं मित्रं याति निष्करुणं वहन्।

---

१ इच्छति २ज्ञात्वा तः नलात् *

कृतघ्नस्तेन पापेन नरकं गच्छति ध्रुवं ॥७३॥

सुवर्णसिद्ध आह । भो सत्यमेतद्यदि गम्यस्थाने शक्तियुक्तस्त्यजति । एतत् पुनर्मनुष्याणामगम्यस्थानं । नास्ति कस्यापि त्वामुन्मोचयितुं शक्तिः । अपरं यथा यथा तव चक्रभ्रमणवेदनया मुखविकारं पश्यामि । तथा तथा जानामि । यदि द्रागितः स्थानाद्गच्छामि । मामकथञ्चि दृश्यं स्यात्कमप्यनर्थो यं भविष्यतीति । अथवा साधिदमुच्यते ।

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ।
गृहीतोऽसि विकालेन यः परैति स जीवति ॥७४॥

कथा ११ चक्रधर आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् । अस्ति ककस्मिंश्चित् । पुरे भद्रसेनो नाम राजा । तस्य सर्वलक्षणसम्पूर्णा रत्नवती नाम कन्यास्ति । तां च कश्चिद्राक्षसो हर्तुमिच्छति । रात्रावागत्यनित्यमेवोपभुंक्ते । परं कुलाद्गरक्षापरिक्षेपां तां हर्तुं न शक्नोति । सान्य तत्सुरतसमये राक्षस सान्निध्यजागरस्यां कम्पज्वरादिभिरनुभवति । एवमतिक्रान्ते काले कदाचित् स राक्षसो गृहकोणस्थितो राजदुहितुरात्मानमदर्शयत् । ततः सा — स्वसखीमुवाच । सखि पश्य विकालसमये राक्षसो यं नित्यमेवागत्य मां कदर्थयति । तदस्ति किञ्चिदस्य दुरात्मनः प्रतिषेधविधानं । तच्छ्रुत्वा राक्षसो व्यचिन्तयत् । नूनं यथाहं तथान्यः कश्चिद्विकालनामास्या हरणाय नित्यमेवागच्छति । परं सोऽप्येनां हर्तुं न शक्नोति । तन् तावदहमस्यामध्यस्थो निरीक्षे किंरूपः किंप्रभावश्च स इति । तथानुष्ठिते निशीथसमये राज्ञो गृहे कश्चिदश्वापहारकः प्रविष्टः । स च सर्वानश्वानवलोक्य तं राक्षसाश्वं रत्नतरं दृष्ट्वा खलीनेनाच्छुरुषे निधाय समारूढः । एतस्मिन्नन्तरे राक्षसश्चिन्तयामास । नूनं स एष विकालनामा मां दृष्ट्वा कोपान्निहन्तुमभ्यागतः । तत् किं करोमि । एवं चिन्तयन् सोऽश्वापहारकेण कशाघातेन ताडितः अथासौ भयत्रस्तमानसः पथाविनुमारब्धः । चौरोऽपि दूरं गत्वा खलीनाकर्षणेन तं स्थिरीकर्तुमारेभे । तद्यदि राजा भवति तदारखलीनं गणयति । स तु केवलं वेगादेव गच्छति । अथ तथाविधखलीनाकर्षणमवलोक्य चोरश्चिन्तयामास । अहो नैवंविधा वाजिनो भवन्ति । तन्नूनमनेनो

---

१ गच्छति - मति २ मध्यरात्रसमये ३ चारुकैरित्यादिभ०

स्वरूपेण राक्षसेन भाव्यं। नद्यदि कश्चित् पांशुलं भूतलमवलोकयामि। तं मात्मानं पातयामि नान्यथा मे जीवितव्यमस्ति। इत्येवं चिन्तयत इष्टदेवं नंदनुस्मरतो ऽवापहरकस्य सो ऽवनूपराक्षसो वरश्रवणलेगुतः। चौरो ऽपि वरप्रोहमासाद्य तूष्णीमेव विलंग्यः। ततश्च द्वावपि तौ एथग्भूतौ लब्धजीवितावशौ परमानन्दनिर्भरौ बभूवतुः। अथ तत्र वटे राक्षससमुद्भूत कश्चिद्वानर आसीत्। तेन नश्यन्तं राक्षसमवलोक्य व्याहृतं। भो किमेवंभूतो ऽकार्येण प्रणश्यसि। भक्ष्यो ऽयं ते मानुषः। तद्वचनं श्रुत्वा स्वरूपमाधाय शङ्कितमनाः सस्खलितगतिर्निवृत्तः। अथ चौरस्तं वानराहूतं ज्ञात्वा कोपादुपर्युपरि वानरस्य लम्बमानं लाङ्गूलं मुखे निधाय गाढतरं चर्वितुमारब्धवान्। वानरो ऽपि तं राक्षसादप्याधिकं मन्यमानो भयान्न किञ्चिदुक्तवान्। केवलं व्यथार्तो निमीलितनयनो दन्तान्निपीडयन् तिष्ठति। राक्षसो ऽपि तं तथाभूतमवलोक्य श्लोकमेनमपठत्।

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर।
गृहीतो ऽसि विकालेन यः परैति स जीवति॥ ७५॥

सुवर्णसिद्धः पुनरप्याह। भेषय मां। स्वगृहमनुगच्छामि। तं पुनरत्रस्थितो दुर्विनयवृक्षफलमनुभुङ्क्ष्व। चक्रधर आह। भो ऽकारणमेतत्। नयो ऽनयो वा जायते। यतो दैववशाच्छुभाशुभं नृणामुपतिष्ठते। उक्तं च

दुर्गस्त्रिकूटः परिखा समुद्रो रक्षांसि योधा धनदाश्च वित्तं।
शास्त्रं च यस्योशनसा प्रणीतं स रावणो दैवहतो बभूवः॥ ७६॥

तथा च। अन्धकवृष्णिकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी।
त्रयो ऽप्यन्यायतः सिद्धाः सन्मुखे कर्मणि स्थिते॥ ७७॥

कथा॥१२॥ सुवर्णसिद्ध आह। कथमेतत्। चक्रधर आह। अस्त्यत्रारांपये मधुपुरं नाम नगरं। तत्र मधुसेनो नाम राजा बभूव। तस्य कदाचित् त्रिस्तनी कन्या जज्ञे। अथ तां त्रिस्तनीं जातां श्रुत्वा स राजा कञ्चुकिनमाहूय प्रोवाच। भो त्वयैतामियत्परणये यथा न कश्चिदेव जानाति। तच्छ्रुत्वा कञ्चुकी प्राह। महाराज ज्ञायतं एतद्यदनिष्टकारिणी त्रिस्तनी भवति।

१अंकुरं-२पूर्णो-३वृक्षं-४ अमात्य-५ व्यथार्तेति:-६ प्राप्नोति-७ पर्वतः-८ शुक्राचार्येण-

कन्या। तथापि ब्राह्मणा आहूय ते भक्ष्याः। येन लोकरूढेऽपि विरुद्धान् भवति। उक्तं च यतः।

यः सततं परिपृच्छति शृणोति सन्धारयत्यं निशं।
तस्यदिवाकरकिरणैर्नलिनीव विवर्धते शश्वद्बुद्धिः॥७८॥

तथा च। पृच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता।
राक्षसेन गृहीतोऽपि मन्त्रान्मुक्तो द्विजः पुरा॥७९॥

कथा १३ राजाह। कथमेतत्। कम्बुकी कथयति। अस्ति कुत्रचिदरण्ये चण्डकर्मानाम राक्षसः एकदा तेन भ्रमता कश्चिद्ब्राह्मणः समासादितः तत्तस्य स्कन्धमारुह्य प्रोवाच। भोः अग्रे गम्यतां। ब्राह्मणोऽपि भयेन स्वमनास्तमादाय प्रस्थितः अथ तस्य कमलोदरसुन्दरौ पादौ दृष्ट्वा तमेवं पृच्छत्। भो कथमेवंविधौ भवतः कोमलौ पादौ। राक्षस आह नाहमनुद्धतपद्भ्यां कदाचिदपि भूमिमुद्दशामीति। मे व्रतमस्ति। तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणोऽप्यात्मनो मोक्षोपायं चिन्तयन् महत् सरः प्राप्तः। ततो राक्षसेनाभिहितं। भो यावदहं स्नानं कृत्वा देवतार्चनं विधाय सरसो निःसरामि। तावत् त्वया नातः स्थानात् क्वापि गन्तव्यं। तथानुष्ठिते ब्राह्मणश्चिन्तयामास। नूनं देवतार्चनविधेरूर्द्धं मामेष भक्षयिष्यति। तदुत्तरं गच्छामि। यतो नायमनुद्धतपादो मे पृष्ठतः समेष्यतीति। तथानुष्ठिते राक्षसो व्रतभङ्गभयात् तत्पृष्ठतो नगतः। अतोऽहं ब्रवीमि।

पृच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता।
राक्षसेन गृहीतोऽपि मन्त्रान्मुक्तो द्विजः पुरा॥८०॥

अथ तस्य वचनं श्रुत्वा राजा ब्राह्मणानाहूय प्रोवाच। भो ब्राह्मणाः त्रिस्तनी मे कन्या जाता। तत् किमेतस्याः प्रतिविधानमस्ति। किंवा न। ते प्रोचुः। देव श्रूयतां।

हीनाङ्गी वाधिकाङ्गी वा या भवेत् कन्यकात्र सा।
मर्तुश्च स्याद्विनाशाय स्वशीलनिधनाय च॥८१॥
यापुनस्त्रिस्तनी कन्या याति लोचनगोचरं।
पितरं नाशयत्येव सा ध्रुवं नात्र संशयः॥८२॥

---

१ कमलिनीव—

तस्मादेतद्दर्शनं परिहरन्तुदेवः। यदि कश्चिदेनामुद्वाहयति। तन तस्मै दत्वा देशत्यागं न नियोजितव्य इति। एवं कृते लोकद्वयाविरुद्धता कृता भवतीति। तेषां वचनमाकर्ण्य राज्ञा सर्वत्र पटहशब्देन घोषमाणा ज्ञापयामास। अहो श्रिस्तनीं राजकन्यां यः परिणेष्यति। तस्य राजा सुवर्णलक्षं दत्वा देशत्यागं कारयति। एवमाघोषणायां क्रियमाणायां प्रभूतः कालो व्यतीतः। न च कश्चिन् तां परिणयति। सापि गृहस्थाने संस्थिता यौवनाग्निमुर्वी सञ्जज्ञे। अथ तत्रैव नगरे कश्चिदन्यो लिप्तस्य च मन्थरकनामा कुब्जो ऽग्रेसरयष्टिग्राही। तत स्त्री पटहशब्दमाकर्ण्य मिथो मन्त्रयते। स्पृश्यते ऽसौ पटहः। यदि कथमपि दैवात् कन्यका सुवर्णं च लप्स्यते। सुवर्णं प्राप्य सुखेन कालो व्रजति। अथ यदि कन्यकादोषेण मृत्युर्भवति। ततस्य दरिद्रोत्पन्नस्य कुब्जस्य पर्याप्तो भवति। उक्तं च यतः।

लज्जा स्नेहः स्वर मधुरता बुद्धयो यौवनश्रीः।
कान्तिसङ्गः यजनसमता दुःखहानिर्विलासः।
धर्मः शास्त्रं सुरगुरुमतिः शौचमाचारचिन्ता।
पूर्णे सर्वे जठरपिठरे प्राणिनां सम्भवन्ति॥८३॥

एवं मन्त्रयित्वान्येन गत्वा पटहः स्पृष्टः। आह च। अहं तां कन्यां परिणेष्यामि। यदि मे राजा प्रयच्छति। ततस्तं राजपुरुषैर्गत्वा राज्ञे निवेदितं। देवकेनचिदन्येन पटहः स्पृष्टः तदत्रविषये देवः प्रमाणं। राजा प्राह-भो

अन्धो वा बधिरो वापि कुष्ठी वाप्यन्त्यजो ऽपि वा।
परिगृह्णातु तां कन्यां सुलक्षां स्यादिदेशगः॥८४॥

अथ राजादेशान्नरेण तै राजपुरुषैस्तं नदीतीरे नीत्वा सुवर्णलक्षं दत्वा श्रिस्तनी तेनान्येन सह विवाहिता। ततो यानपात्रमारोप्य कैवर्ताः पोताः। भो देशान्तरं नीत्वा कस्मिंश्चिदधिष्ठाने सकुब्जपत्नीकः पतन्थो मोचनीयः। तथानुष्ठिते विदेशमासाद्य कस्मिंश्चिदधिष्ठाने त्रयो ऽपि मूल्येन गृहं भक्त्वा सुखेन कालं नयन्ति स्म। केवलमन्ध पर्यङ्के सदा सौमस्तिष्ठति। गृहव्यापारं कुब्जः करोति। एवं गच्छति काले श्रिस्तनी कुब्जेन सह-मनुरुध्य। आह च। भो सुभग यद्यपमन्ध कथमपि व्यापादयते तदा

१विवाहयति- २स्पृशति:- ३पात्रे- ४ग्रामादिवासवासिनः- ५तत्रालंकारे- ६लोकः-

वां सर्वेषामकालः नयावः। तदन्विष्यतां क्वापि विषं। येन तद्दत्त्वासुं व्यापाद्य सुखि-
नौ भवावः। अथान्येद्युः कुब्जेन परिभ्रमता मृतः कृष्णसर्पः कुत्राप्यासादितः। तं गृही-
त्वा महताऽमनाः स्वगृहमभ्येत्य तामाह। रक्षामेतस्यो यं कृष्णसर्पः तदेनं खण्डशः कृत्वा
प्रहितसरण्डयादिभिः संस्कृत्यामुष्मै विगतनयनायु मत्स्यामिषमिदं मिति कथयित्वा स
म्यच्छ येन द्राग्विनश्यति। यतोऽस्य मत्स्यामिषं सदा प्रियं। एवं मुक्त्वा भूयो-
पि मन्थरको हृष्टमनो मतिमास्थितः। सापि मदीये वन्हौ कृष्णसर्पं खण्डीकृत्य भनक्त
स्थाल्यां निधाय तुर्णीमस्तकमारोप्य स्वयं गृहव्यापारव्याकुलितया तगर्त्यै सभ्रम
मिदमाह। आर्यपुत्र अहमद्य नवानाश्नतान् मत्स्यान् सगानीय भवन्तौ निष्ठामि।
तावदहं गृहव्यापारान्तरं करोमि। नावत् त्वं दर्वीगृहीत्वा तान् भवालय। सोऽपि न
च्छुत्वा महताऽमनाः सुक्किणीं परिलिहन् सत्वर मुत्थाय दर्वीमादाय तान् भवालु
यितुमारब्धः। अथ तान् भवालयतो विषगर्भेण वाष्पेण संस्पृष्टं नासापुटं च
क्ष्यौ गन्दं मन्दमगलत्। सोऽपि तमेव बहुगुणं मन्यमानो विशेषेण नेत्राभ्यां
मध्यग्रहणमकरोत्। ततः स्पष्टदृष्टिर्यावत् पश्यति। तावत् तत्कृष्णसर्पशकलानि केवलानि। ततोऽचिन्तयत्। अहो किमेतत। मयाद्य मत्स्यामिषं कथितमासीत्
इदानीं पुनः कृष्णसर्पशकलानि। तन् नावहिलानामि सम्यक्। किं भिस्मन्याः नेष्टं
तमिदं। किं वा महाधार्यैव उपक्रमो मन्थरकस्य। उताहोस्विदन्यस्य कस्यचित।
एवं सञ्चिन्त यन्नाकारं निगूहयन्नन्धकवत् कर्म करोति यथा पुरा। अत्रान्तरे
मन्थरकः समागत्य निःशङ्कमालिङ्गनचुम्बनादिभिस्त्रिस्नानीं सेवितुमुपचक्रमे।
सोऽपि सर्वमालोकयन् यावन्न किञ्चिच्छल्यं पश्यति। तद् वत्र क्रोधान्धः
पूर्ववत् शर्मापं गला मन्थरकं चरणाभ्यामादाय शरीरबलसामर्थ्यात्तस्तकोपरि
भ्रामयित्वा तस्यास्त्रिस्नाया हृदयेव्यनाडयत्। अथ कृष्णशरीरग्रहणेन तस्या-

स्तृतीयस्तन उरसि प्रविष्टः। एतत्प्रदेशास्तनस्पर्शात् कृष्णकः भाज्ञलतां गतः।
अतोऽहं ब्रवीमि।

मन्थरकः कृष्णकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी।
त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मणि स्थिते॥८५॥

कर्पूरसिद्धः प्राह। भो सत्यमेतत्तथापि हितं। दैवानुकूलतया सर्वत्र कल्याणं
सम्पद्यते। परं तथापि पुरुषेणसता वचनं कार्यं। पुनरेतमेव यो वर्तते स-

---

१ यावः- २ गर्वोद्वहनिव- ३ औषधाने- ४ वाक्यादयादि- ५ आच्छादयन-

लमिव विनश्यसि । तथा च ।

एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योन्यफलभक्षिणः ।
असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः ॥ ८६ ॥

कथा १४ चक्रधर आह । कथमेतत् सोऽब्रवीत् । अस्ति कस्मिंश्चित् समुद्रोपकण्ठे भारण्डो नाम पक्षिणोर्दरः द्विमुखः प्रतिवसतिस्म । तेन समुद्रतीरे परिभ्रमता किञ्चित् फलममृतफल्पं तरङ्गाक्षिप्तं समासादितं । सोऽपि भक्षयन्निदमाह । अहो बहूनि मयामृतप्रायाणि समुद्रकल्लोलाहृतफलानि भक्षितानि । परमपूर्वोऽस्यास्वादः । न नन्दनं पारिजातहरिचन्दनतरुसम्भवं । किं वा किञ्चिदमृतमयं फलमन्यत् केनापि विधिना पतितं । जिह्वासौख्यमनुभवामि । तस्यैवं ब्रुवतो द्वितीयमुखेनाभिहितं । भो यद्येवं तन्मयापि स्तोकं भक्षय येनाहमपि जिह्वासौख्यमनुभवामि । ततो द्वितीयस्य मुखेन फलेनाभिहितं । आवयोः स्तावदेकमुदरं सामान्यमस्ति । तत्किं एवंभक्षणेन । वरमनेन शोषेण प्रियतमा संशोषिता । एवमभिधाय तेन भक्षितं भारण्डाः प्रदत्तं । सापि नदास्वाद्य महाहृष्टतमालिङ्गनचुम्बनसम्भवनानेकचाटुपरा बभूव । द्वितीयमुखं तद्दिनादेवं प्रभृति सोद्वेगं सविषादं च तिष्ठति । अथान्येद्युर्द्वितीयमुखेन विषवृक्षफलं प्राप्तं तद्दृष्ट्वा द्वितीयमुखमाह । भो निस्त्रिंशपुरुषाधम निरपेक्षं मया विषफलमासादितं । तत् तवापि प्राणा भक्षयिष्यामि । प्रथमेनाभिहितं । मूर्ख मा मैवं कुरु । एवं कृते द्वयोरपि विनाशः प्राप्स्यति । तत् क्षम्यतामपराधः नाहं कदाचिदपि त्वामपकारयिष्यामीति । अथैवं वदतोऽपि तस्य तेन विषफलं भक्षितं । किं बहुना द्वावपि विनष्टौ । अतोऽहं ब्रवीमि ।

एकोदराः पृथग्ग्रीवाअन्योन्यफलभक्षिणः ।
असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः ॥ ८७ ॥

चक्रधर आह । भो एवमेवैतत् । सत्यमभिहितं त्वया स्वगृहं । परं नैकाकिना गन्तव्यं । उक्तं च यतः ।

एकः स्वादु न भुञ्जीत नैकः क्षमेषु जागृयात् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सार्थान् प्रचिन्तयेत् ॥ ८८ ॥

अपिच अधिकापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।

---

१ एकमुदरमस्यासौ २ प्रियभक्षणं ३ निर्दय-

॥पञ्चतन्त्रके॥

कर्कटेन द्वितीयेन सर्पात् पान्थः परक्षितः॥८९॥

कथा १५ रूवर्णासिद्ध आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। अस्मिन्कस्मिंश्चिदधिष्ठाने ब्रह्मदत्तो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसतिस्म। स च प्रयोजनवशात् किञ्चिद्ग्रामान्तरं प्रस्थितः। स स्वमात्राभिहितः। वत्स कथं त्वमेककी गमिष्यसि तदन्विष्यतां कश्चिद्द्वितीयः। मार्गेसहायस्ते भवेत्। अथ तेनाभिहितं। अम्ब मा भैषीः। निरुपद्रवोऽयं मार्गः। नैतो गुरुकार्यवशादेकाक्यप्यहमद्यैव गमिष्यामि। अथ तन्निश्चयं विज्ञाय समीपकर्तिकूपस्थितकोटरात् कर्कटकमादाय मात्रा पुत्रोऽभिहितः। वत्स अवश्यं यदि गन्तव्यं तदेष कर्कटकस्ते सखा भविष्यति। तदेनं यत्नेन गृहीत्वा गच्छ। सोऽपि मातृगौरवादुभाभ्यां हस्ताभ्यां तं समादृत्य कर्पूरपुटिकामध्ये सन्निधाय मात्रासध्ये प्रस्थितः शीघ्रं प्रस्थितः। अथ गच्छमानो ग्रीष्मसन्तप्तः कस्मिन्मार्गे वृक्षमासाद्य तदधः सुखं सुष्वाप। अत्रान्तरे वृक्षकोटरात् कृष्णसर्पो विनिर्गत्य समुपाद्रवत्। अथ कर्पूरपरिमलेनापि घ्राण्यमाणेन्द्रियः कृष्णसर्पस्तं परित्यज्य मात्रा भस्त्रोविदार्याभ्यन्तरगतं कर्पूरपुटिकमतिलोलुपादाक्षपत्। सोऽपि कुलीरस्तेन भक्षितोऽभ्यन्तर्गलगत एव तस्य फणिनः प्राणानपाहरत्। ब्राह्मणोऽपि सञ्जात निद्राबलयो यावत् पश्यति। तावत् समीपे कृष्णसर्पो विदारितमात्राभस्त्रो भक्षितकर्पूरपुटिको गतोऽसौ सर्पमसमीपस्थितः कर्कटश्च। तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्। नूनं सत्यमभिहितं मम मात्रा यद्द्वितीयः कोऽपि सहायः कार्यः। परं तु पथि नैकाकिनागन्तव्यं। यतो मया श्रद्धापूरितचेतसा तद्वचनमनुष्ठितं। तेनाहं कर्कटेनापि सर्पव्यापादनाद्रक्षितः। अथवा साधितमुच्यते।

क्षीणः क्षपायां शशी रविरह्नो वर्द्धयति पयसां नाथं।
अन्ये विपदि सहाया धनिनां श्रियमनुभवन्त्यन्ये॥९०॥
यत्ने तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी॥९१॥

एवमुक्त्वा मात्राभिप्रेतं गतः। अतोऽहं ब्रवीमि।

---

१) मातादृनिश्च०—२कर्कट०—३कर्कटादृनिश्च०—

॥पञ्चतन्त्रकं॥

अथ कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः।
कर्कटेन द्वितीयेन सर्पात् पान्थः परीक्षितः॥१२॥

एवं श्रुत्वा कुवर्ण सिद्धिस्तमनुज्ञाप्य स्वगृहं गामे विश्वस्तः।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रे।
अपरीक्षितकारितं नाम पञ्चमं तन्त्रं
समाप्तं

एतत् पञ्चतन्त्राभिधनामकं पञ्चाख्यानकं नाम नीतिशास्त्रं समाप्तं।

कथाश्चित्रं सत्कविसूक्तयुक्तं श्रीविष्णुशर्मा नृपनीतिशास्त्रं।
चकार येनेह परोपकारः स्वर्गायजा यन्न बुधा वदन्ति॥

॥शुभमस्तु॥

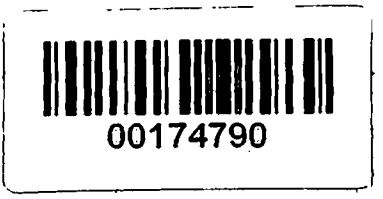
00174790

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 15 June, 2016